

ВСТУП

Попри велику популярність досліджень запорозького козацтва і дотепер не всі аспекти цього оригінального явища української історії докладно вивчені. На жаль, серед майже недосліджених опинилась і прикордонна служба запорожців. І це при тому, що охорона кордонів в діяльності Війська Запорозького в усі часи його існування була однією з головних функцій цього збройного формування. Адже саме необхідність захисту українських земель від грабіжницьких нападів кримських татар детермінувала формування козацтва і обумовила кількасотрічне існування Запорозької Січі.

Багато в чому таку неувагу можна пояснити тим, що запорозьке козацтво, котре по своїй суті було прикордонним військовим формуванням, протягом усієї своєї історії не створило окремої спеціалізованої прикордонної служби, спрямованої лише на охорону кордону. В більш ранні періоди історії запорозького козацтва охорона кордонів здійснювалась всім Військом, котре спираючись на свою укріплену базу – Січ, вело маневрову боротьбу з проривами противника через підконтрольну запорожцям територію в заселені місцевості України. Фактично, в ті часи охорона кордону являла собою серію військових операцій, поєднаних з елементами спостереження за противником і оповіщення населення України про татарські набіги.

В часи Нової Січі (1734–1775 рр.) ситуація змінилася настільки, що традиційні методи захисту кордону були неспроможні забезпечити його охорону. Перед Кошем постала проблема організації надійної охорони запорозьких меж в нових умовах. Для її вирішення існувало як мінімум два підходи. Можна було кардинально реформувати традиційну систему охорони кордону і створити спеціалізовану прикордонну службу, котра могла б ефективно вирішувати новопосталі завдання. Крім того, існувала можливість пристосування старої системи охорони кордонів до нових умов. Запорожці пішли по менш радикальному шляху. Окремої прикордонної служби на Новій Січі створено не було. Всі січові інституції в межах своєї відповідальності та можливостей здійснювали певні визначені заходи, спрямовані на охорону кордонів, котрі в своїй сукупності забезпечували його захист.

Разом з тим, розподіленість заходів по охороні новосіченського кордону між всіма січовими службами обумовила те, що навіть деякі з сучасників вважали, що на Новій Січі прикордонна служба взагалі була відсутня: “А кругом своей Сечи, никаких форпостов и разъездов, для

присмотру неприятеля, у них не бывает”¹. Це відволікало увагу дослідників, котрі не докладали значних зусиль для вивчення системи охорони запорозьких кордонів.

Разом з тим, захист кордонів запорозьким козацтвом був настільки важливою його функцією, займав в його житті таке важливе місце, що не звернути увагу на запорозьку прикордонну службу було просто неможливо. І уже один з раних дослідників козацтва, А.Скальковський, в своїй “Історії Нової Січі або останнього Коша Запорозького” (Дніпропетровськ, 1994) прикордонній службі запорожців присвятив хоч і невеликий, але окремий розділ. Стосовно охорони кордонів Нової Січі цей автор, спираючись на свідчення сучасника, згадує основні елементи запорозької сторожової служби: “бекети, радути й фігури”. Крім того, він навів місця дислокації 20 запорозьких сторожових постів у 1767 р.

Крім не надто докладного опису сторожової служби запорожців А.Скальковський в цьому розділі навів кілька прикладів прикордонної війни між запорожцями та татарами. В тому числі і рейдів з метою пошуку і знищення татарських загонів.

Не пов’язуючи з прикордонною службою, як окремі теми автор розглянув в цій роботі боротьбу з гайдамацтвом, суперечки за кордони запорожців з сусідами, розвідку.

Д.Яворницький в своїй “Історії запорозьких козаків” (Львів, 1990. – Т. 1.) також присвятив охороні запорозьких кордонів невеликий окремий розділ. В ньому він теж навів деякі факти, пов’язані із запорозькою сторожовою службою. Крім дислокації 20 запорозьких сторожових постів у 1767 р. дослідник подав дані і про те, що в більш пізні часи 1899 запорожців розміщувались на семи постах. Ним відзначена кількість козаків, котрі стояли на сторожових постах у 1774 р. Також і Д.Яворницький згадує бекети, редути та фігури, як основні елементи охорони кордонів Запорожжя.

Найбільш ґрунтовно одна із головних складових прикордонної служби Нової Січі розглянута в дослідженні О.Апанович “Запорізькі форпости 1768–1774 років” (// Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – № 1.). В ньому дослідницею встановлена дислокація запорозьких сторожових постів в межах зазначених часових рамок.

---

¹История о казаках запорожских, как они издревле зачалися, и откуда происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. – Одесса, 1851. – С.55

Відзначена тенденція звуження лінії постів по мірі просування російських військ в Крим та в район Очакова. Більш докладно, ніж у ранніх авторів, О.Апанович розглянуто функціонування запорозьких бекетів, роз'їздів, нею відзначене проведення сторожовими командами рейдів, застосування фігур чи маяків для сигналізації.

Крім того, дослідження деяких інших авторів в тій чи іншій мірі пов'язані з певними аспектами організації охорони кордонів Нової Січі. В них розглядалися масштабне загарбання сусідами новосіченських земель та поземельна боротьба запорожців², розвиток гайдамацтва, боротьба з яким стала однією з головних проблем прикордонної служби³, особливості соціально-економічного розвитку Нової Січі, котрі справили значний вплив на організацію охорони її кордонів⁴.

Проте, попри чисельність досліджень запорозького козацтва, вони не дають повної уяви про організацію охорони кордонів Нової Січі. В найкращому разі вона в них звужується лише дій запорозьких сторожових постів. В той час, як новосіченська прикордонна служба являла собою комплекс організаційних, військових та поліцейських заходів, котрі у своїй сукупності і взаємодії забезпечували охорону кордонів Нової Січі, захист її території та підтримання на Запорожжі прикордонного режиму. При цьому під впливом нових реалій деякі елементи більш ранньої запорозької прикордонної служби на Новій Січі зазнали суттєвих трансформацій. Крім того, поруч з ними в новосіченській системі охорони кордонів стали застосовуватись нові елементи та принципи, котрі не використовувались в традиційній запорозькій прикордонній службі. В зв'язку з чим постає потреба комплексного дослідження внеску всіх служб і інституцій Нової Січі в систему охорони її кордонів. Вивчення не тільки окремих елементів

---

² Н. Полонська-Василенко З історії останніх часів Запоріжжя (Остання боротьба Запоріжжя за його "вільності") // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т.1. – Мюнхен, 1965; А. Шиманов Передсмертна поземельна боротьба Запорожжя (Епізод з його прикордонних суперечок з колишньою Слобідською Україною) // Запорожці: До історії козацької культури. – К.: "Мистецтво", 1993.

³ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні 20–60 рр. XVIII ст. – К., 1965.; Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768. – Одесса, 1845.

⁴ Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – К., 1956; Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К., 1927. – Вип.ІІІ.

прикордонної служби, а й розгляд взаємодії в цій сфері всіх січових інституцій, дозволить реконструювати в загальних рисах систему охорони кордонів Нової Січі.

В першу чергу уваги потребує процес становлення новосіченських кордонів та виявлення тих їхніх особливостей, котрі справили значний вплив на організацію їх охорони: обсяг Запорозьких Вольностей, їх фізико-географічні характеристики, методи демаркації запорозьких кордонів, особливості заселення та традиції побутування в прикордонні місцевого населення.

Також необхідна реконструкція традиційної прикордонної служби запорозького козацтва, котра стала базою для формування новосіченської системи охорони кордонів. Виявлення змін в соціально-економічному розвитку Нової Січі, у її взаємовідносинах з Кримом, Туреччиною, Росією дозволить встановити умови, в яких відбувалось формування новосіченської системи охорони кордонів, виявити основні фактори, котрі впливали на її становлення, з'ясувати її основні завдання. Розгляд оперативної обстановки на запорозьких кордонах дасть можливість визначити напрямки і глибину трансформації традиційної запорозької прикордонної служби.

З метою виявлення всіх елементів новосіченської прикордонної служби необхідно вичленити з діяльності всіх інституцій та служб Нової Січі ті моменти, котрі прямо чи опосередковано були спрямовані на охорону кордонів та підтримання прикордонного режиму на Запорожжі. В першу чергу це стосується функціонування запорозьких сторожової служби, паланок, паспортної системи та розвідки. Не менш важливою була діяльність запорозьких інституцій по забезпеченню управління прикордонною службою, її комплектування та постачання.

Формування ж цілісної картини прикордонної служби Нової Січі неможливе без розгляду взаємодії всіх елементів в системі охорони її кордонів, співпраці в цій сфері всіх січових служб, використання ними під час захисту кордонів різних тактичних прийомів та засобів.

ЗАПОРОЗЬКЕ ПРИКОРДОННЯ В ЧАСИ НОВОЇ СІЧІ

Формування кордонів Нової Січі

Протягом більшої частини історії запорозького козацтва визначення ним меж своїх володінь і правового закріплення за товариством цих територій не стояло у січовиків на першому місці. Це пов'язано з тим, що розвиток та основна діяльність запорозького козацтва проходили в покинутих населенням південних українських степах. В тих місцевостях, де через татарські напади небезпечним було вже саме перебування. Постійна татарська загроза відлякувала від цих земель всіх можливих претендентів на них. Тому майже два сторіччя розмір запорозьких володінь визначався лише спроможністю козаків утримувати і захищати від татар зайняті землі. Природно, що це відбилось і на їх визначенні в офіційних документах. Так, в королівській грамоті 1655 р. запорозькі кордони описані не надто докладно: “Через Днепр и лиманы Днепровый и Буговой, як из веков бывало по Очаковские улусы”⁵. Не краще запорозькі межі описані у “Вічному мирі” 1686 р. В цьому договорі згадується, що вони пролягли від Кодака до Чорного моря, “з усіма приналежними землями”⁶.

Становище почало змінюватися в кінці XVII ст. В цей час Москва, зміцнивши свої позиції в Гетьманщині, посилила свою експансію на Південь. З метою створення власної опорної бази на Запорозжі вона включила в Коломацькі статті пункт про побудову фортець на річках Самарі, Орелі, в гирлах Берестової та Орчика⁷. Тому в гирлі Самари та в Кам'яному Затоні були побудовані російські фортеці⁸.

Спочатку, щоб не дратувати запорозців, які були обурені таким посяганням на їхні землі, воєводі Новогородицької фортеці було наказано обмежити заселення її околиць. Він мав забороняти селитись

---

⁵ История о казаках запорожских, как они издревле зачалися, и откуда происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. – Одесса, 1851. – С.4.

⁶ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1.– С.14.

⁷ Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2.– С.359–360.

⁸ Соловьев С.М. История России с древнейших времен в 15-ти книгах. – М., 1962. – Кн. VIII (Т. 15-16).– С.123.

там і будувати “двори” мешканцям Гетьманщини, котрі прибували туди без царського указу. Виняток робився лише для торговців, яких туди треба було приваблювати для організації кращого постачання гарнізонів. Але таке становище тривало недовго. Розбудовувався посад фортеці. На Самарі поселилися гетьманські посполиті, які завели там хутори, пасіки, випасали худобу⁹. Російські воеводи, коменданти цих фортець, теж почали розпоряджатися, не надто переймаючись настроями запорожців. Таємно від козаків вони випалювали степи, разом із гетьманськими козаками почали контролювати межиріччя Орелі та Самари¹⁰.

Запорожці не змирилися з таким становищем і намагалися відновити контроль над своїми землями. Вони розганяли гетьманських селітреників, заважали розмежовувати землі¹¹. Але у Січі вже не було сил, щоб кардинально змінити ситуацію. Тому запорожці почали брати плату із зайд за користування своїми землями¹². Така практика дозволяла січовикам зберегти власний суверенітет над цими землями. Крім того, завдяки цьому їм не потрібно було застосовувати репресії проти зайд, що дозволяло уникнути загострення стосунків з гетьманом і Москвою. Таке становище на Запорожжі зберігалось до кінця першого десятиліття XVIII ст.

На початку XVIII ст. Росія, уклавши з Туреччиною Константинопольський трактат 1700 р. та конвенцію 1705 р., встановила південний кордон Запорозьких Вольностей. В трактаті було визначено, що від Перекопу до Міусу та від Січі до Очакова землі будуть мати бар’єрний режим¹³. При підписанні конвенції 1705 р. проходження кордону було дещо деталізоване, але на місцевості він не визначався. Слід зазначити, що запорожці протестували проти встановлення цих кордонів, бо претендували на всі землі до Очакова. Тому кошовий отаман надіслав листи гетьману і керівнику російської делегації на переговорах Є.Українцеву із заборонаю встановлення нових кордонів¹⁴. Зважаючи на

---

⁹ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1992. – Т.3.– С.23, 48.

¹⁰ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т.1. – С.389.

¹¹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен в 15-ти книгах. – М., 1962. – Кн. VII (Т. 13-14).– С.636.

¹² Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т.1. – С.872.

¹³ Юзефович Т. Договоры России с Востоком. Политические и торговые. – СПб., 1869. – С.4–5.

¹⁴ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т.2. – С.1189, 1191, 1193.

те, що ця заборона походила від власників земель, представником яких був кошовий, можна вважати, що ці угоди не були легітимними в юридичному плані. Але змусити Москву рахуватися зі своєю позицією Січ не могла. Тому в подальшому цей кордон утвердився і майже незмінним існував до кінця Нової Січі.

Наступна фіксація меж Запорозького Війська відбулася по еміграції запорожців у Крим після придушення антимосковського виступу гетьмана І.С.Мазепи. Проходила вона в складній міжнародній обстановці. Поразка союзних українським шведських військ під Полтавою та розгром росіянами Чортомлицької Січі створили умови для опанування ними не тільки Гетьманщиною, а й Запорожжям. Це дозволило російським військам знищити ще й Кам'янську Січ, котра була заснована на південній околиці запорозьких володінь. Але в подальшому міжнародна обстановка різко змінилася. Ця зміна виявилась сприятливою для козаків. Капітуляція російських військ на Пруті у 1711 р. ослабила позиції Росії на Півдні¹⁵. І лише завдяки великому візюрю, який продиктував царю вельми м'які умови миру, Росія змогла уникнути більш серйозних втрат в південному регіоні¹⁶. Але під тиском Туреччини Петро I в Прутьському договорі 1711 р. все ж таки змушений був погодитись "...и поляков и черкас и запорожцев (барабашидес) (поткалес), которые суть в их подданстве, и казаков которых ...Девлет-Гирей хан имеет в покорении, ...никако их не замать. И яко же было и начало от всех тех мест да отымет руку свою"¹⁷. Зважаючи на те, що барабашами турки називали мешканців Лівобережної України, а поткалами – запорожців¹⁸, в цьому формулюванні можна вбачати відмову Москви від всієї України. Досить заплутане і невизначене формулювання Прутьського договору було дещо уточнене в Адріанопольському договорі 1713 р. За ним під владою царя залишались Лівобережна Україна та Київ з найближчими околицями на правому березі Дніпра. Від усього іншого, зокрема від запорозьких володінь, цар змушений був відмовитись. "...От всего прочаго по сей стороне Днепра, имеет царское величество отнять

---

¹⁵ Соловьев С.М. История России с древнейших времен в 15-ти книгах. – Кн. VIII (Т. 15-16). – С.386.

¹⁶ Лорд Кинросс. Расцвет и упадок Османской империи. – М., 1999. – С.401.

¹⁷ Юзефович Т. Договоры России с Востоком. Политические и торговые. – С.13.

¹⁸ Девар Сефаим // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1852. – Т. 2. – С.694, 696, 698.

руку, також и от полуострова Сечи, который сообщен на сей стороне вышереченныя реки, его царское величество руку отнимает же...”¹⁹.

Слід зазначити, що укладаючи ці угоди, Росія і Туреччина більше переймалися досягненням для себе певних військово-політичних переваг. Головну увагу в договорах вони приділяли збереженню чи руйнуванню фортець у прикордонні, виведенню російських військ з Польщі і виселенню шведського короля Карла XII з Туреччини. Встановленню ж кордонів уваги було приділено значно менше. Тому більш-менш чітко визначений кордон по Орелі та Самарі. Він мав проходити між цими річками. При визначенні кордону від верхів'їв цих річок до Дону і Азова було вирішено, що він має бути таким, як в ті часи, коли Порта володіла Азовом²⁰.

Статус запорозьких земель, які перейшли під владу Туреччини, не був визначеним. Росія однозначно від них відмовилась і визнавала турецькими володіннями. Навіть на географічній карті, надрукованій у Петербурзі у 1734р., запорозькі землі були зафарбовані тим же кольором, що і турецькі володіння²¹.

Але пізніше ставлення Росії до цієї проблеми змінилося. В зв'язку із загостренням російсько-турецьких відносин і в очікуванні війни з Османською імперією Росія почала таємно “перезивати” запорожців²². Коли ж січовики перебравлися Кошем на річку Підпільну, перед Росією постала проблема дипломатичного конфлікту з Туреччиною. Адже ситуація виглядала так, що вона прийняла підданих султана, які до того ж ще й продовжували жити на “турецькій” землі. Вихід із цієї дражливої ситуації довелося шукати київському губернатору генерал-майору Й.Вейсбаху. Для того, щоб знайти правове обґрунтування переходу запорожців, він ознайомився з російсько-турецькими угодами і дійшов висновку, що запорожці мають виключне право на свої володіння. В донесенні уряду він зазначив, що у відповідності з угодами запорозькі землі не належать туркам. Зважаючи на те, що по цим землям не було якоїсь іншої окремої угоди, то вони по “неразграниченню” залишилися

---

¹⁹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) – СПб., 1830. – Т.V: 1713–1719 гг. – С.39.

²⁰ Там само. – С.41.

²¹ Генеральная карта Российской империи сколько возможно было исправно сочиненная трудом Ивана Кирилова обер-секретаря правительствующего Сената. В Санктпетербурге, 1734 г.

²² Соловьев С.М. История России с древнейших времен в 15-ти книгах. – Кн. VII (Т. 13-14). – С.163–164.

запорозькими. Російський уряд сприйняв пропозиції Вейсбаха. Тому на турецькі закиди з приводу переселення січовиків на Підпільну треба було відповідати: "...Мы их ...не презывали...и хотя они с своего коша на другой перешли, то нам до того дела нет, понеже сей ...кош не в наших границах обретається и сколько мы уведомлены, то они перешли на то место, где они прежде сего издревле всегда свое жилище и пребывание имели..."²³. Такої ж позиції Вейсбах наказав дотримуватися і запорожцям. У відповідь на можливі турецькі претензії на запорозькі землі козаки повинні були заявити, що протягом кількох століть Кіш володіє цими територіями, і ні Росія, ні хан не мають на них ніякого права²⁴. Побічним підтвердженням правильності реконструйованого Вейсбахом правового статусу запорозьких земель була і позиція Туреччини в цьому питанні. Не було її активних протестів по дипломатичним каналам, нею ж не були послані війська для згону запорожців з "турецьких" земель. Така спокійна реакція Османської імперії пояснюється лише її невпевненістю у власних правах на ці землі. Адже якби Туреччина вважала цю територію своєю, то вона могла і повинна була більш активно заявити про порушення своїх прав. Тим більше, що в арсеналі дипломатичних засобів були й такі, які дозволяли Стамбулу протестувати так обережно, щоб не погіршити свого міжнародного становища прямим конфліктом з Росією. Разом з тим, ці засоби застерігали б право Туреччини на ці території. Замість цього турки надіслали свого представника, який мав дослідити приналежність тих земель, де осіли запорожці. Він не виявив доказів належності цих земель Туреччині²⁵.

Статус запорозьких земель після переходу під владу Росії теж не відзначався визначеністю. Запорозьке товариство сприйняло наказ-рекомендацію Вейсбаха як визнання Російською державою, від імені якої з ними вів справу цей генерал, своїх прав на землі²⁶. Ще більше утвердилися запорожці в цьому у вересні 1734 р., коли Вейсбах прийняв у них присягу, вручив їм грамоту імператриці і від її імені запевнив

---

²³ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т.2. – С.1150, 1157.

²⁴ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994. – С.261–262.

²⁵ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т.3. – С.387.

²⁶ Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя (Остання боротьба Запоріжжя за його "вільності") // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т.1. – Мюнхен, 1965. – С.51.

Військо, що воно залишається при попередніх правах і вольностях²⁷. Пізніше ці ж умови були більш докладно затверджені в Лубнах²⁸. Виходячи з цього запорожці вважали, що вони мають повне право посісти всі ті території, якими вони традиційно володіли.

В російських же урядових колах побутувала думка, що при переході запорожців під владу Росії у 1734 р. їхні права на землі не були підтверджені і козаки володіли ними без будь-яких законних підстав²⁹. Речник російського імперського істеблїшменту Болгін відкидав саму можливість угоди уряду із запорожцями, які “благали милості і прощення”. Він же стверджував, що вилучені у запорожців землі ніколи їм не належали³⁰.

Слід зазначити, що така система поглядів у російської адміністрації усталилася не відразу. До 50 рр. XVIII ст. в Сенаті навіть не мали чіткого уявлення відносно юридичних аспектів переходу запорожців під владу Росії³¹. Лише в ході боротьби російського уряду із запорожцями за їхні володіння були відшліфовані ці постулати. Проте, з погляду російської правлячої еліти цього було достатньо для того, щоб відбирати в запорожців їхні землі.

Слід зазначити, що в позиції російського уряду відносно права запорожців на їх володіння було певне протиріччя. Приймаючи у 1734 р. запорожців з їх землями у підданство, Російська імперія цим визнала, що січовики, знаходячись під владою султана, зберегли за собою право на всі свої володіння. Крім того, цим вона засвідчила, що визнає за січовиками право перейти від одного володаря до іншого з усіма їх землями. Адже якби вона не визнала за запорожцями цього права, то повинна була селити їх на своїй території, а не залишати на “турецькій” відповідно з Адріанопольським договором. Якщо ж, перебуваючи під протекторатом турецького султана, запорожці зберегли за собою право на всі свої володіння, то, природно, що це ж право вони зберегли і після переходу під владу Росії. Адже між ними не було укладено ніякої угоди

---

²⁷ Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т.2. – С.612.

²⁸ Грушевський М. Люстрована історія України. – К., 1992. – С.373.

²⁹ Архив Государственного совета. – Т.1.: Совет в царствованье императрицы Екатерины II (1768–1796 гг.). – СПб., 1869. – С.220.

³⁰ Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя... – С.53.

³¹ Сенатский архив. Протоколы правительствующего Сената. 1750, 1751, 1752 гг. – СПб., 1897. – Т.8. – С.175–176.

про передачу запорожцями своїх прав на землі уряду. Більше того, Росія навіть і в односторонньому порядку не застерегла за собою такого права.

Загальнопоширеною є думка, що невизначеність умов переходу запорожців під владу Росії, відсутність визначеного статусу запорозьких земель стали одною з головних передумов боротьби за них, яка відіграла вагомую роль в становленні кордонів Нової Січі. Але в умовах Російської імперії фактор невизначеності правового статусу запорозьких земель, здається, не мав такого вирішального значення. Визначальною ця обставина могла бути лише в більш-менш цивілізованій країні. В державі, в якій наявність певного юридичного статусу супроводжується визначеними правами, котрі поважаються урядом. Але в такій державі обіцянки та пропозиції представника уряду (Вейсбаха) визнавались би за рішення уряду, з усіма правовими наслідками, які б із цього походили. В Росії ж вони просто ігнорувалися. Адже в ній жодне рішення органів державної влади, навіть найбільш законне та беззаперечне, не могло бути легітимнішим за волю самодержця. Навіть такого, час перебування на троні не було законним. І якщо право монарха перебувати при владі визначалось його вмінням і можливостями захопити та утримувати трон, то, природно, що й всі інші відносини в Російській імперії регулювались цим же правом – правом сили. Тому головним було не наявність протиріч, чи юридичних підстав, а реальне співвідношення сил. Виходячи з реалій тогочасної Росії можна зазначити, що ніхто не міг завадити імператриці, “движимой матерним попечением” про благо підданих-запорожців, видати указ, яким би в тих відбирались всі їхні землі. Навіть якби ці володіння були юридично оформлені бездоганно. Саме так, як це сталося у 1775 р. із всіма Запорозькими Вольностями, в тому числі і з тією їх частиною, на якій розміщувалась Січ. Сумнівів же про її приналежність запорожцям не виникало ні у кого, навіть у російського уряду. Тому слід погодитись із М.Слабченком, що саме несприятливе для Січі співвідношення сил було головною передумовою боротьби за запорозькі землі³².

Іншим важливим фактором, який визначав ставлення російських правлячих кіл до Запорожжя, були загальноімперські інтереси. Заради них російський уряд жертвував інтересами будь-яких регіонів. Так, наприклад, на переговорах по укладенню миру з Туреччиною у 1737-

---

³² Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К., 1927. – Вип.ІІІ. – С.167–168.

1739 рр. Росія йшла на значні поступки, бо в цей час загострились її відносини зі Швецією³³. Під час Семирічної війни через протести Туреччини Росія, щоб уникнути війни на 2 фронти, призупинила добудову фортеці св. Єлизавети³⁴. А це ж укріплення не тільки прикривало Нову Сербію, а й було серйозною протипагою Січі.

Саме імперські інтереси обумовлювали і антизапорозьку політику російських урядових структур³⁵. Адже для феодально-кріпосницької та самодержавної Російської імперії Січ з її демократичним ладом завжди була чужою і підозрілою. Тому Росія не тільки з легкістю жертвувала інтересами Запорозжя, а й намагалась всіляко його послабити. Що в першу чергу відбилось на запорозьких кордонах.

Певний вплив на становлення кордонів Нової Січі мало загальне негативне ставлення правлячих кіл Росії до Запорозжя. Навіть імператриця Єлизавета, яка ставилась до українців з певним лібералізмом, виявляла недовіру до запорожців. У відповідь на скаргу донців про те, що запорожці рибалють в турецьких межах і спілкуються з турками, вона надіслала свою грамоту до К.Розумовського. В ній вона вимагала від гетьмана посилити нагляд за запорожцями за допомогоюородово старшини. Хоча в тій же грамоті імператриця зазначала, що невідомо, де рибалють запорожці. Її ж упевненість у провіні січовиків базувалась на тому, що вони “своєвольники”³⁶.

Вороже до запорожців були налаштовані і російські державці трохи меншого рангу. Яскравим і промовистим свідченням такого відношення до запорожців є звичайне рутинне донесення П.Рум'янцева до Катерини II. Мова в цьому донесенні йшла про намір запорозької депутації потрапити до імперського двору з метою вирішення земельних суперечок. Слід зазначити, що донесення Рум'янцева просто просякнуте злобою і недовірою до козаків. Рум'янцев згадує про таємні заходи російських урядовців, які хотіли перешкодити запорожцям дістатися Петербургу. Він прямо зазначає, що “настоящее охранение линий и

---

³³ Михнева Р. Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века. – М., 1985. – С.32.

³⁴ Центральний державний історичний архів України (Київ) (ЦДАУК). – Ф. 59. – Оп.1, – Спр. 2501. – Арк. 1.; Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир. – М., 1955. – С.35.

³⁵ Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. LXI. – Львів, 1904. – С.40.

³⁶ ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19260. – Арк. 207 зв.

заднепрской стороны” регулярним військом і городовими козаками спрямоване проти запорожців. Але найбільш показовий загальний тон листа. Складається враження, що Рум’янцев пише не про царських підданих, а про непримиренних ворогів імперії. Він навіть зазначає особисті слабкості членів депутації, вірогідно, з метою полегшення уряду боротьби з козацьким посольством³⁷.

Гетьман К.Розумовський теж не був прихильником Запорожжя. Особливо під час суперечок за землі січовиків з гетьманськими полками. І коли виникла суперечка між Кошем і Полтавським полком за села Данилівку і Ревуківку, він підтримав полтавців. Його позиція зводилась до того, що невідомо, на чийй землі стоять ці села, можливо, й на запорозькій. Але запорожцям заборонено приймати втікачів з Малої Росії. Отже січовики не мають прав на ці села³⁸.

Природно, що така ворожа налаштованість російських державців щодо січовиків не сприяла вирішенню земельних суперечок підвладних їм структур із Запорожжям. Більше того, вони часто мали особистий інтерес до запорозьких земель і тому намагались загострити ситуацію³⁹.

Основою для становлення кордонів Нової Січі стали традиційні межі Запорозьких Вольностей. В кінці першої третини XVIII ст. запорожці вважали, що їх північний кордон починався від гирла Синюхи (притока Бугу) і йшов на гирло Тясмина (притока Дніпра). Далі цей кордон ішов по Орелі до верхів’їв її притоки Берестової. Звідти східна межа запорозьких земель ішла правим берегом Береки, по Сіверському Дінцю на Сухий та Кривий Торці, Кринку, Міус і на гирло Темерника.

Західний кордон запорожців ішов Бугом від гирла Синюхи до Сухого Ташлика. Звідти південний кордон ішов степом через Мертві Води, Гнилий Єланець, Інгул, Вись, Інгулець і на гирло Кам’янки. Далі він ішов Дніпром до гирла річки Кінські Води, на її верхів’я та Велику Берду до її гирла⁴⁰. На початку існування Нової Січі загальна довжина її кордонів сягала приблизно до 2000 км.

---

³⁷ Російський державний архів давніх актів (РДАДА). – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 1–6 зв.

³⁸ ЦДІАУК, Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1319. – Арк. 22–23.

³⁹ Шиманов А. Передсмертна поземельна боротьба Запорожжя. (Епізод з його прикордонних суперечок з колишньою Слобідською Україною) // Запорожці: До історії козацької культури. – К., 1993. – С.104, 109, 113.

⁴⁰ Эварницкий Д.И. Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк с приложением трех карт. – СПб., 1890. – С.325.

Слід зазначити, що посісти всі свої землі відразу після переходу під владу Росії запорожці не могли. Вони, вірогідно, навіть не встигли їх всі обстежити. Адже цілеспрямована ревізія такого простору потребувала б значних зусиль. А обстеження земель в ході господарської діяльності потребувало багато часу. Адже господарювали запорожці на окремих ділянках своїх Вольностей. Тому виявити реальне становище на окраїнах своїх володінь січовики могли лише випадково. Та й в 30-х роках XVIII ст. у козаків не було ні часу, ні можливостей для огляду всіх своїх земель. Спочатку їм треба було будувати Січ, а потім брати участь в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. Крім того, дуже скоро почалися зміни запорозьких меж, ініційовані Росією.

Зміни кордонів Нової Січі відбувалися за трьома найбільш поширеними схемами. Насамперед, Росія укладала міждержавні угоди, якими визначалися та змінювалися запорозькі кордони. Крім того, практикував російський уряд і пряме вилучення запорозьких земель. Поширеними були і випадки самовільного захоплення січових територій їх сусідами, що знаходило підтримку уряду, який узаконював такі дії.

Визначення кордону Нової Січі з Кримським ханством проводилось після закінчення російсько-турецької війни 1735–1739 рр. 18 вересня 1739 р. був укладений Белградський договір, в якому були зазначені основні засади визначення російсько-турецького кордону. 3 жовтня 1739 р. в Ніссі була укладена конвенція “Об определении границ”, яка конкретизувала домовленості з приводу кордонів, які були досягнені в Белграді. Цією конвенцією визначалось, що між імперіями відновлюється кордон, встановлений у відповідності з Константинопольським договором 1700 р. і з конвенцією 1705 р. Ці рішення були підтверджені ще одною конвенцією, укладеною 28 грудня 1739 р. в Константинополі⁴¹.

У відповідності з цими угодами у 1740 р. працювала спільна комісія, яку очолювали київський губернатор І.Неплюєв і турецький представник Мустафа Селіхтар Кятибі. Комісією була визначена на місцевості і демаркована ділянка російсько-турецького кордону на захід від Дніпра. Вона починалась від гирла Синюхи, йшла Бугом до Сухого Ташлика⁴². Далі кордон ішов прямою лінією довжиною 10 верст на річку Гарбузинку, через 12 верст лінія кордону перетинала Мертві Води, потім

---

⁴¹ ПСЗРИ. – Т. X: 1737–1739 гг. – С.900–901, 914–915, 986.

⁴² Ястребов В. Объяснительная записка к карте Елизаветградской провинции 1772–1774 // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1886. – Т. 14. – С.158–160.

через 17,5 версти виходила до старої мечеті на річці Солоній. Через 7 верст кордон перетинав річку Єланець, а ще через 21 версту виходив до старої мечеті на річці Громоклії і йшов цією річкою до її впадіння в Інгул. Від Інгулу через 39 верст кордон виходив до Білого Броду на річці Висунь, а звідти йшов на Бекенівський брід на Інгульці і степом на гирло Кам'янки⁴³.

У 1742 р. працювала ще одна російсько-турецька комісія, яку очолювали князь В.Рєпнін та Хаджа Ібрагім Капіджи-баша. Метою роботи цієї комісії була демаркація ділянки кордону між Росією та Туреччиною на схід від Дніпра. Відповідно до рішень комісії ця ділянка кордону починалась від впадіння в Дніпро Кінських Вод і далі йшла цією річкою на Велику Берду, нею до гирла Каратиша, а далі прямою лінією на гирло Міусу⁴⁴.

Кордон, встановлений Белградським трактатом, не був вигідним ні Росії, ні запорожцям. Після успішної для неї війни Росія не добилась суттєвих переваг. Обумовлювалось це тим, що стурбований загостренням відносин із Швецією російський уряд прагнув якомога швидше закінчити війну з Туреччиною і йшов на поступки⁴⁵. Тому і вирішив Петербург повернутись до кордонів 1705 р.

Некорисність встановленого кордону для запорожців обумовлювалась тим, що всі поступки Росією робились лише за рахунок запорозьких земель. Навіть відмова від досягнення переваг була, фактично, відмовою від покращення становища запорожців.

Крім поступок, закладених в Белградському трактаті і Нісській конвенції, були поступки і при розмежуванні кордонів. Так, Неплюєв не став наполягати на тому, щоб кордон ішов через гирло Єланця, як було зазначено в межовому записі 1705 р. Він, зважаючи на те, що Єланець впадає в Буг, а не у Інгул, погодився вести кордон на Громоклею. Цим самим він не скористався можливістю збільшити запорозьку (отже і російську) територію. Поступився він і лісом на Громоклеї, який відмежували татарам⁴⁶. В.Рєпнін теж ішов на поступки туркам. В

---

⁴³ ПСЗРИ – Т. XI: 1740–1743 гг. – С.291.

⁴⁴ РДАДА – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 9–12 зв., 126–128 зв.; Инструмент разграничения между Россией і Портою в 1742 году // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1850. – Т. 2. – Отд. III. – С.834–835.

⁴⁵ Соловьев С.М. История России с древнейших времен в 15-ти книгах. – М., 1963. – Кн. X (Т. 19–20). – С.456, 457.

⁴⁶ ПСЗРИ – Т. XI: 1740–1743 гг. – С.291.

межовому записі 1705 р. зазначалося, що кордон мав іти по Великій Берді до її впадіння в Азовське море. Рєпнін же погодився на те, що кордон по Берді йшов би лише до гирла Каратиша, а звідти мав іти степом на гирло Міусу. Це теж зменшило запорозьку територію. Крім того, цим рішенням запорожці були позбавлені права володіння узбережжям Азовського моря, що несприятливо позначилось на розвитку їх рибальського промислу.

Захоплення запорозьких земель сусідами почалось ще до переходу січовиків під владу Росії. Адже в часи Кримського Коша запорожцям було заборонено мешкати на півночі своїх Вольностей. Тому вони не могли ефективно контролювати ці ділянки своїх володінь, що дозволяло сусідам самовільно захоплювати їх. Цим скористались козаки і посполиті Миргородського і Полтавського полків, які почали активно селитись на північних запорозьких землях⁴⁷.

Частину запорозьких володінь в цей же час на Міусі та Темерніку, коси на Азовському морі захопили донські козаки. Після повернення січовиків дощі не захотіли поступитись загарбанам. Тому між двома козацькими формуваннями розгорнулася запекла боротьба за ці території. Вона супроводжувалась взаємними нападами, грабунками, вбивствами. Обидві сторони слали скарги на “височайшее имя”⁴⁸. Була зроблена спроба визначити кордон між Запорожцям і Доном за допомогою старожилів. Жодна із сторін не змогла підтвердити свої претензії на спірні землі за допомогою письмових документів, а на показання старожилів не можна було покластися, але уряд виявився більш прихильним до російських козаків. 30 квітня 1746 р. Сенатом була встановлена нова межа між ними. Донським козакам було дозволено володіти від Кальміуса Єланчиком, Кринкою, Міусом, Темерником. Кордоном між Запорозьким Військом і Донським козацтвом був визначений Кальміус⁴⁹. Завдяки цьому запорозька територія ще суттєво зменшилась.

Ще частину земель запорожці втратили на півночі своїх володінь. Царськими указами втікачам з України та Росії, котрі втекли в Молдавію і Польщу, було дозволено повертатись і оселятись в Задніпров’ї. Ці

---

⁴⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ). – Ф. 3806. – Оп. 1.– Спр. 3. – Арк. – 10.

⁴⁸ Соловьев С.М. История России с древнейших времен в 15-ти книгах. – М., 1963. – Кн. XII (Т. 23–24). – С.39–40.

⁴⁹ ПСЗРИ. – Т. XII: 1744–1748 гг. – С.544–545.

втікачі заселили Крилів, Андрусівку, Мишурин Ріг та слободи при Усть-Самарі, Кам'яному острові, Ненаситецькому ретраншементі, Биркутському рудуті. У 1743 р. ці землі були вилучені із запорозьких володінь і передані Полтавському і Миргородському полкам⁵⁰.

Межиріччя Орелі та Самари стало ще однією ділянкою Запорозьких Вольностей, за яку січовикам довелося вести боротьбу із зайдами. Ця територія була предметом гострих суперечок між запорожцями і Москвою ще в часи Чортотлицької Січі. У відповідності з Прутським трактатом Росія змушена була зруйнувати фортеці, побудовані на запорозьких землях, а кордон проліг по межиріччю Орелі і Самари. Вже в ті часи територія за Оріллю заселялась мешканцями Гетьманщини. Поступово вони зайняли все межиріччя аж до Самари. Тим більше, що в Генеральну військову канцелярію надійшов урядовий дозвіл пропускати мешканців Гетьманщини за Українську лінію для ведення господарства. Полтавський полк навіть захопив Стару Самару (відновлену під час війни 1735–1739 рр. Новобогородицьку фортецю) і перетворив її в свій сотенний центр. І лише у 1744 р. указом Сенату старосамарцям було заборонено втручатися у Запорозькі Вольності, а Стару Самару повернуто запорожцям⁵¹. Беспрецедентний факт повернення запорозьким козакам їх земель з розміщеною на них фортецею можна пояснити лише тим, що це укріплення стало непотрібним Росії. Адже на той час війна з Туреччиною була закінчена, а побіля Січі був побудований Новосіченський ретраншемент, який перебрав на себе функцію контролю за Запорожжям. Але боротьба за межиріччя Орелі та Самари не завершилась до останніх днів існування Нової Січі.

Більш масштабні вилучення запорозьких земель Петербург здійснив у 50 рр. XVIII ст., розміщуючи на них іноземних колоністів. Це було пов'язано з тим, що не надто довіряючи січовикам, російський уряд намагався створити противагу Січі і організувати охорону кордону за допомогою альтернативних запорозькому козацтву формувань⁵². Крім того, поселення іноземних колоністів на запорозьких землях перетворювало їх в провідників урядової політики в регіоні, що ще

---

⁵⁰ ПСЗРИ. – Т. XI: 1740–1743 гг. – С.943–944.

⁵¹ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т.2. – С.1335–1336; Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб., 1888. – С.49.

⁵² ЦДАВОВУУ. – Ф. 3806. – Оп.1. – Спр. 3. – Арк. 13.

більше зміцнювало позиції Росії в ньому⁵³. Крім того, ці поселення мали ізолювати Запорозжя від України⁵⁴. Також російський уряд вважав, що відокремленням запорожців від Польщі можна буде припинити гайдамацький рух⁵⁵. Тому Петербірг підтримав прохання сербського офіцера на австрійській службі І.Хорвата про переселення в Росію великої групи сербів і утворення з них кількох гусарських і пандурських полків⁵⁶. Поселити сербів російський уряд вирішив на запорозьких землях, що межували з Польщею.

Під поселення сербів, яке було назване Нова Сербія, були відведені землі: "...Начав от устья Каварлыка прямою линиею до верховья реки Тура, а с верховьев реки Тура на устье реки Каменки, от устья реки Каменки на верховья реки Березовки, от верховья реки Березовки на вершину Амерника, и по оной ... до устья ея, где она в Днепр впадает, уступя от польской границы 20 верст..."⁵⁷.

Наступне вилучення запорозьких земель було пов'язане із утворенням ще одного поселення сербів – Слов'яносербії. Для нього були відведені землі між річками Бахмутом і Луганню.

Для переселення українського населення з відведених під Нову Сербію земель із запорозьких володінь була вилучена ще одна смуга земель шириною у 20 верст на південь від новосербського кордону⁵⁸. Але в дійсності зайнята Новослобідським полком територія була набагато більшою.

Невдалою була і єдина спроба запорожців збільшити свої території за рахунок земель, які належали Кримському ханству. Ще в ході російсько-турецької війни 1769–1774 рр. козаки почали заселяти землі в околицях Кінбурна і у Дніпро-Бузькому межиріччі. Пізніше вони звернулись до уряду з проханням про надання їм цих територій. Відповіддю запорожцям був указ Сенату від 14 лютого 1775 р., яким ці землі було включено до складу новостворюваної Азовської губернії⁵⁹. "Мішок", в

---

⁵³ Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998. – С.4.

⁵⁴ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.511.

⁵⁵ Соловьев С.М. История России с древнейших времен в 15-ти книгах. – Кн. XII (Т. 23–24). – С.122.

⁵⁶ Пірко В. Заселення степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 1998. – С.57.

⁵⁷ ПСЗРИ – Т. XIII: 1749–1753 гг. – С.572, 625.

⁵⁸ Там само. – С.729–731; Пірко В. Заселення степової України в XVI–XVIII ст. – С.58–59.

⁵⁹ Архив Государственного совета. – Т.1.: Совет в царствованье императрицы

якому знаходилось Запорозжя з моменту утворення Нової Сербії та Слов'яносербії, був зав'язаний.

Підсумовуючи, можна зазначити, що запорозький кордон як життєвий простір козацтва формувався паралельно із становленням Запорозької Січі. Майже до початку XVIII ст. головним фактором, який впливав на розміри запорозьких володінь, був військовий потенціал Війська Запорозького.

В результаті посилення загальноукраїнського колонізаційного руху в південному напрямку з XVIII ст. зріс тиск на північній запорозький кордон.

Разом з тим, не можна погодитись з Полонською-Василенко, котра вважала, що сплеск поземельної боротьби на північних кордонах Нової Січі був обумовлений зіткненням української колонізації, що рухалась на південь, із запорозькою, котра просувалась на північ⁶⁰. Адже січовики, освоюючи землі, теж просувались в південному напрямку. Крім того, запорозька колонізація відбувалась в кілька етапів. На першому території освоювались козаками-промисловцями, котрі експлуатували їх наїздом. По мірі забезпечення цих земель запорожці переходили до постійного мешкання на них. Тоді вже на них виникали окремі зимівники, котрі по мірі зменшення небезпеки татарських нападів починали перетворюватись в селища, починало розвиватись землеробство. А козаки-промисловці знов вирушали далі в степ. В часи Нової Січі більш-менш безпечними були північні запорозькі землі, що і обумовило більш високий рівень їх колонізації січовиками. В цей же час козаки-добичники все частіше починали переходити до постійного мешкання в турецьких володіннях. Тому видається більш вірогідним те, що загальноукраїнська колонізація наздогнала запорозьку, почала наступати їй на п'яти.

Набагато більше вплинуло на поземельну боротьбу Нової Січі те, що у XVIII ст. українська колонізація стала складовою російської імперської експансії на південь. В цей час навіть якщо запорозькі землі переходили під владу певних структур Гетьманщини, це автоматично ставило їх під контроль російського уряду, котрий уже панував в Україні. Вже не кажучи про пряму анексію запорозьких земель Росією.

В зв'язку з цим почав змінюватися характер запорозького кордону. З нічим не обмеженого життєвого простору запорожців їхні володіння

Екатерины II (1768–1796 гг.). – С.221; ПСЗРИ – Т. XX: 1775–1780 гг. – С.55–56.

⁶⁰ Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя... – С.54.

почали перетворюватися в регіон з більш-менш чітко визначеними межами.

В часи Нової Січі російський вплив посилювався настільки, що дозволяв уряду імперії долати спротив запорожців і проводити політику вилучення запорозьких земель. Із запорозьких володінь відводились території під поселення виходців із Польщі, іноземних колоністів, для побудови фортець, укріплених ліній, розміщення урядових збройних формувань. Паралельно із цим йшло самовільне захоплення запорозьких земель сусідами. В результаті чого запорозькі володіння суттєво зменшились. І після цих вилучень довжина запорозького кордону трохи перевищувала 1600 верст⁶¹.

Крім того, вилучення запорозьких земель російським урядом посилювало несталість, мінливість запорозького кордону. Адже запорожці не змирилися із втратами власних земель і повели за них вперту боротьбу. Звернення січовиків до уряду з проханнями повернути їм захоплені у них землі зазвичай успіху не приносили. Лише самовільні, із застосуванням сили заходи в окремих випадках допомагали козакам повертати деякі із захоплених у них територій. Але російський уряд дуже рідко мирився з такими діями січовиків. Найчастіше спірні землі відбирались у запорожців. Вилучення запорозьких земель російським урядом, їх захоплення сусідами, спорадичні акції козаків по поверненню втрачених територій фактично перетворювали Запорозькі Вольності в регіон з розмитими, несталими кордонами.

---

⁶¹ Описание запорожской Сечи состоящее в четырех разделениях, показующих положение сечи, всей оной земель с выгодами и лесными дачами, также соединение татар и происходимое от онаго запорожцам разорения. – Сочинение секретаря Василия Чернявского. // История о казаках запорожских, как они издревле зачалися, и откуда происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. – Одесса, 1851. – С.80–81; Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т.2. – С. 1854–1855.

Особливості новосіченського прикордоння

Запорозькому кордону були притамані певні риси, які визначально вплинули на організацію його охорони. Крім значних обсягів Запорозьких Вольностей це були фізико-географічні характеристики січових територій, особливості їх заселення, методи демаркації запорозьких кордонів.

Серед особливостей запорозького кордону його ландшафт чи не найбільше впливав на організацію його охорони. Значні розміри запорозьких володінь обумовили те, що його територія належала до двох фізико-географічних зон: лісостепової та степової. Проте значних відмінностей в ландшафті запорозьких територій не було. Це пов'язано з тим, що з усіх запорозьких земель тільки північні окраїни Запорожжя належали до південної підзони лісостепу⁶². Таким чином, для переважної більшості запорозьких територій характерним був степовий ландшафт. Але степ на півдні та степ на півночі запорозьких земель мали певні відмінності. На півночі запорозька територія являла собою вкриту пагорбами рівнину, а південні землі були більш пласкими, з розкиданими поодинокими могилами. На півночі Запорожжя зустрічались великі лісові масиви. На півдні ж ліси росли лише в низинах, по берегах річок, озер, лиманів. Де-не-де траплялися байраки з кущами терену та шелюги. “Усюди, куди не глянути оком, була тільки висока трава, як море безкрає, а ближче до моря – солонці”⁶³.

Виключенням був Великий Луг, ландшафт якого різко відрізнявся від ландшафту інших територій Запорозьких Вольностей. Він являв собою комплекс плавнів з великою кількістю річок, проток, ериків, озер та боліт, порослих очеретом і вкритих густою рослинністю⁶⁴.

Важливим і характерним елементом ландшафту Запорозьких Вольностей були балково-яружні системи. Численні балки та яри зустрічалися на всьому просторі запорозьких степів. Довжина деяких запорозьких балок сягала десятків кілометрів, а глибина – десятків метрів⁶⁵.

---

⁶² Заставний Ф.Д. Географія України: У 2-х книгах. – Львів, 1994. – Кн. 1. – С.94–95.

⁶³ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С.20.

⁶⁴ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С.27.

⁶⁵ Там само. – С.30–31.

Попри степовий ландшафт Запорозьких Вольностей по ним протікала значна кількість річок. Найбільшою річкою, по якій проходив кордон, був Дніпро. В межах запорозьких володінь його ширина сягала 250–600 сажнів, глибина – 6–8 сажнів. Швидкість течії доходила до 50–100 сажнів на хвилину. Деякі ділянки дніпрових берегів були високими і кам'янистими, а інші – низинними. На Дніпрі зустрічалась велика кількість островів. Найбільш значними з них були: Монастирський, Становий, Яцин, Сурський, Дубовий, Таволжанський, Кухарів, Гавин, Вербовий, Хортиця⁶⁶. Поблизу Хортиці знаходилась одна з найвідоміших переправ через Дніпро – Кічкаська переправа⁶⁷.

Інші прикордонні річки були набагато меншими від Дніпра. Ширина їх коливалася від кількох метрів до кількох десятків метрів, а глибини – від кількох дециметрів до кількох метрів. Так, ширина Кінської дорівнювала 3–5 сажням, а Сіверського Донця – 30–45 сажням. Глибина Береки коливалася від 0,5 до 1,5 аршина, а Сіверського Донця – від 2 до 5 сажнів. Крім того, на всіх цих річках, в тому числі і на Бузі, і на Сіверському Донці, зустрічалися броди. Жодна з них не мала суцільних крутих берегів. Хоча й зустрічалися окремі ділянки неприступних берегів, але поруч з ними були і низинні береги, де було легко переправитись⁶⁸.

Найбільш листистими були північні Протовчанська, Орільська та Самарська паланки, в яких росли найбільші запорозькі лісові масиви. На Орїлі ліси росли на протязі 142 версти вздовж її лівого берега до самого гирла. На Самарі ліси простягнулися смугою довжиною у 182 версти і шириною – 20 верст. В Кальміуській паланці ліси росли на берегах Сіверського Донця, Кальміуса, Кальчика. В Кодацькій паланці лісова смуга простягнулася вздовж правого берега Дніпра. В Інгульській та Бугогардівській паланках невеликі ліси росли по берегах Зеленої, Кам'янки, Саксагані, Інгульця, Бешки, Аджамки, Березівки, Сугоклії, Сугоклійчику, Мертвоводу, Бугу. Найбільшим лісовим масивом тут був

---

⁶⁶ Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии. 3 Отделение. Описание рек в Екатеринославской губернии // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С.43.

⁶⁷ Яворницький Д.І. Дніпрові пороги: Географічно-історичний нарис. – Дніпропетровськ, 1989. – С.116–123.

⁶⁸ Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии. 3 Отделение. Описание рек в Екатеринославской губернии. – С.36–59.

Соколиний ліс, який ріс на площі до 400 десятин⁶⁹. В південних же районах цих паланок лісу майже не було⁷⁰.

Сухопутні та водні комунікації відігравали значну роль в житті запорозької спільноти. Шляхи були тим фактором, який сприяв міграції населення, розвитку запорозького господарства, торгівлі. Під час війни вони полегшували пересування козацьким загонам, покращували зв'язок між регіонами Запорожжя.

В козацьку добу шляхи являли собою не дорогу в сучасному розумінні, а напрямки руху, що проходили через найбільш рівні ділянки степу, на яких найменше доводилося переїздити річок, крутих балок, байраків, місць з піщаним ґрунтом⁷¹. Це були сталі шляхи, хоча їхні траси могли коливатися на кілька сотень метрів, але обов'язково виходили на певні переправи через малі та великі річки. Шляхи були включені в мережу січових комунікацій і навіть втратили свої колишні назви⁷². Найбільш відомими шляхами були: Чорний, Кучманський та Муравський. Чорний шлях починався з Перекопського перешийка, перетинав пониззя Дніпра, потім йшов на північ до верхів'їв Інгульця, Інгулу, Тясмину і далі на Західну Україну. Від нього біля верхів'їв Інгульця відгалужувався Кучманський шлях. Він йшов між притоками Бугу Чорним Ташликом і Мертвоводом, на Кучманський брід (нижче гирла річки Синюхи). Далі Кучманський шлях йшов на Захід, де з'єднувався з Чорним шляхом. Муравський шлях йшов від Перекопу лівим берегом Дніпра на вододіл річок Кінської і Берди, перетинав річку Вовчу, а далі на верхів'я Самари й Сухого Торця, далі по вододілу Дніпра і Сіверського Дінця на Лівни та Москву⁷³.

Крім того, по Запорозьких Вольностях проходили і менші шляхи: Крюківський шлях – від Крюкова уздовж правого берега Дніпра на Кічкас, а далі на Кримський шлях; Кримський або Чумацький – від

---

⁶⁹ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – С.31–33.

⁷⁰ Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской империи земель. 1774 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса – 1868. – Т. VII. – С.186.

⁷¹ Кашченко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Дніпропетровськ, – 1991. – С.60.

⁷² ЛашенкоХ.Г. До історіографії Запорожжя часів Нової Січі: Шляхи, броди і переправи як елементи єдиної системи сполучень // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип.3. – Запоріжжя, 1998. – С.103–104.

⁷³ Кісь Я.П. Татарські шляхи на Україні XVI–XVII ст. // Жовтень. – 1986. – № 4. – С.134–136.

Китайгорода на Романкове, уздовж річки Базавлука, переходив на її лівий берег до станції Степової, звідси через Дніпро та його притоки Святу Гірку Воду, Білозірку, Рогачики у Крим; Переволочанський – від Переволочної на Саксагань, Базавлук, Солону, Нову Січ, з правого берега Дніпра на лівий, до Кримського шляху; Микитинський – від Мишуриноного Рогу на Коржеві могили, Базавлук, Солону, Чортомлик, Микитине, через Дніпро на Кримський шлях; Кизикерменський – від Кременчука на Жовте, Курячу балку, Недайводи, вододілом Саксагані і Інгульця на Кривий Ріг, уздовж Інгульця через Давидів брід у Кизикермен. Крім того, між Микитинським та Кизикерменським шляхом проходили Коржів та Саксаганський шляхи. Гардовий шлях виходив з Поділля, йшов через Буг, входив до запорозьких земель і йшов ними 300 верст, відзначаючись прямою, до гирла Кам'янки, до Кизикермена і через Таванський перевіз у Крим. Січовий вищий шлях йшов від Гарду, на Білонівку, далі тягнувся вгору до Січі. Січовий нижчий шлях ішов паралельно до вищого від Бугу на Балацьке і на Січ⁷⁴.

Фактично шляхами була укрита вся територія Запорозьких Вольностей. Розвиток шляхової мережі на запорозьких землях обумовив посилення інтенсивності контактів між окремими районами Запорожжя. Крім того, шляхи сприяли розвитку контактів з Гетьманщиною, із сусідніми країнами (Крим, Польща) та окремими регіонами Російської імперії. У часи Нової Січі в зв'язку із зменшенням татарських нападів на Україну та розвитком торгівлі шляхи все більше використовувалися для пересування купців, чумацьких валок. Хоча військове значення шляхів зберігалось. Вони полегшували пересування військ та пришвидшували рух кур'єрів.

Найголовнішою водною комунікацією запорожців був Дніпро. Його глибини та ширина дозволяли навіть морським судам рухатись від гирла до порогів. Саме Дніпром приходила на Січ велика кількість торгових суден з Туреччини⁷⁵. Але можливості використати Дніпро для атак флоту на Січ у противника були обмежені. Ширина Дніпра дозволяла в багатьох місцях ефективно застосовувати проти кораблів противника польову артилерію. А зарості очерету робили можливими несподівані атаки на ворожі судна із засідок, чого завжди побоювалися турки. Їхнім бойовим кораблям навіть в Дніпро-Бузькому лимані рекомендувалося вночі стояти

---

⁷⁴ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. — Т. 1. — С.36–37.

⁷⁵ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994. — С.164–165.

за кілька миль від берега, щоб уникнути несподіваних атак козацьких човнів⁷⁶.

Відсутність значних природних перешкод на запорозьких кордонах обумовила їх відкритість, що дозволяло противнику легко проникати на Запорожжя. Степовий ландшафт Запорозьких Вольностей обумовив приступність всієї їх території для дій кінних загонів противника. В свою чергу загроза нападів ворога вимагала організації захисту від його атак всього Запорожжя, всього його населення.

В усі часи Запорожжя було не надто залюдненим регіоном. Але зменшення татарської небезпеки, відсутність на Запорожжі кріпачтва та феодалного визиску, сприятливі умови для господарювання обумовили значне зростання чисельності запорозького населення у XVIII ст. За твердженнями запорозьців, у 1734 р. їх налічувалося 30000 чоловік⁷⁷. А через тридцять років, на думку А. Скальковського, їх уже було 100000 чоловік⁷⁸.

Розміщення населення по території Запорозьких Вольностей було нерівномірним. Більш заселеними були не такі небезпечні північні райони Запорожжя. Частина населення проживала в більш крупних населених пунктах – слободах. За твердженням М.Слабченка, деякі з них за кількістю мешканців були співставимі з багатьма містечками Гетьманщини⁷⁹. В деяких із них мешкало від кількох сотень до тисячі, а то і більше чоловік⁸⁰.

Але значна частина населення проживала в розкиданих по всій території Запорозьких Вольностей зимівниках. Точна їх кількість в часи Нової Січі невідома. В.О.Голобуцький вважав, що було більше ніж 4000 цих козацьких поселень⁸¹. А.В. Бойко стверджував, що у середині 70 рр. XVIII ст. кількість зимівників перевищувала 5767 одиниць⁸². Крім того,

---

⁷⁶ Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи // Мара mundi. – Львів, К., Нью-Йорк, 1996. – С.375.

⁷⁷ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т.3. – С.358.

⁷⁸ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Ч.1. – Одесса, 1836. – С.120.

⁷⁹ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. – С.161.

⁸⁰ Феодосий (Макарьевский) Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея. – Екатеринослав, 1876. – С.70.

⁸¹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С.498.

⁸² Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995. – С.11.

перебуваючи на промислах, козаки будували собі тимчасові курені, землянки. Кількість таких жител не можна визначити і приблизно, а охорона їх мешканців, в силу їхньої розпорошеності, була більш ніж складним завданням.

Слід зазначити, що і для розміщення зимівників теж була характерною тенденція тяжіння до більш безпечної північної частини Запорозжя. У складеній канцелярією Новоросійської губернії відомості про кількість запорозьких зимівників на схід від Дніпра на півночі цього району їх зафіксовано майже в шість разів більше ніж на півдні⁸³.

Ще одним важливим фактором запорозького прикордоння була висока мобільність його населення. Це було пов'язано з тим, що господарські заняття значної частини товариства були пов'язані з постійними переміщеннями. Рибальський промисел, лисичництво, торгівля, чумацтво змушували козаків пересуватися з одного району Вольностей в інший. Щосезону запорозькі козаки масово вирушали на промисли, їздили в торгових і особистих справах за кордон

Посилювалась мобільність населення і постійною міграцією на Запорозжя. Значні кількості втікачів, купців та заробітчан постійно перебували на Нову Січ.

В зв'язку із значною кількістю населення на Запорозжі в часи Нової Січі важливим для функціонування запорозької прикордонної служби були поведінка і навички побутування на кордоні кожного козака, їхнє ставлення до прикордонного режиму, схильність до порушень кордону. Багато в чому це залежало від розуміння січовим товариством свого становища прикордонної спільноти, уявлень про кордон, які були характерні для запорозького населення.

Формування в свідомості товариства уявлень про кордон, ставлення до нього січової громади багато в чому визначалось соціально-економічними особливостями Запорозької Січі, козацьким способом життя. Одною з головних особливостей Січі було її прикордонне положення. Саме цей фактор визначально впливав на всі сторони життя запорозького козацтва. Навіть формування запорозької громади було можливим лише в умовах вакууму державної влади на польсько-татарському прикордонні. Вплив польської, а пізніше російської держав на Січ, у порівнянні з їх тиском на волость, був мінімальним. І лише завдяки цьому запорозька спільнота могла розвиватися на засадах, які були діаметрально протилежними устрою держав-сюзеренів.

---

⁸³ Там само. – С.27–28.

Але за можливість виходу з-під впливу іноземних держав січовій громаді довелося заплатити сусідством з Кримським ханством, яке ще у XV ст. було підкорене Туреччиною. Ідеали ж гази були важливим чинником в утворенні та розвитку Османської держави. Постійна війна і поширення ісламу було одним з головних ідеалів прикордонного османського суспільства⁸⁴. Тому боротьба з турецько-татарськими нападами стала постійним явищем в житті запорозького суспільства. Промисляючи на уходах поблизу татарських кочовищ, козаки постійно терпіли від їх нападів і ніколи не пропускали нагоди помститися. Вони підстерігали в степу татарські загони, громили кримських купців, нападали на татарські улуси. Дуже скоро ця боротьба перетворилася в своєрідний спорт: “хто кого – татари наших чи наші татар”⁸⁵. В подальшому ця прикордонна війна стала звичним явищем на запорозько-татарському прикордонні. Вона навіть перетворилася в одне з традиційних джерел фінансування запорозьких козаків.

Господарське життя запорожців формувало у них таке ж уявлення про кордон, як і прикордонна війна. Адже в ході своєї господарської діяльності запорожцям дуже часто доводилось переходити межі своїх володінь. Запорожці рибалили поза межами Запорозьких Вольностей – на косах у Чорному морі, на Кубані, Дністрі, Тилігулі. Відправлялися громадити сіль у Прогноях, які лежали в турецьких межах. Запорожці-чумаки за сіллю вирушали прямо в Крим.

Природно, що в таких умовах в свідомості запорозької спільноти не могло сформуватись поняття про кордон як певну визначену межу, чітку лінію. Спосіб життя запорозького козацтва формував у них погляд на кордон, як на певну територію, володіння котрою давало певну економічну користь, природно, якщо у козаків вистачало сил контролювати її. Для запорозької спільноти будь-які місцевості багаті на дичину, з водоймами, повними риби, з гарними пасовищами, були такими, які можна було зайняти і використовувати. Навіть якщо це і було пов’язане з небезпекою. Таке ставлення до захоплення нових земель було обумовлене тим, що з моменту виникнення запорозького козацтва Дике поле відкривало козакам широкі можливості для просування в південному напрямку. Таким чином для більшості січового товариства запорозькими землями були всі ті, якими вони володіли. Тому у 1701 р.

---

⁸⁴ Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300–1600 рр. – К., 1998. – С.15-17, 20.

⁸⁵ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.VII. – С.57.

велике невдоволення козаків викликало повернення Москвою Туреччині недавно відвойованих у неї Тавані, Кизикермена, Шагінкермена, які запорожцями вже вважались своїми⁸⁶. Межею ж запорозьких володінь для козаків були лише ті місцевості, де їх чекала неминуха загибель чи полон.

Якщо для більшості представників січового товариства кордон був лише місцевістю, на якій вони мешкали, займались степовими промислами і воювали, то адміністрація Коша мала про нього інше уявлення. Насамперед січова старшина розуміла прикордонне положення Січі, її значення як форпосту у боротьбі з турецько-татарською агресією. І у листах до державців не забувала згадати, що Військо Запорозьке стоїть поруч із “кочів’ями агарянськими” і своїми грудьми боронить Україну.

Крім того, січова адміністрація добре розуміла значення і роль державного кордону. Уже згадувані листи, надіслані у 1705 р. кошовим отаманом К.Гордієнком гетьману І.Мазепі і О.Українцеву, показують, що саме таке бачення кордону побутувало у січового керівництва. Лист був написаний у зв’язку із веденням російсько-турецьких переговорів про визначення кордону. В ньому кошовий отаман зазначав, що за Вітовта кордон ішов “по Буг землею”, “по старий Очаков”, а в морі межа проходила там, де кінь міг ще копитом “засягнуть” землю. Також в цьому листі К.Гордієнком вимагав, щоб був відновлений цей кордон. Пізніше, вже в 1745 р., запорозькі старики стверджували, що в більш ранні часи кордон з поляками проходив по річці Случ⁸⁷. Як бачимо, запорозька адміністрація мала державницьке уявлення про кордон і в цьому питанні вважала Січ правонаступницею Великого князівства Литовського та Гетьманщини. Проте в реальних умовах запорозько-татарського прикордоння практична діяльність адміністрації Січі могла базуватись лише на традиційних для січовиків уявленнях про кордон.

В часи ж Нової Січі становище на запорозькому прикордонні ускладнилося. В цей час на Запорожжі продовжував існувати традиційний уклад. І на Новій Січі уявлення про кордон, поведінка козаків та їхні навички побутування на прикордонні багато в чому визначалися традицією. І в часи Нової Січі запорожці вважали себе

---

⁸⁶ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т.3. – С.194.

⁸⁷ Эварницький Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т.2. – С.1189, 1191, 1193, Скальковский А.О. История Новой Січі або останнього Коша Запорозького. – С.294–295.

щитом проти невірних⁸⁸. Як і козаки більш ранніх Січей, вони також, не звертаючи уваги ні на які державні межі, ловили рибу в “турецьких кордонах”, влаштували там свої перевози, мости і збирали з них плату, осідали зимівниками, відкривали базари з льохами із льодом для зберігання припасів тощо⁸⁹. Також на Новій Січі продовжувалась, хоч і в менших масштабах, прикордонна боротьба між запорожцями і татарами, в ході якої кордони ігнорувалися. Мишецький зазначав, що татари багато шкоди роблять запорожцям, але й козаки у татар “завсегда могут свои реванжи сыскивать”⁹⁰.

Разом з тим на все життя українсько-татарського прикордоння все більший вплив стала справляти Російська імперія. Займаючи панівне становище в регіоні, Росія впливала на прикордонний режим Запорожжя, організацію охорони його кордонів, зв'язки з іншими державами. Російським урядом на Запорожжі були запроваджені традиційні для імперського кордону паспортний режим, карантинна система, митниці. На кордонах Гетьманщини, прилеглих до січових володінь, існувала мережа російських форпостів. Все це не могло не вплинути на характер запорозького кордону. Під тиском нових реалій він із своєрідного ареалу існування козацтва мав перетворитись у територію з чітко визначеними межами. Російські нововведення потребували від всього товариства кардинальних перемін в січовому господарстві, швидкої зміни традиційних навичок поведінки на кордоні, уявлень про нього.

Природно, що такі різкі зміни ні в економіці Запорожжя, ні в свідомості січового товариства були неможливі. Тому традиційний запорозький спосіб життя на кордоні повинен був зіткнутися з новими реаліями, які насаджувались Росією.

В реагуванні на імперські нові порядки реакція запорозького товариства не була одностайною. Преважна більшість рядового козацтва виконувала будь-які нововведення лише з примусу. Якщо ж була хоч найменша можливість проігнорувати їх чи уникнути їх виконання –

---

⁸⁸ РДАДА. – Ф. 13, – Оп. 1, – Спр. 76. – Арк. 4 зв.

⁸⁹ ЦДДАУК – Ф.51. – Оп. 2 – Спр. 17. – Арк. 4; Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. – 2584. – Арк. 2; Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии (1715-1774), извлеченные из старых дел киевского губернского архива А.А. Андриевским. – Одесса, 1886. – С.116–117; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 2006. – Т.4. – С.442.

⁹⁰ История о казаках запорожских, как они издревле зачалися, и откуда происхождения имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. – С.55.

козаки це робили. І дуже часто запорожці без дозволу відправлялися в Крим, таємними дорогами обходили карантини та форпости, а коли їм проривалися через них силою.

Січова старшина, пов'язана своєю діяльністю з російським урядом, підтримувала нововведення у тих випадках, коли могла використати їх з користю для себе чи товариства, а також тоді, коли не мала можливості уникнути виконання урядових вимог.

Але вплив традиційних уявлень про кордон ще був надзвичайно сильним. Навіть під час несення прикордонної служби січовими підрозділами старшина, котра їх очолювала, в своїй діяльності керувалися саме ними. Наприклад, кордон не зупиняв запорожців тоді, коли для арешту злочинців потрібно було його порушити. У 1744 р. польський полковник Я.Білінський, приховуючи ворожі наміри, прибув у Гард під виглядом пошуку вкрадених коней. Гардовий полковник, довідавшись про те, що перед цим Білінський вбив двох козаків, наказав його арештувати. Втікаючи через Буг, Білінський був поранений списом, але зумів переплисти на інший берег. Запорожці ж, переправившись через річку, арештували його на чужій території⁹¹. В іншому випадку на турецькому березі Бугу п'яний татарин, маючи намір пограбувати приїжджого із Польщі, почав його бити. І знов кордон не зупинив запорожців – вони переправились через річку, відняли у татарина жертву, а його самого побили. Яничар, хазяїн чабана, щоб помститись, в свою чергу напав на ватажан. А його на турецькій території арештував паланковий полковник⁹².

Слід зазначити, що й урядові структури не завжди були послідовними в своїх вимогах до запорожців. Бували випадки, коли Кошу наказували посилати у мирний час озброєні команди в турецькі межі для виведення звідти козаків⁹³. А у 1752 р. гардового полковника М.Рогулю навіть арештували за відмову послати свою команду проти гайдамак на інший берег Бугу. Хоча командири компанійського і драгунського підрозділів, котрі вимагали від Рогулі цього порушення кордону, своїх вояків

---

⁹¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 1998. – Т.1. – С.268–271.

⁹² ЦДІАУК, Ф. 229.– Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 1–1 зв., 8.

⁹³ Там само. – Ф. 54.– Оп. 3. – Спр. 8735. – Арк. 15–15 зв.; Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии. – С.119; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – Т.4. – С.405–406, 444.

посилати туди не хотіли⁹⁴. Але чи не найбільш показовим в цьому плані був ордер київського генерал-губернатора від 30 квітня 1755 р. В ньому високий російський державець наказав кошовому отаману вивести з турецьких меж безпаспортних запорожців. В цьому ж документі запорозьким командам було заборонено переходити турецький кордон під час переслідування гайдамак⁹⁵. Природно, що наказ не переходити турецький кордон був спрямований на недопущення порушення козаками російсько-турецьких угод. Наказ же про виведення безпаспортних козаків, навпаки, спонукав козаків до порушення кордону. Адже переважна більшість безпаспортних запорожців в турецьких володіннях заробляла собі на прожиття, і вивести їх звідти можна було лише силою. Кошу довелось би для цього посилати спеціальну озброєну команду.

Подібну непослідовність виявляли і кримські хани. В 1758 р. Халім-Гірей звернувся до Коша з проханням перехопити кримських заколотників, які можуть втікати в Росію. Для цього хан просив виставити козацькі пости по Бугу аж до гирла, а по Дніпру – до Кизикермена⁹⁶. А ці місцевості лежали в турецьких кордонах.

Слід зазначити, що традиційне для січового товариства уявлення про кордон та навички життя в прикордонні були тісно пов'язані з соціально-економічними особливостями запорозького козацтва. Довгий час вони були органічним елементом козацького способу життя. В часи ж Нової Січі, в зв'язку з появою нових елементів в прикордонному режимі Запорожжя, традиційне для запорожців уявлення про кордон стало одним з його дестабілізуючих факторів.

Важливу роль в процесі організації охорони кордонів завжди відігравала їх демаркація: позначення на місцевості спеціальними знаками. Адже лише таким чином держави могли унаочнити свої межі і застерегти інших від втручання в її володіння⁹⁷.

Для Запорожжя ж визначення кордонів на місцевості та позначення їх спеціальними прикордонними знаками було особливо важливим. В

---

⁹⁴ ЦДІАУК, Ф. 59.– Оп. 1. – Спр. 2128. – Арк. 1–2 зв., Андриевский А.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743-1767) А. Андриевского. – Одесса, 1893. – С. 112.

⁹⁵ ЦДІАУК, Ф. 59.– Оп. 1. – Спр. 2584. – Арк. 2, 2 зв.

⁹⁶ Скальковский А.О. История Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С. 369.

⁹⁷ Советская военная энциклопедия. – М., 1977. – Т. 3. – С. 142.

першу чергу це пов'язано із тим, що зменшилась небезпека татарських нападів і з'явилося немало охочих скористатися “Військовими добрами”⁹⁸. Також необхідність демаркації обумовлювалась і відносно слабкою заселеністю Запорожжя⁹⁹. В заселених осілим населенням регіонах позначення кордону на місцевості не конче було потрібним. Там його проходження фіксувалося у повсякденному побуті мешканців та в місцевій традиції. На більшій же частині кордонів Запорозьких Вольностей таких умов не було.

Кордони Запорожжя потребували демаркації ще й з огляду на їх нестабільність та часті зміни. Крім того, потреба в ній викликала і значним обсягом Запорозьких Вольностей та їх степовим ландшафтом. Для такої місцевості була характерна певна одноманітність та відсутність примітних орієнтирів, особливо взимку¹⁰⁰. Тому козаки, котрі рухались степом, навіть могли і не помітити, що перетнули нічим не позначену лінію кордону.

В степовому Запорожжі частина кордонів ішла не суходолом, а їх намагалися прив'язати до річок. Лінія кордону проходила по Південному Бугу, Дніпру, Кінському Водам, Берді, Березі, Орелі, Берестовій, Синюсі, Кальміусом, Луганчиком, Самарою, Самотканню. На відміну від ділянок кордону, які проходили суходолом, ті його відтинки, котрі проходили річками, не потребували демаркації. Адже річки, як більш-менш стабільний елемент ландшафту, були в українських степах найкращим орієнтиром. Вони краще позначали проходження лінії кордону, ніж будь-які штучні прикордонні знаки. Крім того, використання річок для позначення лінії кордону позбавляло від трудомісткої праці по встановленню прикордонних знаків. Разом з тим, річки були більш довговічними орієнтирами, ніж будь-які штучні конструкції. Також річку неможливо було знищити, що траплялося із штучними прикордонними знаками. Це було характерним і для могутніх повноводних річок (Дніпро), і для невеликих степових річечок, які влітку повністю чи частково пересихали (Самоткань, Берда тощо)¹⁰¹. Адже і після

---

⁹⁸ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С.460.

⁹⁹ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – I пол. XIX века (1719–1858 гг.). – М., 1976. – С.118.

¹⁰⁰ Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920. – С.11.

¹⁰¹ Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии. 3 Отделение. Описание рек в Екатеринославской губернии. – С. 37, 38, 42–46.

пересихання прикордонної річки її русло залишалось орієнтиром проходження лінії кордону.

Зазвичай лінії кордонів проходили берегами річок. В ті часи можливостей позначати їх на водній поверхні було ще менше, ніж на суходолі. Зміни річками свого русла, розмивання ними берегів та їхні весняні розливи обмежували значення річок як орієнтирів проходження лінії кордону. Проте на Запорозжі у XVIII ст. ці недоліки не приймалися до уваги, і річки вважались найкращим засобом для позначення лінії кордону на місцевості. Підтвердженням чого є те, що в степовому Запорозжі більше половини його кордонів проходило по річкам.

В усіх питаннях, пов'язаних із демаркацією запорозьких кордонів, вирішальна роль належала Російській імперії. Царський уряд укладав міжнародні угоди, якими визначались межі запорозьких володінь, він же приймав рішення про проведення їх демаркації, його ж представники і здійснювали її. Запорозжя, хоча йшлося про його землі, було відсторонене від прийняття рішень.

Вперше демаркація запорозьких кордонів була здійснена у 1740 р. комісією І.Неплюєва і Мустафи Селіхтара Кятибі. Ускладнило роботу цієї комісії те, що проходження лінії кордону в Белградському договорі і в Нісській конвенції було визначене в загальних рисах. Також не сприяло роботі комісії і те, що були відсутні точні географічні карти районів, в яких проходило розмежування кордонів. Тому комісія не тільки фіксувала кордон на місцевості, а й повинна була дебатувати і узгоджувати лінію його проходження. В таких випадках російські і турецькі представники розташовувались таборами. Для проведення переговорів ставились два намети, в яких почергово проводились численні наради та конференції.

Зазвичай при демаркації запорозьких кордонів як спосіб вимірювання відстаней застосовувалась їзда конем – ”ровною ступью“. Ці роз’їзди проводили спеціально підібрані досвідчені та перевірені вершники від обох сторін. При цьому двома звіреними годинниками фіксувався час, потрібний вершникам для подолання відстані від одного об’єкта до іншого¹⁰².

Під час розмежування 1740 р. для позначення кордону російська сторона застосовувала квадратні прикордонні знаки, а турецька – круглі. Крім того, з цією ж метою використовували і географічні об’єкти. Так, як

---

¹⁰² ПСЗРИ. – V: 1713–1719 гг. – С.119; ПСЗРИ. – Т. XI: 1740–1743 гг. – С.291.

це сталося з Великим Канаром (Сухим Ташликом), біля якого, зважаючи на те, що він добре всім відомий, не стали ставити прикордонних знаків.

В ході цього розмежування прикордонними знаками позначали лише окремі поворотні точки кордону. Тому прикордонні знаки могли розміщуватись один від іншого на відстані від кількох верст до кількох десятків верст.

Після завершення демаркації ділянки російсько-турецького кордону на захід від Дніпра сторони склали межові записи і обмінялися ними¹⁰³.

Демаркація східної ділянки російсько-турецького кордону у 1742 р. проходила за такою ж методикою. Російський представник князь В.Репнін отримав урядову інструкцію, за якою мав діяти під час розмежування. В ній наводились кілька варіантів проходження кордону, яких мав добиватися Репнін¹⁰⁴. Також при цьому розмежуванні географічний об'єкт був використаний для позначення лінії кордону. Річка Кінські Води була “вместо знаков граничных утверждена”¹⁰⁵. Відмінним від розмежування 1740 р. було те, що в ролі прикордонних знаків виступали кургани, які насипались по лінії кордону. Крім того, прикордонні знаки ставились більш часто – через кожні 15 хвилин їзди конем. Вірогідно, що це пов'язано із тим, що обсяг завдань, які стояли перед цією комісією, у порівнянні з обсягом роботи комісії 1740 р. був набагато меншим. Адже демаркувати треба було лише невеликий відтинок кордону – від верхів'їв Кінських Вод до верхів'їв Великої Берди. Ділянку ж кордону від східної притоки Берди (Каратиша) до гирла Міуса, яка згідно із домовленостями комісії повинна була йти степом, залишили не позначеною прикордонними знаками. В “Інструменті” розмежування не згадується про її демаркацію. Крім того, сторони завершили розмежування та обмінялись межовими записами в таборі біля вершин Берди, а не біля Міуса¹⁰⁶.

Визначення та позначення на місцевості північних та східних кордонів Нової Січі мали певні відмінності від демаркації її південних меж. Південні кордони Запорожжя, котрі відмежовували його від Кримського ханства, одночасно були і кордоном Російської імперії з

---

¹⁰³ Там само. – С.291.

¹⁰⁴ РДАДА, Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 10, 10 зв.

¹⁰⁵ Инструмент разграничения между Россиею и Портою в 1742 году // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1850. – Т. 2. – Отд. III. – С.835.

¹⁰⁶ РДАДА, Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 12, 12 зв., 127, 127 зв.

Туреччиною. З метою запобігання прикордонним конфліктам російський уряд був зацікавлений в якнайбільш чіткому і точному його розмежуванні. Північні та східні кордони Запорожжя відмежовували його від окремих регіонів Російської імперії (Гетьманщини, Слобідської України, Війська Донського) і фактично були її внутрішніми межами. В зв'язку з цим підходи російського уряду до їх розмежування та позначення проходження їх на місцевості були іншими. В першу чергу вони визначалися інтересами внутрішньої політики Російської держави, для якої завжди були характерні централізація та уніфікація будь-яких, а особливо демократичних регіональних особливостей¹⁰⁷. Тим більше це стосувалось Запорожжя, чії особливості були такими винятковими, що перетворювали його у історичну антитезу російському самодержавству¹⁰⁸. Ці тенденції у поєднанні з підтримкою урядом поміщицької колонізації південних земель робили його наступ на Запорожжя неминучим. Природно, що чітке визначення і позначення меж Запорожжя не сприяло б цій меті російського уряду, і він уникав цього. Типовим був випадок земельного конфлікту між Запорожжям і Ізюмською провінцією в 70 рр. XVIII ст. Запорожці стверджували, що їх кордон здавна проходив поблизу Ізюма “по Касогів вал”. Адміністрація ж провінції підтримувала великих землевласників, які захопили запорозькі землі і не збирались ними поступатись. Уряд запропонував сторонам провести “полюбовний розвод земель”. Коли ж спроба запорожців домовитись з представниками Ізюмської провінції провалилась, уряд запропонував їм чекати вирішення справи законним порядком. Цим він законсервував цей конфлікт до кінця існування Нової Січі¹⁰⁹. Подібна ситуація виникла і під час створення Нової Сербії та Новослобідського козацького полку. Новосербський кордон був визначений і позначений, а кордон Новослобідського полку – ні, лише були виставлені на невеликій відстані в бік Запорозької Січі форпости гетьманських козаків¹¹⁰. Це

---

¹⁰⁷ Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством // Пам'ятки України. – 1990. – № 4.–1991. – №1. – С.7.

¹⁰⁸ Апанович О.М. Останній кошовий отаман // Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 256; Ефименко А.Я. История украинского народа. – СПб., 1906. – С.335.

¹⁰⁹ Шиманов А. Передсмертна поземельна боротьба Запорожжя. – С.98–105, 107–109, 119.

¹¹⁰ Миллер Г.Ф. Историческое сочинение о Малороссии и малороссиянах М., 1846. – С.35.

відкривало перед адміністрацією полку і його мешканцями шлях для захоплення запорозьких земель.

Лише у випадках вилучення запорозьких земель уряд проводив визначення та демаркацію запорозьких кордонів із регіонами Російської імперії. Адже після позначення нових меж Запорожжя рішення уряду вважалося виконаним, а вилучені у січовиків землі закріплені за іншими власниками. Одним з таких випадків було розмежування Запорожжя із донським козацтвом. Річка Кальміус була визначена кордоном між ними, а в степу для позначення меж їхніх володінь був вкопаний горілий пень¹¹¹. В деяких випадках керівники сусідніх із Запорожжям імперських регіонів проводили самовільне, без урахування позиції запорожців, межування земель. При цьому навіть практикувалось встановлення спеціальних знаків. Але запорожці, які не визнавали цих меж, знищували самовільно встановлені прикордонні знаки. Так, у 1764 р. запорозький полковник Я.Біда знищив “могилки” нової (мельгуновської) лінії кордону із Новоросійською губернією¹¹². Межові знаки, встановлені Ізюмською канцелярією на запорозьких землях, теж були ліквідовані козаками¹¹³. Активність запорожців в боротьбі з незаконною демаркацією їх кордонів була такою, що увійшла в перелік запорозьких “злочинів” в маніфесті Катерини II про скасування Запорозької Січі¹¹⁴.

Ще однією відмінною від демаркації південного кордону було те, що Військо Запорозьке було активним учасником процесу визначення та позначення його північних і східних меж. В чіткому визначенні власних кордонів і їх демаркації Військо Запорозьке вбачало запоруку від подальших вилучень у нього його земель. Крім того, шляхом поновлення своїх звичних кордонів запорожці намагались повернути захоплені у них землі. Тому Військо відправило до імперського двору кілька депутацій, які добивались повернення запорозьких земель та встановлення їх чітких меж. Перша з них перебувала в Петербурзі в 1755–1756 рр. Прохання Війська про відновлення його старих кордонів не були задоволені.

---

¹¹¹ Швидько Г.К. Останні спроби запорожців відстояти свої Вольності // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип.2. – С.18.

¹¹² ЦДІАУК, Ф. 229.– Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 48.

¹¹³ Шиманов А. Передсмертна поземельна боротьба Запорожжя. – С.100.

¹¹⁴ Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – С.175.

Правда, було наказано створити змішану комісію (з депутатів від Гетьманщини, Запорожжя та російського командування фортеці св. Єлизавети) для розмежування січових кордонів із Новослобідським полком¹¹⁵. Кіш, зацікавлений у розмежуванні, з усією серйозністю підійшов до організації роботи цієї комісії. Для роботи в ній були делеговані поважні старшини: Г.Лантух, М.Косап, І.Чугуєвець. Кошем була для них розроблена спеціальна інструкція по проведенню розмежування та опису запорозьких земель. Також від Січі були виділені 80 стариків для показу кордону. Але робота цієї комісії була зірвана незацікавленим у визначенні точних меж комендантом фортеці св. Єлизавети. Він не прислав геодезистів для проведення розмежування¹¹⁶. І це при тому, що Сенат видав указ про те, що комендант фортеці святої Єлизавети мав відправити геодезиста¹¹⁷. Робота цієї комісії продовжувалась до 1762 р. Сенат видавав укази про опис запорозьких земель у 1759 р., у 1760 р., у 1762 р.¹¹⁸. Але ніяких корисних результатів ця комісія не принесла¹¹⁹.

Наступні запорозькі депутації до вищих органів влади Російської імперії ще не один раз піднімали питання про відновлення запорозьких кордонів і їх демаркацію. Російські урядові структури зривали всі спроби запорожців добитися визначення меж їх володінь. Зазвичай Сенат вимагав від Війська Запорозького оригіналів документів на їхні землі. Але цих документів у запорожців не було. Вони пропали разом із січовим архівом під час знищення росіянами Чортомлицької Січі. Відсутність документів була підставою для відмови на прохання Коша про повернення його земель¹²⁰. В інших випадках російська влада посилювалася на відсутність точних карт Запорожжя і знов відмовляла запорожцям у їх проханнях про повернення земель і визначення кордонів¹²¹.

Підсумовуючи, можна зазначити, що демаркація кордонів з Туреччиною проводилась в державних інтересах Російської імперії. При позначенні лінії кордону спеціальними знаками головна увага

---

¹¹⁵ Апанович О.М. Передумови і наслідки скасування Запорозької Січі // Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С.240.

¹¹⁶ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.330–331.

¹¹⁷ ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1960. – Арк. 1.

¹¹⁸ Там само. – Спр. 2828. – Арк. 1., Спр. 2923. – Арк. 1., Спр. 3969. – Арк. 1.

¹¹⁹ Апанович О.М. Передумови і наслідки скасування Запорозької Січі. – С.240.

¹²⁰ Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя... – С.66–67.

¹²¹ РДАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 37, 37 зв.

приділялася фіксації державних меж Росії. Тому лінія кордону позначалася прикордонними знаками лише в окремих місцях, а знак від знака міг знаходитись на дуже великій відстані. Деякі ділянки кордону не демаркувалися взагалі. Все це дозволяло закріпити на міжнародному рівні державні межі і уникнути великого обсягу трудомістких робіт по встановленню прикордонних знаків. Встановлення ж спеціальних знаків в таких кількостях, щоб вони унаочнювали проходження лінії кордону і виключали ненавмисне його порушення, практикувалося вкрай рідко.

Становище із демаркацією кордонів Запорожжя з сусідніми регіонами Російської імперії було ще гіршим. Так, з усіх сусідніх регіонів лише Дон мав визначений і демаркований при участі запорожців кордон.

Завдяки всьому цьому становище із демаркацією кордонів Запорожжя було незадовільним. Частина ділянок запорозького кордону не була демаркована взагалі. Ті ж його ділянки, на яких демаркація проводилась, не були позначені прикордонними знаками в достатній кількості. І це при тому, що, як свідчить історичний досвід, навіть набагато краще позначені межі шляхетських маєтків не рятували від їх порушення та межових суперечок¹²². Недоліки в демаркації запорозьких кордонів обумовили те, що вона не могла запобігти і ненавмисним порушенням їх.

Таким чином, степовий ландшафт запорозького кордону обумовив його відкритість. Навіть те, що значна частина лінії кордону проходила по річкам, а по запорозьким землям протікала велика кількість великих і малих річок, не рятувало становища. Адже на всіх запорозьких річках були численні броди, які дозволяли противнику легко їх долати. Навіть Дніпро, з великою кількістю островів і кількома переправами, був приступний для форсування. Це дозволяло долати кордон і великим, і малим загонам противника. Лише Великий Луг був незручним для пересування великих кінних підрозділів. Але в ньому дуже вільно могли діяти невеликі загоны. Шляхи, які пролягли по запорозьким землям, теж полегшували пересування по Запорожжю. Значна кількість балок, ярів та лісів на території Запорожжя дозволяла загонам противника пересуватися приховано і здійснювати несподівані напади по всій території Запорозьких Вольностей.

Організація охорони Запорозьких Вольностей ускладнювалась і тим, що їх території були залюднені, вкриті слободами, зимівниками, окремими землянками тощо. Для прикриття та охорони такої кількості

---

¹²² Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. Збірник документів і матеріалів. – К., 1993. – С.32, 48.

об'єктів потрібна була надто велика кількість військ. Не рятувало становища і те, що більш заселеними були північні окраїни Запорозжя. В південних паланках Війська Запорозького, особливо під час промислового сезону, перебувала значна кількість козаків.

Велика мобільність запорозького населення не тільки ускладнювала його охорону, а у поєднанні з мінливістю і недостатньо якісною демаркацією кордону сприяла численним ненавмисним порушенням його. До випадкових порушень кордону додавалась велика кількість порушень, які обумовлювались і особливостями запорозького господарства, і традиційними уявленнями про кордон запорозького населення, його навичками існування в прикордонні.

Все це разом ставило перед запорозькою прикордонною службою надзвичайно складне завдання – охорону великого за розмірами регіону з великою кількістю об'єктів, які потребували захисту.

ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОХОРОНИ КОРДОНІВ НОВОЇ СІЧІ

Становлення традиційної прикордонної служби запорозького козацтва

В усі часи охорона кордону займала важливе місце в діяльності запорізького козацтва. Становлення ж запорозької системи охорони кордону відбувалось одночасно із процесом формування козацтва. Головною передумовою і виникнення козацтва, і становлення його прикордонної служби були грабіжницькі напади татар, які загрожували існуванню української нації. Умови, в яких проходило формування козацтва, визначально вплинули і на організацію його прикордонної служби. Найбільший вплив справили особливості татарської тактики грабіжницьких наскоків, ландшафт прикордонних територій та організаційні можливості тогочасного українського суспільства.

Зважаючи на те, що в XV–XVII ст. найбільша небезпека походила з півдня, прикордонна служба запорозького козацтва була орієнтована на боротьбу з татарами. Відкритість запорозького кордону та переважно рівнинний ландшафт дозволяли мобільній татарській кінноті легко його долати і несподівано з'являтися в глибині українських земель. А надзвичайна мобільність татарських загонів була загальновідомою, і її відзначали всі тогочасні автори¹²³. Завдяки цьому постійно існувала небезпека їхнього несподіваного вторгнення. Не зменшувалась маневреність татарських військ і під час їх дій великими силами. Адже і багатотисячні татарські орди переважно діяли без артилерії та обозів¹²⁴. А це ще більше ускладнювало охорону кордону – потрібно було бути готовим давати відсіч і загонам у кілька десятків вершників, і кількатисячним ордам.

---

¹²³ Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К., Кембридж, 1990. – С.56–67; Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – С.66; Исаак Масса. Краткое известие о Московии в начале XVII в. – М., 1937. – С.38.

¹²⁴ Жан де-Люк. Описание перекопских и нагайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де-Люка, монаха доминиканского ордена (1625) // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.ХІ. – Одесса, 1879. – С.480.

Північні кордони Запорозжя до початку XVIII ст. охорони не потребували. Татарська небезпека була для них чи не найкращим захистом. Напади татар відлякували можливих претендентів на запорозькі території. Тому на початковому етапі розвитку запорозької системи охорони кордонів в ній був відсутній північний напрямок.

Заходи уряду польсько-литовської держави по обороні західноукраїнських земель від татарських нападів обмежувались розміщенням на них незначних підрозділів найманого війська. Але полк з кількох сотень чи навіть з одної чи двох тисяч вояків був неспроможний відбити набіг кількатисячної орди. І бувало, що це військо, відсиджуючись у фортецях, лише спостерігало за тим, як татари пустошили околиці. Крім того, через брак коштів на платню воякам польське командування часто змушене було розпускати військо і полишати кордон беззахисним¹²⁵. Шляхетське ополчення, яке повинно було діяти разом із найманим військом, виявилось непридатним до боротьби з мобільним противником. Дуже часті мобілізації призводили до того, що шляхта ігнорувала їх – збиралась повільно і неповністю.

Ще гіршим було становище з охороною кордону на Східній Україні. На цих землях уряд обмежувався лише відбудовою замків, які повинні були представляти державу і давати хоча б якийсь захист населенню. Посилення в XV ст. татарських нападів, яким уряд нічого не зумів протиставити, привело до відпливу осілого населення з Південної України. І в середині XVI ст. на південному сході від лінії Київ – Брацлав, за винятком трьох замків, не було постійних поселень¹²⁶.

Головна відповідальність за охорону кордону лежала на старостах прикордонних замків. Урядові гарнізони були зовсім незначними за чисельністю і розміщувались лише в кількох замках. Власні почти прикордонних старост теж були невеликими. Так, у 1552 р. у черкаського старости був 61 службник, а у спогадах Б.Претвича згадуються загони від кількох десятків до кількох сотень вояків¹²⁷. Головною силою, на яку могли спиратись у боротьбі з татарськими нападами старости, було

---

¹²⁵ Грушевський М. Історія України-Русі. – Т.VII. – К., 1995. – С.34.

¹²⁶ Там само. – С.257.

¹²⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч.7. – Т.1. – К., 1886. – С.90; Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича). – Запоріжжя-Київ, 1997. – С.23, 38, 40.

місцеве населення. Міщани, бояри та земляни зобов'язані були «кінно» і «збройно» разом із старостою виступати проти ворогів.

Основними елементами охорони кордону були замкова й польна сторожі та «лежання на полі» чи «провідування вістей». Замкова сторожа призначалась для попередження несподіваного нападу на замок і спостереження за найближчими околицями. Свою службу замковій сторожі несли уночі, а вдень використовувались на господарчих роботах у замку. Наймали цих сторожів старости за кошти, зібрані з місцевого населення. Іноді кошти на утримання замкової сторожі стягувались і з неосілих козаків, що проживали у місті. Інколи замкову сторожу несли драби¹²⁸.

Сторожа «острогова» виконувала поліцейські функції – контролювала вхід і вихід з міських воріт¹²⁹.

Польна сторожа призначалась для виявлення татарських загонів на дальніх підступах до замку і завчасного попередження населення про небезпеку. Тому розміщувалась вона в кількох милях від замку в місцях найбільш вірогідної появи противника. Пост польної сторожі складався із кількох вершників, які повинні були після появи противника чимшвидше скакати до замку і повідомляти про небезпеку. Виставлялась така сторожа тоді, коли переважна більшість населення опинялась поза містом і небезпека його захоплення татарами в полон збільшувалась. Найчастіше це траплялось під час ведення масових сільськогосподарських робіт – сіву, жнив, сінокоосу¹³⁰.

Крім того, 2–3 рази за літо старости чи їхні заступники разом з міщанами та боярами повинні були здійснювати рейди в степ¹³¹. В ході цих операцій здобувалась інформація про наміри противника і знищувались його невеликі ватаги.

Але така система охорони кордону не забезпечувала безпеки українського населення від татарських наскоків. Великим її недоліком була відсутність єдиного керівництва прикордонною службою¹³². Тому не було єдиного плану охорони кордону, не координувались і не контролювались дії окремих прикордонних старост. Одним з головних

---

¹²⁸ Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т.1. – С.81, 111, 601.

¹²⁹ Там само. – С.81, 95.

¹³⁰ Там само. – С.81, 601, 602.

¹³¹ Там само. – С.82, 625.

¹³² Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908. – С.18.

недоліків цієї системи була її непристосованість до відбиття нападів багатотисячних татарських орд. Відсутність значного за чисельністю постійного війська залишала населення прикордонних міст сам на сам із татарськими загонами будь-якої величини. А застарілі, слабкі, погано утримувані фортифікаційні споруди прикордонних замків, їхня погана оснащеність артилерією робили неможливою тривалу оборону від значних сил противника. Відсутність засобів сигналізації не дозволяла організувати завчасне оповіщення про появу противника. Адже швидкість, з якою «бігли» до замку вершники з польної сторожі, не була більшою за швидкість руху татарської кінноти. Тому звістка про напад приходила майже одночасно з появою противника. Листи із звітками про появу противника в сусідні замки доставлялись гінцями, які легко могли бути ним перехоплені.

Крім того, відсутність контролю за запровадженням цієї системи та недоліки в реалізації її окремих заходів зводили нанівець і ті позитивні елементи, які в ній були закладені. Навіть здійснення таких ефективних рейдів у степ було утруднене. Вони повинні були проводитись із залученням місцевого населення, для якого ці поїздки були небажаними. Адже вони відривали його від господарства в найбільш сприятливу літню пору. Крім того, уряд, який намагався відкупитися від татарських нападів за допомогою виплати хану данини, часто забороняв такі експедиції. Уникало населення й інших заходів, які відривали його від господарства та вимагали певних коштів. Особливо коли їх доцільність здавалася сумнівною. Так, польна сторожа виставлялась рідко чи взагалі занедбувалась. І під час люстрації 1570 р. ревізор відзначив, що київські міщани замість польної сторожі тримають поблизу міста одного сторожа¹³³.

Все це й обумовило повну беззахисність українських земель перед нападами і великих, і дрібних татарських загонів.

Політика шляхетської держави не дозволяла навіть сподіватись на будь-яке покращення чи реформування охорони українських територій. Адже щодо витрат на загальнодержавні потреби шляхта взагалі була не надто щедрою. До того ж, етнічні поляки, котрі мали переважаючий вплив в Речі Посполитій, захищені українськими землями від татарських

---

¹³³ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч.7. – Т.3. – К., 1905. – С.9; Грушевський М. Історія України-Русі. – Т.VII. – С.39–40.

нападів, не виявляли великої зацікавленості до проблеми захисту українських земель. В цих умовах неможливо було організувати ефективну прикордонну службу, яка потребувала концентрації достатньої кількості ресурсів, координації зусиль та єдиного плану організації охорони кордону.

Проте будь-яке вдосконалення охорони українських кордонів від татарських нападів могло відбуватись лише в межах тієї системи, що побутувала в Польщі. Єдино можливим шляхом для цього було створення достатньо чисельного війська з високим ступенем боєготовності, який би дозволяв швидко реагувати на напади противника. Крім того, потрібно було висунути передові рубежі оборони якнайглибше в степ. Це б утруднило противнику проникнення в Україну і дозволило б зустрічати татарські ватаги поза межами заселених земель. Природно, що створення такого війська мало йти за рахунок власних ресурсів українського народу. Відсутність же державного фінансування робила прибутковість такої прикордонної служби необхідною умовою.

Суттєве покращення в охороні українських кордонів відбулось лише після утворення козацтва, яке на протязі кількох століть було основною силою, що забезпечувала їх захист. Навіть на початковому етапі формування козацтва воно вже виконувало деякі функції прикордонної служби – захищало українські кордони, стримувало агресію татар¹³⁴. Насамперед уже одне висунення в степи уходницьких ватаг відволікало на них певну частину татарських загонів. Слід зазначити, що кількість людей на уходах була вельми значною. Так, у 1552 р. в Черкасах було зафіксовано 300 уходників¹³⁵. Якщо ж погодитись з В.Голобуцьким¹³⁶, котрий вважав, що цими уходниками були лише власники промислів, то кількість промисловців, які перебували в степах, була ще більшою. Адже в уходницькій ватазі нараховувалось від 5–6 чоловік до кількох десятків¹³⁷. Таким чином, лише з Черкас виходила в степи на уходи така кількість людей, яку можна було співставити з чисельністю найманого війська, яке утримував уряд для охорони України.

Також слід зазначити, що уходницькі ватаги не були пасивними жертвами татарських нападів. Адже промисел вівся “оружною рукою”, на

---

¹³⁴ Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С.66.

¹³⁵ Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т.1. – С.85.

¹³⁶ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.116.

¹³⁷ Грушевський М. Історія України-Русі. – Т.VII. – С.134–135.

уходах споруджувались укріплення. Задля власної безпеки ватаги уходників змушені були організувати спостереження за степом. Тому нападники отримували рішучу відсіч.

Дуже швидко від оборони козаки перейшли до “луплення” татарських чабанів і знищення татарських загонів за межами заселених українських земель. Розгортання ж прикордонної боротьби не тільки ослаблювало татарську агресію, а й сприяло зростанню козацтва. Татарські напади зважаючи на ризик і “страх реваншу” слабшали. Козаки ж від погонь і дрібних зачіпок переходили до “більш сміливих екскурсій” на татарські кочовища, замки і міста. “А розвій таких походів втягав все більші маси воєнного елемента, школив і організував їх”¹³⁸. І уже в першій половині XVII ст. козаки склали чверть (270000) всього населення Київщини, Брацлавщини і східних районів Поділля¹³⁹. Таким чином, на українському прикордонні сконцентрувалось чисельне військо (до 60000 бійців), яке могло і обороняти українські землі, і здійснювати відплатні акції проти Туреччини та Криму.

Разом із зростанням козацтва в цій боротьбі формувались і основні елементи запорозької системи охорони кордонів. Ними були спостереження за місцями найбільш вірогідної появи противника та прикриття їх головними силами запорозького війська, розвідка, активний пошук і знищення противника поза межами заселених земель за допомогою рейдуючи козацьких загонів.

В цей же час постав і основний недолік козацької прикордонної служби – її вторинність щодо інших занять козацтва, які забезпечували матеріальну основу його існування.

Спільне походження городового та запорізького козацтва обумовило певну схожість в організації та тактиці їхньої прикордонної служби. Хоча повністю ототожнювати прикордонну службу городового козацтва із запорізьким не варто. Різні райони дислокації цих формувань та особливості їхнього соціально-економічного устрою обумовили певні відмінності в їх прикордонній службі.

Городове козацтво розміщувалось в населених місцевостях яким найбільше загрожували татарські напади. Ступінь його боєготовності дозволяв оперативно реагувати на вторгнення противника. Козацькі полки більш швидко мобілізувались, ніж шляхетське ополчення, що

---

¹³⁸ Там само. – С.65.

¹³⁹ Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С.124.

дозволяло їх використовувати проти татарських загонів, які вже вдерлися в Україну.

Використовувались городові козаки і для прикриття кордонів. У 1638 р. було визначено, що під час походу в степ польського війська два козацькі полки повинні були стояти побіля Чорного шляху і перехоплювати татарські чати¹⁴⁰.

Крім того, козаки більш професійно, ніж міщани, займались спостереженням за противником. За свідченням Боплана, в степах існувала мережа козацьких спостережних пунктів, які розміщувались у 8-12 км один від іншого¹⁴¹.

За Гетьманщини городове козацтво використовувалось при охороні кордонів таким же чином. Хоча прив'язаність городових козаків до власного господарства обмежувала можливості використання цього війська в охороні кордонів і привела до зменшення його внеску в прикордонну службу. Не завжди мобілізація козацтва проти татар проходила швидко. Залучення постійного найманого війська до охорони кордону мало компенсувати цей недолік козацтва. Тому для прикриття кордону городове козацтво використовувалось разом з компанійцями й сердюками. Взимку 1689–1690 рр. не всі козаки, а лише виборні від всіх полків разом із компанійцями й сердюками та з російським військом перебували в Гадячі, Голтві та Лубнах і охороняли українські землі від вторгнення татар. А навесні 1690 р. до скресання річок кордон від Орелі до Києва прикривали пости сердюків та компанійців¹⁴².

Для віддалених від Криму городових козаків розвідка була менш характерною. Хоча спостереження за Кримом і Запорозжям ними велось¹⁴³. Навіть здійснювались розвідувальні рейди в глибину татарських територій¹⁴⁴. Крім того, городові козаки здійснювали і рейди в степ для пошуку та знищення противника¹⁴⁵. Але рейди городових

---

¹⁴⁰ Воссоединение Украины с Россией. – Т.1. – М., 1953. – С.256.

¹⁴¹ Боплан Г. Л. де. Опис України... – С.62.

¹⁴² Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т.1. – Владимир, 1903. – С.230-233.

¹⁴³ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч.3. – Т.2. – К., 1868. – С.23,148.

¹⁴⁴ Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці історично-філософської секції. Львів, 1993. – Т. ССХХV. – С.251-252.

¹⁴⁵ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей

козаків в степ здійснювались спорадично. Тому городове козацтво в переважній більшості випадків змушене було вести боротьбу з татарами в заселених місцевостях України. А татари могли здійснювати напади кількома загонами одночасно чи через невеликий проміжок часу, але на різні місцевості. В таких випадках прикордонна служба Гетьманщини не встигала реагувати на всі вторгнення. Саме так сталося у 1692 р., коли часті татарські напади викликали розгубленість у командування прикордонних підрозділів, яке не знало, проти якого ж із татарських загонів виступати в першу чергу¹⁴⁶.

В таких випадках зарадити справі могло лише розміщення поза межами заселених земель постійної передової сторожі, яка б заздалегідь попереджала про небезпеку, знищувала частину сил противника ще на підходах до заселених місцевостей, зустрічала б татар при їх поверненні в Крим. Саме таку роль від першого дня свого існування і виконувала висунена глибоко в степ Запорозька Січ. Розміщення Січі в безпосередній близькості від противника визначало її завдання по охороні кордонів – перехоплення та знищення татарських загонів під час їхнього руху на Україну чи при поверненні в Крим, ведення розвідки та попередження населення України про небезпеку. Крім того, завдяки появі Січі була подолана певна сезонність в прикордонній службі запорозького козацтва. Адже до цього із закінченням сезону степи покидала переважна більшість козаків-промисловців. Після появи ж Запорозької Січі за порогами постійно перебував козацький гарнізон, готовий до боротьби з татарськими загонами протягом всього року.

Найбільш часто запорозькі підрозділи приховано розміщувались в місцях найбільш вірогідної появи противника (поблизу татарських шляхів, переправ). Природно, що при цьому ними виставлялись сторожові пости, котрі мали попередити про наближення противника. При появі татар запорожці несподівано нападали на них і громили. Особливо вдалимими були дії запорожців проти татарських загонів під час форсування тими річок¹⁴⁷.

стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 349; Стороженко Н. Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий // Киевская старина. – 1885. – Июль. – С.443.

¹⁴⁶ Там само. – С.447.

¹⁴⁷ Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70 роки XVII ст. – К., 1961. – С.76.

Крім того, часто козацькі підрозділи здійснювали активний пошук татарських загонів. При цьому, перебуваючи в степу, козаки поводитись із максимальною обережністю – по кілька місяців не палили вогню, а пересувались найчастіше вночі¹⁴⁸. Практикувались такі рейди і взимку, хоча уже одне перебування в степу в цей час було утруднене. Іноді такі дії проводились запорожцями спільно з городовими козаками¹⁴⁹.

При здійсненні таких рейдів найчастіше козаки виявляли противника по “тасьмі” – широкій смузі витолоченої татарськими кіньми трави. Після виявлення татар, з метою нанесення їм найбільших втрат, нападати на них намагались під час відпочинку чи годівлі коней. Іноді козаки намагались відігнати у татар коней, а потім громили безпорадного у пішому строю противника. Крім того, під час рейдів нападали запорожці і на татарські улуси. Це підривало економічний та військовий потенціал противника, дозволяло звільнити полонених.

Попри відносно невеликі сили, якими здійснювалися такі рейди, їхня ефективність була значною. Так, наприклад, у 1663 р. І.Сірко із загonom в 90 запорозьких і 30 донських козаків та 60 калмиками вирушив до Перекопу для захоплення язиків. Після нападу на кілька татарських селищ та звільнення 100 невільників Сірко почав бій з військом перекопського Кара-бея. Татарський загін було розгромлено. Це так налякало кримського хана, що він відмовився посилати свої війська на допомогу полякам¹⁵⁰. Вірогідно, такий дезорганізуючий татар вплив козацьких нападів був обумовлений не тільки тими прямими втратами, які несли кримчаки. Не менш, а, можливо, і більш вагомим було те, що рейдуючий козацький загін позбавляв татар найголовнішого – несподіваності нападу. Перебуваючи в степу, він міг завчасно виявити татарський загін і попередити українське населення про небезпеку. Крім того, такі загони мали можливість, залишаючись непоміченими, напасти на противника в найбільш несприятливий для того час.

Після того, як противнику вдавалося прорватись у глиб українських земель, запорозькі загони залишались чекати їх повернення. В цьому випадку швидкість пересування обтяжених здобиччю татар зменшувалась, що полегшувало боротьбу з ними. Крім того, в таких

---

¹⁴⁸ Грабянка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С.164.

¹⁴⁹ Эварницький Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Т.1. – С.207, 777-778.

¹⁵⁰ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т.2. – Львів, – 1991. – С.225.

випадках після розгрому татар вся їхня здобич попадала до козаків. Слід підкреслити, що захоплення трофеїв тут відіграло другорядну роль, а превалював аспект військової доцільності. Такий тактичний прийом використовувався військовими усіх часів і народів. Адже ще давньокитайський полководець У-цзи (V-IV ст. до н.е.) зазначав, що нападників треба атакувати тоді, коли вони повертаються зі здобиччю, “відчуваючи страх в своїх серцях”¹⁵¹. Граничари на австрійському Військовому Кордоні теж застосовували таку ж тактику проти турків. Вони також зустрічали турецькі загони на кордоні, на річкових бродах, гірських перевалах. Коли ж туркам щастило прорватися, то граничари очікували їхнього повернення¹⁵². Ефективність і доцільність такої тактики неодноразово підтверджувались життям – запорожцям часто вдавалося знищувати татарські загони при їх поверненні і звільняти полонених.

Крім нагляду за переправами та татарськими шляхами, козаки організовували і спостереження на підступах до Запорозької Січі¹⁵³. Організовували збройне чергування на лиманах¹⁵⁴. Крім того, всі козаки, які знаходились на степових промислах, повідомляли про появу татар. Проте система спостереження запорозьких козаків була недосконалою. Нагляд вівся за обмеженою кількістю місць і не завжди був пильним. Тому, як згадував Претвич, татари часто брали рибалок в полон¹⁵⁵. А перед приїздом на Січ Лясоти їм вдалося відігнати більше ніж 2000 козацьких коней¹⁵⁶. Не свідчить на користь запорозької системи спостереження і несподіваний напад турецько-татарського війська на Січ взимку 1675 р. Завдяки тому, що вони рухались степом на відстані кількох миль від Дніпра, їм вдалося уникнути нагляду козаків, які зимували на його численних островах і гілках¹⁵⁷.

Найбільш поширеним засобом здобуття інформації про плани противника було захоплення язиків. Здобута саме таким чином

---

¹⁵¹ У-цзи. Об искусстве ведения войны. М., 1957. – С.38.

¹⁵² Вулетий Д. Војна граница кроз старе планове и графичке приказе. – Сремска Митровица, 1996. – С.15.

¹⁵³ Грушевський М. Історія України-Русі. – Т.VII. – С.137.

¹⁵⁴ Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. – С.92.

¹⁵⁵ Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича). – С.41.

¹⁵⁶ Лясота Єріх. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С.104.

¹⁵⁷ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.2. – С.323.

інформація не один раз дозволяла громити татарські загони, попереджати українське населення про небезпеку. Крім того, захоплення язиків було і вельми прибутковим заняттям. Полонених відпускали за викуп чи обмінювали на українських невільників, що страждали в Криму. Але чи не найбільший прибуток запорожці отримували, відправляючи полонених в Росію. Адже всіх, хто привозив полонених, в Москві утримували за державний рахунок і обдаровували багатими подарунками. Тому бажаних привезти язиків в Росію було більше ніж досить. Царю навіть довелося наказати гетьману пропускати в Москву з язиками не більше 2-3 запорожців¹⁵⁸. Ще одним джерелом розвідувальної інформації були втікачі з татарського полону¹⁵⁹. Агентурна розвідка була менш поширеною, але збільшення контактів з Кримом сприяло її розвитку. Всі ці джерела давали достатню кількість інформації про дії та плани противника. Оцінюючи її важливість і корисність, слід згадати, що в Москві цінувалися відомості, здобуті від полонених, після захоплення яких проходило багато часу, необхідного для їх перевезення в Росію.

Відомості про плани противника надсилались запорожцями до державців, які відповідали за захист українських земель. Крім того, практикувалось доведення цієї інформації до всього населення. З цією метою вона вносились в городські книги, а копії цих записів вивішувалися в людних місцях і пересилалися в сусідні населені пункти¹⁶⁰.

Суттєві зміни відбулись в прикордонній службі запорозького козацтва у XVIII ст. Після опанування Гетьманщиною Московська держава почала активне проникнення на запорозькі землі. Побудова на Запорозжі російських фортець в кінці XVII ст. та осідання побіля них незапорозького населення знаменувало появу ще одного напрямку в січовій прикордонній службі. В боротьбі за північні межі Запорозьких Вольностей запорожці діяли рішуче. У гетьманських посполитих, які осіли на Самарі, січовики відбирали худобу, коней, руйнували їх хутори та пасіки¹⁶¹.

---

¹⁵⁸ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Т.1. – С.81, 82, 89-90, 91.

¹⁵⁹ Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. – С.91.

¹⁶⁰ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч.3. – Т.1. – К., 1863. – С.152, 334-336.

¹⁶¹ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т.3. – Львів, 1992. – С.231.

Крім того, на початку XVIII ст. відбулись значні зміни в міжнародно-правовому становищі Запорозької Січі, які вплинули і на запорозьку систему організації охорони кордонів. Після поразки антимосковського виступу гетьмана І.С.Мазепи, якого підтримали січовики, вони були змушені емігрувати до Кримського ханства. Запорожцям, які осіли в Криму, довелося прийняти протекторат турецького султана і перейти на службу до кримського хана. Головним їхнім васальним обов'язком перед ханом було несення військової служби на його користь.

Згадка в листах від Коша до П.Орлика та до Каплан-Гірея про те, що татари змушували запорожців платити “за утікающіє их кримские и нагайские невольники”, підтверджує, що в часи Олешківської Січі вони мали вилловлювати втікачів. Вірогідно, що пошук цих біглих невільників, недопущення переходу кордону ними було одним з елементів прикордонної служби, яку на Олешківській Січі несло Військо Запорозьке на користь хана¹⁶². Але видається малоімовірним, щоб переважна більшість запорозького товариства ретельно виконувала ці обов'язки. Бо тоді товариству не довелося б платити за нехтування цією службою. Хоча можна припустити, що поодинокі випадки затримання втікачів могли бути. Адже серед запорожців зрідка зустрічались і абсолютно аморальні та асоціальні особи, які навіть самі продавали в неволю своїх єдиновірних братів¹⁶³. Такі люди, хоча б з метою отримання винагороди від власників втікачів, могли затримувати невільників.

Природно, що змінився і напрямок прикордонної боротьби запорожців. До укладення Прутського миру запорожці здійснювали напади на прикордонні міста Гетьманщини, які підтримували Москву¹⁶⁴. Потім ці напади поступово припинилися. Але натомість у січовиків почалися сутички з російськими прикордонними структурами. Так, наприклад, у 1717 р. донські козаки та калмики знищили у Великому Лузі поблизу Московки запорозький загін з 70 чоловік¹⁶⁵. 1728 р. зіткнулись на річці Торець загін запорожців із бахмутським роз'їздом¹⁶⁶.

---

¹⁶² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 1998. – Т.1. – С.67, 72.; История о казаках запорожских, как они издревле зачалися, и откуда происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. – Одесса, 1851. – С.24.

¹⁶³ Центральний державний історичний архів України (Київ) (ЦДІАУК). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1578. – Арк.2. зв.

¹⁶⁴ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.3. – С. 324, 325, 328–330.

¹⁶⁵ Там само. – С.341.

¹⁶⁶ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 2863. – Арк. 1–6.

Слід зазначити, що на Олешківській Січі існували і певні елементи паспортного режиму. Тривалий час паспорти, як інструмент нагляду за населенням та його пересуванням, не були характерним явищем для Запорозької Січі. Запорозьке козацтво, як базована на добровільних засадах спільнота, протягом всієї своєї історії не потребувало документів, що засвідчували особу пред'явника. Вільний вступ до Запорозького Війська і вільний вихід з нього робили непотрібним будь-який контроль січової адміністрації за пересуваннями козаків. Крім того, Запорозька громада, яка поповнювалась за рахунок припливу населення ззовні, не була зацікавленою і в контролі за міграцією на Січ. Віддаленість Запорожжя обумовлювала те, що вплив держави з метою запровадження там паспортної системи були мінімальними. Лише після побудови Кодака та придушення козацьких повстань 30-х років XVII ст. польська влада змогла запровадити деякий контроль за пересуванням козаків із волості на Запорожжя. Відповідно до ординації 1638 р. жоден козак не міг туди вирушати без виданого комісаром паспорта. Впійманий кодацькою залогою такий козак підлягав смертній карі¹⁶⁷. Але, природно, що залогом Кодака не могла контролювати весь степовий простір, і на Запорожжя без всіляких паспортів проникала велика кількість козаків. І, наприклад, Б.Хмельницький, який наприкінці 1647 р. без дозволу відправився на Запорожжя, знайшов там чимало “своєвольців”, котрі постійно мешкали в тих місцях¹⁶⁸.

Лише в часи Кримського Коша виникла потреба в регулюванні за допомогою письмових документів транзитної торгівлі та пересування козаків. І на Олешківській Січі пересування купців стали здійснюватись лише за письмовими документами від запорозької адміністрації. У 1715 р. гетьман І.Скоропадський скаржився, що запорожці переправляють через Кизикерменський перевіз лише тих купців, які мали записки кошового отамана з його дозволом¹⁶⁹. Слід зазначити, що така практика крім певних фіскальних інтересів могла слугувати і для подолання ізоляції, в якій опинились запорожці на Олешківській Січі. Адже російський уряд забороняв українцям будь-які контакти з опальними запорожцями.

---

¹⁶⁷ Історія України в документах і матеріалах. – Т.3. – К.,1941. – С.97.

¹⁶⁸ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.VIII. – Ч.2. – С. 174 – 175.

¹⁶⁹ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т.2. – Владимир, 1903. – С.1074.

На Олешківській же Січі Кошем був запроваджений і контроль з допомогою паспортів за переміщенням козаків через запорозько-польський кордон. В умовах російської блокади Запорозжя для нього зросло значення Польщі, яка стала важливим чинником у січовій торгівлі. Головними проблемами, які ускладнювали запорозько-польські стосунки, були гайдамацтво і сваволя польських адміністраторів по відношенню до козаків, котрі легально перебували на Правобережжя. З метою унормування стосунків і подолання цих проблем Кіш запропонував польській стороні регулювати рух через кордон за допомогою паспортів. У 1714 р. кошовий отаман Василь Йосипович у листі до регіментаря коронних військ писав: "...Хто без письма нашего появится, там задержите до вывода ... а од вашей стороны, когда люде идут, нехай агестацию мают"¹⁷⁰. "Письма" і "агестації", навіть якщо вони писались в довільній формі, містили в собі дозвіл певній особі пересуватись за певним маршрутом і перебувати у визначеній місцевості. А саме це було однією з головних функцій тодішніх паспортів. В подальшому практика видачі запорожцям таких документів для поїздок в Польщу усталилася. Зазвичай в цих листах вказувалось ім'я козака, якому видавався документ, зазначалась мета подорожі. Вказувались до певного куреня, наводилась мета подорожі. Вказувались і засоби пересування: "пеший идет", "возом едним и конем"¹⁷¹.

В цей період основною функцією запорозьких паспортів було засвідчення особи власника та підтвердження легальності його подорожі. Тому запорозькі паспорти цього періоду не стали інструментом контролю за пересуваннями запорожців. Вони були охоронними документами, а не засобами нагляду за козаками. Крім того, паспортним контролем охоплювалась лише незначна кількість запорожців. Тому можна вважати, що в цей час, попри побутування паспортів, зберігалось традиційне вільне пересування запорозьких козаків.

Таким чином, можна зазначити, що основні елементи традиційної січової системи охорони кордону були обумовлені способом життя

---

¹⁷⁰ Мицик Ю.А. З джерел до історії Кам'янської та Олешківської Січей // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С.11.

¹⁷¹ Абросімова С.В., Мицик Ю.А. Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.3. – Запоріжжя, 1998. – С.9.

запорозьких козаків і склалися ще на початковому етапі формування козацтва. Найголовнішими з них були: спостереження за противником та прикриття найбільш важливих напрямків його можливого просування окремими запорозькими підрозділами чи головними силами, активний пошук та знищення неприятеля рейдуючими підрозділами, розвідка. Також слід зазначити, що запорозька система охорони кордонів не потребувала значних витрат, була достатньо ефективною – забезпечувала існування Війська Запорозького в безпосередній близькості від мобільного і агресивного противника. Вона ж стала основою для формування прикордонної служби Нової Січі.

Умови формування новосіченської системи охорони кордонів

Становлення та функціонування прикордонної служби Нової Січі відбувалось в умовах, котрі були відмінними від тих, в яких організовувалась охорона січових кордонів в більш ранні періоди історії Запорожжя. Значний вплив на формування новосіченської системи охорони кордонів справила міжнародна ситуація, котра і визначала правовий статус Нової Січі, і впливала на політику сусідніх держав по відношенню до неї, і обумовлювала співвідношення сил в регіоні. Сталися зміни і в соціально-економічному розвитку Січі. Особливості її соціального устрою, та господарства багато в чому визначали основні завдання, котрі постали перед запорозькою прикордонною службою.

Міжнародна ж ситуація в північному Причорномор'ї багато в чому визначалась геополітичним положенням Нової Січі. Території, які займали січові володіння, були стратегічно важливими. Як уже згадувалось раніше, через володіння Війська Запорозького Низового проходила найголовніша комунікація регіону – Дніпро. Січ контролювала ділянку Дніпра від порогів до татарських фортець у пониззі. Саме тут починався безперешкодний судноплавний шлях до Чорного моря, що забезпечувало колонізаційний рух в тому ж напрямку. Крім того, Дніпро був і тією артерією, яка забезпечувала торгівельні зв'язки Східної Європи зі Сходом, а Січ, відповідно, контролювала відтинки одного із найбільш значних торгівельних шляхів.

Не менш важливе значення запорозькі володіння мали і у військовому аспекті. Запорозькі землі по лінії Буг – Дніпро – Сіверський Донець були бар'єром для поширення турецько-татарської агресії в північному і в північно-східному напрямках. Просування ж запорозьких володінь у

межиріччя Кальміуса і Міуса до узбережжя Азовського моря переривало сухопутний зв'язок Кримського ханства з його володіннями в Прикубанні. Крім того, наближеність запорозьких земель до Криму робила їх зручним плацдармом для наступу на ханство. Адже зосередження перед походом війська на Запорозжі зменшувало до мінімуму його шлях до Кримського півострова. Також лише при умові розміщення баз постачання на січових землях було можливим просування значних військових сил через пустельні степи на Крим.

В економічному плані запорозькі володіння теж були вельми привабливими. Це обумовлювалось наявністю на Запорозжі багатих пасовищ, величезних просторів родючих ґрунтів, багатих на рибу водойм тощо.

Всі ці фактори обумовили те, що навколо Нової Січі зосереджувалися зовнішньополітичні інтереси багатьох європейських держав.

Однією з цих держав, котра до того ж мала спільний кордон із Запорозжям, була Польща. У XVIII ст. польська держава знаходилась в крайньому занепаді. Шляхетські привілеї були доведені до абсурду і позбавляли державу можливості захищати навіть шляхту. Завдяки цьому Річ Посполита була децентралізованою державою, майже повністю позбавленою адміністрації. В ній йшло “виродження діяльності політичних установ, була відсутня повага до закону, що вело до анархії в громадському житті – це свідчило про занепад політичної культури шляхетського суспільства”¹⁷². Розклад дійшов до того, що навіть король Станіслав-Август був російською маріонеткою. Катерина II називала його “королем, якого ми зробили”. І він тримався на троні лише завдяки присутності в Польщі російських військ. Іноземні держави втручалися у внутрішні справи Польщі, купували голоси на сеймах¹⁷³.

Традиційне для Речі Посполитої національне і соціальне гноблення українського населення зберігалось і у XVIII ст. Більше того, польський наступ, послаблений козацькими війнами XVII ст., у XVIII ст. знов посилювався¹⁷⁴. Насадження унії і полонізація супроводжувалися численними фактами насильств та знущань над українцями. Посилився і

---

¹⁷² Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – М., 1980. – С.236.

¹⁷³ Соловьев С.М. История России с древнейших времен в 15-ти книгах. – М., 1965. – Кн. XIII (Т. 25–26). – С.361, Там само. – М., 1965. – Кн. XIV (Т. 27–28). – С.337; Там само. – М., 1966. – Кн. XV (Т. 29). – С.43.

¹⁷⁴ Крип'якевич І.П. Історія України. Львів, 1990. – С.229–230.

феодалний визиск. Все це обумовило внутрішню нестабільність Польщі і розгортання визвольної боротьби українського населення.

Природно, що і збройні сили Речі Посполитої знаходились в кризовому стані. У XVIII ст. в Польщі і Литві нараховувалося всього 17–18 тисяч регулярного війська. З них 12 тисяч припадало на польське військо. Воно ділилось на 4 партії чи дивізії, котрими командували регіментарі. Українська партія, котра мала охороняти кордони від Дніпра до Дністра, нараховувала 3 тисячі чоловік. Але в дійсності кількість цих військ була меншою. Багато шляхтичів лише записувались до війська, але службу вони не несли, а постійно мешкали в своїх маєтках. Керівники підрозділів, які залишали собі платню відсутніх, були зацікавлені в якомога більшому числі таких вояків. Тому в деяких хоругвах замість 100 бійців в наявності було лише по 24–25. А замість 3 тисяч вояків Української партії, які числилися на папері, фактично, було лише 700–1000. Крім того, ці війська були розкидані на великому просторі, потребували багато часу для збору. Вони були неспроможні швидко реагувати на порушення кордонів, вторгнення загонів противника. Морально-вольові якості цього війська були вкрай низькими. Польські військові часто займалися поборами, грабунками, насильствами. Великої ж активності у боротьбі з гайдамацькими загонами вони не виявляли¹⁷⁵.

Невдалими були і спроби посилити оборону за рахунок створення воєводських міліцій. Київське і Брацлавське воєводства спромоглися набрати лише 500 чоловік. Та й ці війська не були надійними. Ці збройні формування теж грабували селян, шляхту, брали участь в наїздах, а проти гайдамак не діяли¹⁷⁶.

Загони надвірних козаків, котрі створювались з українського населення, теж не були надійними в придушенні національно-визвольної боротьби. Надвірні козаки симпатизували гайдамакам, часто підтримували народні повстання проти польського панування.

Зважаючи на такий стан Речі Посполитої, не могло бути і мови про проведення нею якоїсь цілеспрямованої державної політики по відношенню до Нової Січі. Тому територіальні претензії на запорозькі землі “від Мертвих Вод”, які висувалися з боку Польщі, не могли нести

---

¹⁷⁵ Антонович В.Б. Исследование о гайдамачестве // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні і публіцистичні твори. – К., 1995. – С.410–412.

¹⁷⁶ Там само. – С.414–419.

для Нової Січі важливих наслідків¹⁷⁷. Тим більше, що в цьому питанні запорожці могли розраховувати на підтримку Росії, яка вважала січові землі своїми і змогла б протидіяти польським домаганням.

Набагато більше значення для відносин із Новою Січчю мала обстановка безвладдя та анархії, котрі панували в Речі Посполитій. Будь-який польський управитель панського маєтку міг діяти, як йому заманеться. При цьому вони могли ігнорувати урядові розпорядження, укладені Польщею міжнародні угоди. Шляхетська самоволя доходила до того, що будь-якого запорожця, котрий легально приїхав в Польщу у справах, могли об'явити гайдамакою, піддати його тортурам, покарати смертю. При цьому майно страчених козаків конфіскувалося. Ця матеріальна зацікавленість шляхти в знищенні запорожців обумовила те, що такі випадки були масовими. Мораль же польського шляхетського суспільства була надто гнучкою і, коли йшлося про власне збагачення, нікого не зупиняла від нищих і негідних вчинків. Проте, слід зазначити, що деякі губернатори чи навіть і регіментарі інколи намагались жити в мирі із запорожцями. Саме так, "по братські", вів справу із запорожцями один уже згадуваний польський регіментар¹⁷⁸. Але такі відносини були рідкісним явищем, і не вони робили погоду у стосунках поляків із запорожцями. Тому і відклалися в Архіві Коша сумні мартирологи страчених і пограбованих поляками запорожців, котрі їздили на Правобережжя торгувати чи відвідувати родичів¹⁷⁹.

Польські військові були ще більш небезпечними. Недисциплінованість польського війська доходила до того, що воно дозволяло собі грабувати населення власної країни. По відношенню ж до запорожців, яких вони всіх без розбору вважали гайдамаками, польські військові діяли ще жорстокіше. Дуже часто польські загони вривалися в запорозькі володіння, вбивали козаків, захоплювали їх в полон, грабували зимівники, уганяли коней¹⁸⁰. Інколи це робилось заради

---

¹⁷⁷ Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии (1715-1774), извлеченные из старых дел киевского губернского архива А.А. Андриевским. – Одесса, 1886. – С.19.

¹⁷⁸ Мицик Ю.А. З джерел до історії Кам'янської та Олешківської Січей. – С.11, 12.

¹⁷⁹ ЦДІАУК. – Ф. 49. – Оп. 3. – Спр. 125. – Арк. 1; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. –С.272–279, 294–298, 342–359.

¹⁸⁰ Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии. – С.19; Архів Коша Нової Запорозької Січі. –Т.1. – С.268–271, 294–295, 340, 359–361.

розваги¹⁸¹. Навіть київський генерал-губернатор визнавав, що польські військові загони, котрі в прикордонні ловили гайдамак, були небезпечними для запорожців. У 1743 р. М. Леонт'єв застерігав Кіш від можливого нападу польських загонів і пропонував “иметь зело крепкую предосторожность и на их обороты недреманным оком смотреть”¹⁸².

Важливе значення для запорозько-польських стосунків мала позиція Росії. Захист нею запорожців по дипломатичним каналам був неефективним. Січовики скаржились на безчинства поляків київському генерал-губернатору, а той звертався до Колегії іноземних справ. Лише з її дозволу губернатор мав звернутись до коронного гетьмана і вимагати “сатисфакції”. Про відповідь польської сторони він мав знову доносити в Колегію іноземних справ. І лише потім російський резидент повинен був звернутися до польського уряду. Зважаючи на те, скільки все це мало зайняти часу, і якщо прийняти до уваги анархію, яка панувала в Польщі, можна уявити цю “сатисфакцію”¹⁸³. Зазвичай польська сторона або не знаходила нападників, або виправдовувала напади на Запорожжя помстою за гайдамацькі напади, а російський уряд мирився з цим.

В той же час польські скарги на запорожців російські урядовці сприймали некритично. І якщо Кіш в таких випадках вимагав доказів, то генерал-губернатор відразу переправляв польські скарги до імператриці¹⁸⁴. А вимога боротьби з гайдамацькими нападами на Польщу стала однією із головних вимог уряду до запорожців.

Така позиція Росії, зважаючи на вплив, який у XVIII ст. вона мала на Польщу, лише сприяла посиленню напруженості на запорозько-польському прикордонні. Крім того, це спонукало запорожців до самозахисту. Інколи, особливо на початковому етапі існування Нової Січі, запорозька старшина організувала відплатні акції. Саме так сталося у 1736 р. в Умані. Там поляки арештували трьох запорожців. Двох із них вони вбили, а одного відпустили на прохання січової старшини. Запорозький загін, котрий прибув до Умані мститися, взяв штурмом замок. Захоплених поляків козаки били і немилосердно

---

¹⁸¹ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С.291.

¹⁸² Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С.268.

¹⁸³ Андриевский А.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743–1767) А.Андриевского. – Одесса, 1893. – С.3.

¹⁸⁴ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 799. – Арк. 1.

калічили¹⁸⁵. Пізніше, коли Нова Січ вже більш жорстко контролювалася російським урядом, Кіш таких дій собі не дозволяв. Він обмежувався скаргами до уряду. Товариство ж відповіло на антизапорозьку політику шляхти підтримкою гайдамацького руху. А це теж не додавало спокою в запорозько-польських відносинах.

Іншою державою, відносини з якою справили значний вплив на прикордонну службу Нової Січі, була Османська імперія і васальне їй Кримське ханство. Колись могутня Туреччина, котра кілька століть була пострахом Європи, у XVIII ст. вступила ослабленою. Деградація військово-ленної системи Османської імперії обумовила занепад її військової та економічної могутності. Якщо в XVI ст. тімари і зеамети надавали в розпорядження уряду Туреччини 200 тисяч бійців, то у XVIII ст. – лише 20 тисяч¹⁸⁶. Не кращим був стан і яничарського корпусу. Колись добре навчене професійне військо з високими морально-вольовими якостями у XVIII ст. знаходилося у занепаді. З 1639 р. система примусового комплектування яничарського корпусу хлопчиками з християнських родин (дъовширме) була скасована, і серед яничарів стали переважати етнічні турки. Спустошення державної скарбниці призвело до того, що платня яничарам стала виплачуватися нерегулярно, і вони почали займатися ремеслами та торгівлею, грабунками населення. Крім того, більшість з них обзавелася сім'ями. Все це призвело до погіршення бойової підготовки яничарського війська, падіння дисципліни. Яничари часто ставали ініціаторами та учасниками народних повстань, бунтів, брали участь в палацових переворотках.

Бойові можливості війська Кримського ханства теж не були високими. Російське командування оцінювало боєздатність татарського війська як вкрай низьку. Татар порівнювали з посадженими на коней ляльками. Відзначали недосконале озброєння татар, їхню неспроможність до дій проти регулярних військ¹⁸⁷. І лише під час несподіваних нападів значними силами татарське військо продовжувало являти грізну небезпеку.

Ослаблення Туреччини призвело до того, що у XVIII ст. почався процес захоплення європейськими державами її земель. У 1699 і 1700 роках відбувся перший розділ Османської імперії¹⁸⁸. Це зробило

---

¹⁸⁵ Там само. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1278. – Арк. 12–12 зв.

¹⁸⁶ Витол А.В. Османская империя (начало XVIII в.). – М., 1987. – С.22.

¹⁸⁷ ЦДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 248. – Арк. 57.

¹⁸⁸ Новичев А.Д. История Турции. Эпоха феодализма (XI–XVIII века). – Т. 1. –

головним завданням зовнішньої політики Туреччини збереження власних володінь. В Північному Причорномор'ї Порто намагалась утримати стратегічно важливі фортеці Очаків, Кінбурн, що було запорукою лише турецького мореплавства на Чорному морі. Також Туреччина захищала інтереси Кримського ханства, протидіяла посиленню впливу Росії в регіоні. В тому числі і у Польщі. Зіткнення інтересів Османської та Російської імперій обумовило те, що за час існування Нової Січі між ними виникли і точилися дві війни.

Зважаючи на те, що Нова Січ належала до супротивного туркам табору, Османська імперія проводила по відношенню до неї ворожу політику. Під час воєн, уже в силу свого географічного положення, запорозькі землі ставали об'єктами агресії турецьких і татарських військ в першу чергу.

В мирний же час відносини між Османською імперією і Запорожжям теж були непростими. Особливо складними були стосунки Нової Січі з Кримським ханством.

Традиційно прийнято вважати, що в усі часи відносини між Запорожжям і Кримом були ворожими. Разом з тим, останнім часом з'явилась низка публікацій, в яких, спираючись на окремі факти запорозько-татарської співпраці, автори висловлюють сумніви відносно цього твердження, особливо по відношенню до часів Нової Січі¹⁸⁹.

В зв'язку з цим слід згадати, що протягом кількох століть панівне становище у відносинах татар і запорожців займали прикордонна війна та боротьба за землі. Витіснення противника із порубіжних територій у XV–XVII ст. було необхідною умовою економічного розвитку цих спільнот. Татарське кочове скотарство могло існувати і розвиватись лише при умові появи все нових і нових пасовищ. Для здобуття їх у татар не було іншого шляху крім винищення осілого населення на українських землях. Так само і запорозьке господарство могло розвиватись лише на відвойованих у татар землях. Взаємні напади, грабунки, захоплення полонених і вбивства були поширеними і дієвими засобами боротьби

Ленинград, 1963. – С.189–192.

¹⁸⁹ Андреева С.С. Запорозько-татарські взаємини в народних піснях і переказах // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р.) – Секції I, II. Запоріжжя, 1997. – С. 91–94; Гісцова Л.З., Демченко Л.Я. Сусідів не обирають // Архіви України. – 1991. – № 2. – С. 71–77; Олійник О.Л. Запорожці і татари – вороги чи сусіди? // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С.72–78.

запорозької та татарської спільнот за території. Крім того, така боротьба давала зиск і козакам, і татарам. Збагачувались ті, хто ходив в набіги, ті, хто їх фінансував, торговці невільниками, ханська та султанська скарбниці. Так само і прикордонна адміністрація Литви та Польщі оподатковувала здобич від “луплення” татарських чабанів нарівні з продуктами козацьких степових промислів.

Слід зазначити, що в цій боротьбі були задіяні не окремі особи, а повністю обидві спільноти. Це є ще одним підтвердженням того, що прикордонна війна була прибутковою для її учасників. Ворожнеча між двома спільнотами призвела до формування в свідомості кожної образу ворога по відношенню до іншої. Адже жоден народ не може здійснювати численні жорстокості і звірства по відношенню до іншого, якщо не знайде цьому якогось виправдання. Ним для козаків і татар стали релігійна ворожнеча, мотиви помсти та захисту батьківщини тощо. Слід зазначити, що ці чинники не тільки виправдовували ворожнечу між двома народами, а й поглиблювали її.

Факти ж співпраці татар із запорожцями, мирні чи навіть дружні стосунки між ними обумовлювались якимись окремими і тимчасовими інтересами спільнот або окремих осіб. Але вони не могли переважити основоположних інтересів цих соціумів. Адже татари не могли існувати, не нападаючи на осіле населення. Так само і запорожці не могли займатись степовими промислами, попередньо не вибивши татар в тих місцевостях. Тому співпраця завжди була тимчасовою, а їй на зміну завжди приходила ворожнеча.

З кінця ж 30 рр. XVIII ст. ситуація різко змінюється. Укладення Османською і Російською імперіями у 1739 р. Белградського договору поставило перед Запорожжям і Кримом нові вимоги щодо їх взаємин. Адже у відповідності з цим договором між Туреччиною і Росією припинялася війна і встановлювався мир. Підданим обох імперій заборонялось чинити взаємні напади, грабунки, захоплювати полонених. Передбачалось, що награване повертатиметься, а винних у нападах каратимуть. Цим же договором дозволялось підданам Османської імперії вести торгівлю в Росії, а російським підданим – в Туреччині. Була досягнута домовленість, що поїздки з однієї держави в іншу будуть

здійснюватись лише при наявності паспортів. Прикордонні конфлікти мали вирішувати прикордонні губернатори і коменданти¹⁹⁰.

Виконання цих умов вимагало встановлення між запорожцями і татарами якщо не дружніх, то хоча б сусідських відносин. Тому хан і січова старшина змушені були утримувати своїх підданих від відкритої конфронтації. А уже це для запорозько-татарських стосунків було значним досягненням і беззаперечно свідчило про пом'якшення відносин.

Крім того, існує думка, що до покращення стосунків з Кримом Кіш спонукав наступ Москви на Запорожжя. В цих умовах січовики розглядали ханство як противагу Росії і намагались підтримувати з ним добрі стосунки¹⁹¹. Думка про те, що частина запорожців намагалась розіграти кримську карту, видається вірогідною. На користь цього припущення свідчить уже донос П.Савицького, в якому він саме в цьому звинувачує кошового отамана¹⁹². А російські урядові кола можливість запорозько-татарського союзу турбувала завжди. Показовим в цьому плані є проект реорганізації Війська Запорозького, з яким до уряду звернувся генерал-майор Штофельн. Обгрунтовуючи свій план, він зауважив, що якщо запорожці у мирний час “так дерзостны и ослушны”, то чого ж чекати від них, якщо почнеться війна з Туреччиною. Вірогідно, натякаючи на можливість ще одного переходу невдоволених угисками запорожців під владу кримського хана. Крім того, він звинуватив старшину в тому, що вони “разглашали” про будівництво Росією фортець на запорозьких землях і викликали протести Туреччини¹⁹³. Але використання Османської імперії як противаги Москві не конче потребувало гарних і добросусідських відносин Запорожжя з Кримом. Адже періодам найбільшої співпраці козаків з ханством передували часи аж ніяк не найкращих стосунків між ними. Особливо справедливим це видається по відношенню до налагодження Б. Хмельницьким співпраці з татарами напередодні Визвольної війни. Та й еміграція запорожців у

---

¹⁹⁰ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) –СПб., 1830. – Т.Х.: 1737–1739 гг. – 900–902; Юзефович Т. Договоры России с Востоком. Политические и торговые. – СПб. 1869. – С. 15–24.

¹⁹¹ Гісцова Л.З., Демченко Л.Я. Сусідів не обирають – С.73.

¹⁹² Александров П.Г. Унікальний документ з історії Підпільненської Січі // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.4 (5). – Запоріжжя, 1999. – С.204–205.

¹⁹³ Російський державний архів давніх актів (РДАДА). – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 1–2.

Крим після поразки антимосковського виступу гетьмана І. Мазепи теж відбувалася на тлі далеко не ідилічних стосунків з ханством. Тому вплив на пом'якшення запорозько-татарських відносин намагень Коша використати Туреччину як противагу Росії слід визнати другорядним. Особливо у порівнянні з впливом Белградського договору.

Також слід зазначити, що помітне покращення стосунків Запорожжя з Кримом відбулось лише на офіційному рівні. Стосунки ж на міжособистому рівні змінилися мало. Ніякі урядові вимоги не могли за кілька років чи десятків років зруйнувати в свідомості обох спільнот образів ворога, подолати неприязнь і ворожнечу, котрі накопичувалися століттями. Тому для пересічного татарина і запорожця представник протилежної спільноти продовжував залишатися чужинцем. При цьому на такого чужака навіть в мирний час не поширювались ті правила співжиття і норми поведінки, які були обов'язкові у відносинах із співвітчизниками. Саме таке ставлення запорожців до татар відбилось в спогадах І.Розсолоди. Показовим уже є використання ним по відношенню до кримчаків зневажливої назви "татарва". Це беззаперечно свідчить про його вороже ставлення до татар. Набути його самостійно в боротьбі з татарами він не міг за віком. Швидше за все він засвоїв його від свого батька – колишнього запорожця. Батько ж розповів І.Розсолоді і про тактику суцільного винищення мусульманського населення, яку застосовували запорожці під час війни. Вона полягала в тому, що при нападі на турецький населений пункт він підпалювався з трьох боків. Для виходу з палаючого міста населенню залишався лише один шлях. А там втікачів очікували козаки, які спочатку знищували чоловіків, потім – жінок і дітей¹⁹⁴. Хоча в спогадах мова йде про напад на турецьке місто, але цю тактику, вірогідно, козаки використовували і проти татарських населених пунктів. Не дарма ж під час антиросійських заворушень в Криму лише звістка про направлення туди запорозького підрозділу припинила хвилювання серед татар. І вони просили російське командування не вводити запорожців¹⁹⁵. Цей страх перед козаками засвідчує, що до татар запорозькі підрозділи ставилися більш жорстко, ніж російські солдати. А російське військо, як і інші тогочасні армії, не

---

¹⁹⁴ Эварницкий Д.И. (Яворницкий Д.И.) Запорожье в остатках старины и преданиях народа: Ч. I; Ч. II. – К., 1995. – С.249.

¹⁹⁵ Скальковский А.О. История Новой Сечи або останнього Коша Запорозького. – С.531.

відзначалося гуманізмом і добрим ставленням до мирного населення в завойованих країнах.

В інших спогадах йдеться про старого козака Д.Гужву, який за своє життя знищив до півсотні ногайців. Слід зазначити, що докори сумління його тоді не турбували. Адже якби було навпаки, то він би знищив би їх набагато менше. Зупинився б на п'ятій, десятій чи ще якійсь за ліком жертві. І лише в старості, коли наблизилась власна смерть, він, вважаючи, що цими вбивствами занапастив свою душу, почав жалкувати про вчинене. Характерно, що по відношенню до ногайців Гужва теж послуговується зневажливою назвою – “нагайва”¹⁹⁶.

Подібне ж ставлення, але уже до запорожців, побутувало у турків і татар. І у XVIII ст. вони теж безжалісно знищували християнське населення. Нелюдські жорстоко поводитись з полоненими і невільниками. Так, кільком пікінерам, захопленим у полон під час війни вирізали литки і полишили їх повільно конати. Уже в мирний час очаківський мешканець, підпоївши двох козаків, продав їх очаківському паші. А той, чудово розуміючи незаконність своїх дій, перепродав запорожців на галеру. Іншого разу яничари, запідозривши запорожців-купців у шпигунстві, повісили їх. Хоча в мирний час вони не повинні були цього робити. В Криму січовиків могли побоями змушувати продати свій товар за половину ціни, навіть в містах на них прилюдно нападали з ножами¹⁹⁷. Ці факти показують те, що у турецьких адміністраторів ставлення до запорожців було вороже. І якщо так діяла місцева адміністрація, яка б мала захищати запорожців, то дикі ногайці в степу дозволяли собі проти них будь-які ворожі дії. Особливо показовою була їхня практика вбивств козаків з особливою жорстокістю. Одним із таких способів було прив'язування козака до терена. Покинутий напризволяще в безлюдному степу запорожець повільно конав від голоду і спраги. Що такі випадки були не поодинокі, свідчить те, що пам'ять про них збереглася у нащадків запорожців¹⁹⁸. Не менш промовисто свідчать

---

¹⁹⁶ Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905. – Рига, 1990. – С.50–51.

¹⁹⁷ РДАДА. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 49; Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии. – С.216; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 2003. – Т.3. – С.627–628.

¹⁹⁸ Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. – С.50.

про ставлення татар до запорожців рутинні грабунки та вбивства ними козаків¹⁹⁹.

Разом з тим припинення російсько-турецької війни 1735–1739 рр. обумовило збільшення контактів між запорожцями і татарами. Більше того, в ході співпраці між деякими з них навіть виникли дружні стосунки. Дехто з козаків так подружився з татарами, що їх звинувачували у спільних з ними крадіжках коней у січовиків²⁰⁰. А полковник Покотило, котрого надіслали на переговори в Очаків, ходив з яничарами по шинках і пиячив з ними²⁰¹. Декотрі ж з підданих Османської імперії, у яких аргатували запорожці, з наближенням військового конфлікту з Росією радили козакам повертатися додому, щоб не зазнати лиха²⁰². Проте і в часи Нової Січі такі факти не були надто поширеними. Адже співпраця ще не стала панівною у відносинах двох соціумів. Тому в джерелах збереглося набагато більше свідчень про взаємну ворожнечу. Випадки ж приязних і дружніх стосунків між окремими запорожцями і татарами слід розглядати як виключення з правил. Або як тенденцію, котра ще не стала панівною. В реальності для значної кількості запорожців і татар у стосунках із представниками протилежної спільноти не існувало моральних гальм, які б могли утримати від нанесення їм будь-якої шкоди. І саме цей фактор мав значний вплив на прикордонні стосунки Запорожжя і Криму.

Крім традиційної ворожнечі між запорожцями і татарами і у XVIII ст. не втратили актуальності боротьба за землі та практика захоплення здобичі. Хоча в економіці Кримського ханства та Запорожжя і з'явилися нові риси, але вони не справили вирішального впливу на запорозько-татарські стосунки. Уклад ногайців, які безпосередньо сусідили із Запорожжям, залишився таким же, як і у XVI ст. З боку запорожців їм протистояли, як і в більш ранні часи, козаки-промисловці, здобичники, заняття яких прив'язували їх до віддалених прикордонних територій.

Тому і в період Нової Січі продовжувався колонізаційний рух запорозьких козаків на південь. Він підривав базу кочового скотарства татар, яке було основою їхнього існування. В місцевостях ведення

---

¹⁹⁹ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 45, 107, 130, 132; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.3. – С.395-400, 410-416.

²⁰⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С.410.

²⁰¹ Андриевский А.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений. – С.120.

²⁰² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 69 зв.

промислів запорожці від тимчасового там перебування поступово переходили до постійного. Адже навіть при такому сезонному промислі, як рибальство, доцільніше після завершення сезону зберігати човни, сіті, діжки тощо на місці, а не займатись їх транспортуванням щороку. А вже це одне передбачало їх охорону і викликало потребу в постійному житлі, певній інфраструктурі для забезпечення потреб постійних мешканців. Тимчасові житлові та промислові споруди на кшталт шалашів замінювалися землянками, мазанками. Потреба забезпечення мешканців продовольством стимулювала розвиток торгівлі. Будувались шинки, льохи з льодом для зберігання припасів. Таким чином за короткий час на татарській землі могло виникнути запорозьке поселення. Певна територія в його околицях уже не могла використовуватись татарськими скотарями. Адже їхні отари і табуни могли зазнати нападу. Тому то постійне мешкання запорожців в кримських володіннях викликало скарги ханської адміністрації до російського уряду²⁰³.

В свою чергу татари, коли в Криму відчувалась нестача кормів для худоби, вдиралися в запорозькі землі і випасали її там. При цьому вони нападали на козацькі зимівники, грабували козаків, крали в них худобу, вирубували дерева²⁰⁴.

Крім боротьби за території завдяки колонізаційному руху підтримувався постійний контакт між запорозькою і татарською спільнотами. А в умовах взаємної неприязні та ворожнечі найбільш мирні і безневинні контакти могли призвести до конфлікту. Саме так сталося у 1763 р., коли очаківський паша отримав дозвіл Коша на вирубку певної кількості деревини в запорозьких землях. Татари нарубали дерева набагато більше, ніж було дозволено. Потім відняли у місцевих козаків човен. При цьому вони немилосердно побили запорожців. І кілька днів перевозили дерево цим човном²⁰⁵.

Крім того, деякі особливості Белградського трактату теж сприяли зіткненням запорожців і татар. Так, державні кордони, встановлені цією угодою, не відповідали багатолінійній практиці господарчого

---

²⁰³ Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии. – С.116–117; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 2000. – Т.2. – С.494.

²⁰⁴ Андриевский А.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений – С.163; Скальковский А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.300–301, 304–305.

²⁰⁵ Гісцова Л.З., Демченко Л.Я. Щоб зашадьєвши леса...можно било і напредки чем корыстоватись // Архіви України. – 1991. – №5–6. – С.80.

використання територій запорожцями і татарами. До турецьких володінь були віднесені Прогної (озера, з яких козаки традиційно брали сіль). У запорожців там навіть існувала паланка, яка де-юре знаходилась на турецькій території.

Також слід врахувати і те, що у відповідності з Белградським договором запорожці повинні були відправлятися в Крим беззбройними²⁰⁶. І козаки повинні були або порушувати цю заборону, або ставали в степу легкою здобиччю навіть невеликої купки озброєних ногайців.

Також сприяло зіткненням і конфліктам те, що частині російсько-турецького кордону було надано статус бар'єрних земель²⁰⁷. Такий статус цих територій передбачав спільне користування ними підданими обох імперій. Це призводило до зіткнення інтересів і до сутичок. Як, наприклад, було у 1747 р., коли татари з шістдесятьма табунами і з сотнею отар прикочували на землі між Кальміусом і Бердою. І коли козаки “коні пустять пастись” чи “заліза покладуть для ловлі звіра”, то ногайці “ тотчас і воруять”²⁰⁸. Часто татари убивали і грабували козаків. У 1749 р. вони напали на двох запорожців, які поверталися з двома возами риби з рибальства на Кальміусі, і вбили їх²⁰⁹.

В умовах, коли постійно контактували представники двох вороже налаштованих спільнот, які звикли вирішувати свої суперечки силою, стримуючий вплив імперій був більше ніж бажаним. Але Туреччина татарами, а Росія козаками управляли не прямо, а через кримського хана з його адміністрацію та через Кіш і січову старшину. Тому саме від їхньої позиції залежало, наскільки їхні піддані виконуватимуть урядові розпорядження. В питаннях відносин із запорожцями кримські хани притримувались традиційної політики. У відповідь на скарги з приводу татарських нападів на запорожців вони відмовлялись тим, що це здійснене невідомо ким без їхнього наказу. Крім того, при розгляді запорозьких претензій ханська адміністрація не відзначалась безсторонністю і не виявляла особливих старань у пошуку провинників з

---

²⁰⁶ Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии. – С.116–117, 121.

²⁰⁷ РДАДА. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 12; ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19260. – Арк. 207 зв.

²⁰⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С.423.

²⁰⁹ Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии. – С.215.

числа своїх підданих. Показовим в цьому плані є рутинний епізод нападу у 1753 р. 25 татар на шістьох козаків-промисловців в урочищі Мертві Води. На скаргу київського генерал-губернатора хан відповів, що йому невідоме таке урочище, і попросив прислати скаржника до Криму. Кіш не погоджувався посилати постраждалого у Крим, а мотивував це тим, що одного козака вже посилали скаржитись, а він досі не повернувся – мабуть, убили татари²¹⁰. І лише у випадках кричущих порушень, коли неможливо було ухилитись і вигородити нападників, хан змушений був їх карати.

Приблизно такою ж була і політика Коша. Але запорозька старшина в питаннях прикордонних конфліктів відчувала значний тиск російського уряду, який постійно вимагав їх припинення. Сенатом по кілька разів на рік видавались укази із заборонаю запорожцям нападати на татар. Крім того, з такими ж вимогами до Коша звертались і гетьман, і київський генерал-губернатор²¹¹. В деяких випадках таку дразливість Росії до дрібних конфліктів на запорозько-татарському прикордонні можна пояснити складною міжнародною обстановкою, в якій вона перебувала. Так, війна з Прусією викликала наказ гетьману посилити нагляд за запорожцями і не допускати їх конфліктів з татарами²¹². Проте такі ж вимоги російський уряд висував до січовиків і в мирний час. Така позиція уряду негативно оцінювалась навіть деякими російськими можновладцями. Так, Мініх вважав, що Росія могла б виправдовувати козацькі напади так, як Туреччина відповідала на скарги з приводу татарських наїздів – вчинено “без указу”²¹³. Натомість Петербург наполегливо намагався реалізувати положення Белградського договору, які забороняли підданам обох імперій взаємні напади. Були започатковані спільні комісії по розгляду запорозько-татарських претензій. Але ці зусилля виявились безрезультатними. Представники обох спільнот розмінювались претензіями²¹⁴, а на запорозько-

---

²¹⁰ Там само. – С.242–244.

²¹¹ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 8–11; Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2672. – Арк. 1; Там само. – Спр. 2679. – Арк. 1; Спр. 2816. – Арк. 1; Спр. 2837. – Арк. 1; Спр. 2838. – Арк. 1; Спр. 2934. – Арк. 1.

²¹² Там само. – Спр. 1319. – Арк. 19.

²¹³ Соловьев С.М. История России с древнейших времен в 15-ти книгах. – М., 1963. – Кн. X (Т. 19–20). – С.405.

²¹⁴ Скальковский А.О. История Новой Січі або останнього Коша Запорозького. – С.305–306.

татарському прикордонні до самого кінця існування Нової Січі продовжувались взаємні напади.

Одним з головних чинників в регіоні була Росія, котра намагалась завоювати вихід до Чорного моря. До середини 30 рр. XVIII ст. на цьому напрямку Російська імперія досягла значних успіхів. Ще в другій половині XVII ст. Москві вдалося підкорити Гетьманщину. Поступово автономія України, яка була аномальним явищем для російської політичної системи, була суттєво обмежена²¹⁵. Це обумовило таке посилення влади Росії по відношенню до Гетьманщини, яке дозволяло використовувати всі її ресурси в інтересах імперської політики. Гетьманщина перетворилась в плацдарм і інструмент наступу Росії в південному напрямку.

Повернення у 1734 р. запорожців під владу Росії ще більше посилило її позиції на півдні. Завдяки цьому в розпорядженні російського уряду опинився весь військово-стратегічний потенціал Нової Січі. Проте автономний статус Нової Січі не дозволяв Петербургу безоглядно використовувати всі її ресурси. Кіш міг протидіяти найбільш шкідливим заходам уряду, уникав виконання найбільш неприємних і шкідливих для запорожців наказів. Лише ліквідація автономії Нової Січі та включення її в імперську систему могло зняти ці обмеження і перетворити Запорожжя в слухняне знаряддя царату. Хоча співвідношення сил між Російською імперією та Новою Січчю і було на її користь, але використати свою перевагу і швидко ліквідувати запорозьку автономію уряд не наважувався. Доводилось зважати на міжнародну ситуацію в регіоні. Тому по відношенню до Нової Січі російський уряд проводив політику поступового її послаблення та обмеження автономії. При цьому уряд намагався якнайповніше використати всі ресурси Запорожжя, в тому числі і його прикордонну службу, у власних інтересах. Деякі із заходів, які здійснювалися Росією в рамках цієї політики, справили значний вплив на прикордонну службу Нової Січі.

Особливе значення мали заходи російського уряду, спрямовані на посилення своєї військової присутності на Запорожжі. На запорозьких землях була побудована мережа ретраншементів: Кам'янозатонський, Малишевський, Андрієвський, Усть-Самарський, Хортицький та інші. В цих укріпленнях були розміщені урядові гарнізони. Завдяки цьому був забезпечений урядовий контроль за операційною лінією, котра йшла

---

²¹⁵ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – С. 66.

вздовж Дніпра і забезпечувала дії російського війська і на кримському напрямку, і на Запорозжі. Для контролю ж безпосередньо за Новою Січчю слугував Новосіченський ретраншемент. Крім того, під час воєн російське командування вводило на Запорозжя значні військові сили. Також і в мирний час уряд направляв на територію Запорозьких Вольностей свої війська. Це траплялося при погіршенні міжнародної обстановки, коли виникала потреба в посиленні охорони кордону. Також війська вводились і для боротьби з гайдамацтвом.

Ще одним із заходів посилення урядової військової присутності на січових землях було спорудження укріплених ліній. В 30 рр. XVIII ст. була збудована Українська укріплена лінія. Вона простяглася на 285 км від гирла Орелі до Сіверського Дінця. Вздовж Орелі, Берестової та Береки було споруджено 17 фортець і 49 редутів. Проміжки між укріпленнями, котрі сягали 20–30 км, прикривалися суцільним земляним валом і ровом²¹⁶. На Українській укріпленій лінії було розміщено 9 полків ландміліції, які мали її охороняти і обороняти²¹⁷.

Відносно ефективності Української укріпленої лінії у обороні Гетьманщини від татарських нападів існують два підходи. Одні автори вважають, що лінія відіграла певну позитивну роль – захистила землі, які вона прикривала, від татарських нападів, сприяла заселенню прилеглих до неї територій²¹⁸. Сучасники та значна частина істориків: Ф.Китченко, П.Головинський, Е.Альбовський, О.Апанович – сходились на тому, що Українська лінія була неефективною – татарські війська легко її долали, обходили і наносили удари по Слобідській Україні і Гетьманщині²¹⁹. В зв'язку з цим слід згадати, що укріплення Української лінії були вельми ненадійними. Вони руйнувалися навіть домашньою худобою. Збереглися листи генералів Вейсбаха і Лукіна, в яких вони вимагали припинити випас худоби на лінії, бо це вело до руйнації її оборонних споруд. Один

---

²¹⁶ Пірко В.О. 250-річчя з часу спорудження Української укріпленої лінії // Український історичний журнал. – 1986. – № 8. – С.142.

²¹⁷ Пірко В.О. Українська ландміліція // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1996. – С. 48–49.

²¹⁸ Там само. – С.51; Санін Г.А. Граница России и Крымского ханства во второй половине XVII – 1-й половине XVIII вв. // Проблемы истории и археологии Крыма. – Симферополь, 1994. – С. 163.

²¹⁹ Манштейн К. Записки о России. – Ростов-на-Дону, 1998. – С.91; Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С.167–169.

лист датований 1735 р., а інший – 1752 р.²²⁰. Це доводить, що слабкість оборонних споруд була характерна для Української лінії і на початковому етапі її існування, і в більш пізній період. Ненадійність укріплень в 30-х роках ще можна б було спробувати пояснити недобудованістю лінії. Але те, що такий стан укріплень зберігався і через два десятки років, спростовує таке пояснення. Більше того, це доводить, що слабкість укріплень була органічним недоліком Української лінії.

Аксіомою військової науки є те, що навіть найбільш потужні укріплення не спроможні зупинити противника. Адже при умові концентрації достатніх сил і засобів будь-які фортифікаційні споруди будуть зруйновані чи пошкоджені, що дозволить легко їх подолати. Тому неприступність укріплень багато в чому залежить від дій військ, які їх обороняють. Зважаючи на слабкість Українській лінії в інженерному відношенні, ще більше значення мали кількість і боєздатність військ, які її обороняли. Ландміліція, яка розміщувалась на лінії, була не найкращим військом Росії. Вона комплектувалася однодворцями з Воронежської та Белгородської губерній. Для них служба на лінії була тяжкою повинністю, якої вони уникали як тільки могли. Втечі однодворців, дезертирства з лінії були поширеним явищем²²¹. Але навіть якщо припустити, що це було надійне і боєздатне військо, то і тоді 9 ландміліцейських полків неспроможні були зупинити навалу війська Кримського ханства, яке могло нараховувати кілька десятків тисяч.

Якщо для мешканців Гетьманщини Українська лінія мала хоч якийсь оборонне значення, то січовикам в цьому плані вона не давала ніякої користі. Адже запорозькі землі знаходились в передпіллі цієї фортифікаційної системи і навіть теоретично не могли бути захищені нею. Разом з тим, Українська укріплена лінія мала ще одну функцію – ізоляцію Запорожжя. І це своє завдання вона виконувала цілком задовільно. Природно, що значні проміжки між фортецями робили можливим несанкціонований проїзд окремих осіб з Гетьманщини на Запорожжя і навпаки. Але такі порушення не могли бути масовими. Частина порушників перехоплювали патрулі, які охороняли лінію. Крім того, при масових переходах через лінію її охорона повідомила б про це командування, яке б надіслало на лінію додаткові сили, котрі були б спроможні припинити несанкціоноване пересування.

---

²²⁰ ЦДДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4364. – Арк.13; Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1170. – Арк. 2–2 зв.

²²¹ Пірко В.О. Українська ландміліція. – С.50.

У 1770 р. на південному кордоні Запорозжя почала споруджуватись Дніпровська укріплена лінія²²². Вона простягнулася на 180 км від Дніпра до Азовського моря вздовж річок Кінської та Берди. Дніпровська лінія складалась з семи фортець, проміжки між якими прикривались редутами. Службу на цій лінії несли 3 козацькі полки і регулярні війська. Побудова Дніпровської укріпленої лінії завершила процес ізоляції запорозьких земель. Звідусіль Запорозжя було оточене російськими укріпленнями.

В той же час Українська лінія, котра була своєрідною межею Гетьманщини, не рятувала запорозькі землі від захоплення їх сусідами. Мешканцям прилеглих до лінії місцевостей за нею, на запорозькій території, виділялись землі, дозволялось там вести господарську діяльність, будувати хутори²²³.

Поруч із укріпленими лініями слід згадати військові поселення іноземців на запорозьких землях. Нова Сербія і Слов'яносербія були організовані по-військовому. Частина їх населених пунктів були укріпленими, в інших були представники адміністрації, котрі могли контролювати рух подорожніх. Розосередженість селищ по всій площі цих поселень робила їх, в плані ізоляції Нової Січі, більш ефективними. Крім того, для охорони кордонів цих поселень уряд виділяв значну кількість городових козаків, що ще більше посилювало їхній ізолюючий вплив²²⁴.

Західна ділянка кордону Гетьманщини ще з 1714 р. стала охоронятись за допомогою мережі форпостів від Переволочної до Києва²²⁵. Крім того, на запорозько-польському кордоні урядом були укріплені Крилов, Орлик, Новомиргород та Новоархангельськ²²⁶. Там теж розміщувались форпости з російськими командами, які охороняли кордон. Після утворення Новосербії та Новослобідського полку на їх південних кордонах теж були поставлені урядові форпости.

---

²²² ПСЗРИ – Т. XIX: 1770–1774 гг. – С.60–61.

²²³ ЦДДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13796. – Арк. 47; Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1155. – Арк. 1–2.

²²⁴ Там само. – Спр. 1319. – Арк. 5–5 зв.

²²⁵ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – Аугсбург, 1948. – С. 151; Тищенко М. Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII в. // Історико-географічний збірник. – Т.4. – С.39.

²²⁶ Тимофеєнко В. Города Северного Причерноморья второй половины XVIII в. – К., 1984. – С.39.

У 1736 р. вздовж Дніпра на форпостах службу несло 473 городових козаків²²⁷. Пізніше кількість караульних на цих форпостах зростала до 1000 та 1500 чоловік²²⁸. Прикривався кордон і регулярними російськими військами. В 60-х роках XVIII ст. на форпостах від Переяслава до Кременчуга стояв Московський карабинерний полк²²⁹. Але й така кількість караульних на кордоні була недостатньою для надійного його прикриття. І невеликі групи порушників могли таємно його долати. Не могли ці форпости стримати і загони гайдамак²³⁰. Адже найчастіше на постах стояло 3–5 караульних. Дуже рідко їх нараховувалось більше десяти чоловік²³¹. Тому іноді ці пости лише спостерігали, як порушники переходять кордон. Саме так сталося у 1766 р., коли група з 13 запорожців спокійно переїхала кордон. Караульні, яких було менше, не наважились їм перешкодити²³². Крім того, велика відстань між форпостами не додавала надійності у охороні кордону. Досить виразно про це написав у рапорті прем'єр-майор Віслєнев: "...За разстоянием от форпоста до форпоста в дальных верстах..."²³³. Ненадійність мережі форпостів посилювалась і деякими урядовими розпорядженнями. Так, дозвіл переселятися в Гетьманщину жителям Польщі, фактично, дозволяв будь-кому спокійно перетнути кордон без всяких документів. Досить було на кордоні заявити про переїзд на постійне мешкання. Саме так в'їхав в Гетьманщину гайдамака С.Довгошиєнко²³⁴. Але попри всі ці недоліки мережа форпостів функції ізоляції Запорожжя та контролю його зв'язків з Гетьманщиною теж виконувала задовільно. Вона відстежувала рух переважної більшості подорожніх, які легально перетинали кордон.

---

²²⁷ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5102. – Арк. 3–3 зв.

²²⁸ Тищенко М. Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII в. – С.55.

²²⁹ РДАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 168.

²³⁰ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1262. – Арк. 1–3.

²³¹ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5102. – Арк. 3; Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Составил редактор неофициальной части Киевских губернских ведомостей Ал. Андриевский. К., 1883. – Вып. 4. – С.94–99.

²³² ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 5592. – Арк. 1.

²³³ Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – Вып. 4. – С. 91.

²³⁴ Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Составил редактор неофициальной части Киевских губернских ведомостей Ал. Андриевский. К., 1885. – Вып. 9. – С.149.

Перехоплювала частину порушників, які намагались перейти кордон таємно.

Ще одним заходом російського уряду, котрий посилив ізоляцію Запорозжя, стало запровадження карантинів. До цього в першу чергу спонукала грізна небезпека поширення на січові землі епідемічних хвороб з Криму і Туреччини²³⁵, з подальшим розпросторенням їх на територію Гетьманщини та Росії. Спочатку карантини запроваджувались лише під час епідемій. Так, у 1717 р. в Україну був посланий гвардії капітан Горохов для боротьби з “морovým повітриєм”. Після припинення епідемії він був відкликаний²³⁶. Потім карантини були запроваджені на постійній основі²³⁷. Слід зазначити, що зазвичай карантинні правила були вельми суворими і зазвичай виконувались беззастережно. Навіть київський генерал-губернатор не зміг допомогти колишньому російському резиденту Обрезкову, котрий повертався із Туреччини, оминуги карантин²³⁸.

На Запорозжі карантини були запроваджені після епідемії чуми у 1760 р. Тоді стала постійно діяти карантинна застава в Микитиному, хоча карантини під час епідемій в Криму чи Польщі влаштували і раніше²³⁹. Цей карантин контролював пересування між Кримом і Запорозжям. В'їзд в Гетьманщину контролювали карантини на її кордоні. Легальним шляхом із запорозьких земель у межиріччі Бугу і Дніпра потрапити в Новоросійську губернію можна було лише через Верблюзьку карантинну заставу²⁴⁰.

Вплив цих карантинів на життя січового товариства і його прикордонну службу був негативним. В реальних умовах запорозько-татарського прикордоння вони виявились неефективним засобом

---

²³⁵ Эварницкий Д.И. Топографический очерк Запорожья // Киевская старина. – Т. 9. – 1884. – Июль. – С.415–416.

²³⁶ РДАДА. – Ф. 9. – Отд. 1. – Кн. 11. – Арк. 242; Там само. – Кн. 18. – Арк. 145.

²³⁷ Тищенко М. Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII в. – С. 84–85.

²³⁸ Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Составил Ал. Андриевский. К., 1886. – Вып. 10. –С.232–237.

²³⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 2006. – Т.4. – С.120–121, 128–129; Андреева С.С. Організація боротьби з чумою на запорозько-татарському прикордонні за часів Нової Січі // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.4 (5). – Запоріжжя, 1999. – С.147–148.

²⁴⁰ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 36–36 зв.

боротьби з епідеміями²⁴¹. В той же час недосконала карантинна система ускладнила торгівельні зв'язки Запорозжя, пересування козаків. Це обумовило зростання кількості порушень кордону козаками. Крім того, це вимагало від Коша виділення додаткових сил на боротьбу з цими порушеннями. А місцева російська адміністрація зловживала карантинами на шкоду запорожцям. Так, запорозьких козаків, які побилися з російськими солдатами, арештували не за бійку, а за порушення карантинних правил²⁴². Офіцери ж Новоросійської губернії, котрі злостились на мешканців Комісарівської паланки, з якими у них точилися земельні суперечки, за допомогою карантинів здійснили своєрідну блокаду її. І через затримки торговців в карантинах в цій паланці у 1773 р. було сутужно з харчами²⁴³.

З 1754 р. був ліквідований митний нагляд на кордоні Гетьманщини з Росією. Митниці були перенесені на західні і південні кордони Гетьманщини. Саме тоді з'явилися Кременчуцька, Переволочниська, а пізніше і Сокиринська та Царичанська митниці²⁴⁴. Митниці негативно вплинули на торгівельні зв'язки Запорозжя, посилили його ізоляцію, обумовили зростання контрабанди.

Після переходу запорожців під владу Росії їм була накинена російська паспортна система. Це була система жорсткого державного контролю за населенням за допомогою паспортів. Запорозжя, з традиційним для нього вільним пересуванням населення, не вписувалось в російський імперський державний організм. Тим більше, що в Гетьманщині, з якою найбільше були зв'язані запорожці, вже існувала паспортна система. За допомогою паспортів російський уряд намагався налагодити контроль за пересуванням запорозького населення в Гетьманщину, Польщу, Крим.

Завдяки всім цим заходам Запорозжя в часи Нової Січі було регіоном, який був відокремлений від Гетьманщини. Запорозжці скаржились: "...Через установление при границах в Переволочной, в Кречуге и в других местах, пошлин, тарифи яко би оное войско вне границы состоит..."²⁴⁵. Крім того, такий стан справ означав те, що

---

²⁴¹ Андреева С.С. Організація боротьби з чумою на запорозько-татарському прикордонні за часів Нової Січі. – С.151.

²⁴² ЦДІАУК. – Ф. 229. - Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 181–181 зв., 213–214.

²⁴³ Там само. – Арк. 162–162 зв.

²⁴⁴ Тищенко М. Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII в. – С.52.

²⁴⁵ Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии. – С.346.

змінився характер запорозького кордону. На ділянках, які сусідили з іншими регіонами Російської імперії, він ставав більш-менш визначеною чіткою лінією. А традиційне для Запорожжя вільне пересування населення почало обмежуватись.

Всі ці заходи супроводжувались введенням на Запорожжя урядових військ. А перебування підрозділів цих військ було однією з найбільш складних проблем для січової адміністрації. Адже за твердженням автора “Історії русів” квартирування російських військ в Гетьманщині мало чим відрізнялось від “нашествия татарского”²⁴⁶. Природно, що вони не могли виявляти проти запорожців таку ж сваволю, яку виявляли супроти беззахисного населення в Україні. Але урядові війська, які тимчасово перебували на Запорожжі, теж давалися взнаки січовикам. Вони вимагали “безпрепятственно” квартир, рубали ліси, пустошили сінокоси. При побудові фортець руйнували козацькі зимівники²⁴⁷. Але ще більшою була шкода від тих урядових підрозділів, які на тривалий час розміщувались на Запорожжі. Їх перебування на території Запорозьких Вольностей обумовило те, що значну частину власних потреб вони задовольняли за рахунок експлуатації запорозьких земель. Вони теж рубали ліси для побудови житла, обігрівання та приготування їжі. Випасали коней на запорозьких пасовищах, косили сіно, ловили рибу в запорозьких річках, полювали. Тим більше, що іноді до таких дій їх спонукали накази командування. Саме за гетьманським наказом караульні команди на форпостах, котрі знаходились на запорозьких землях, заготовляли там сіно²⁴⁸. Були випадки, що команди урядових постів на Запорожжі навіть самовільно займались землеробством²⁴⁹. Дуже часто така діяльність урядових військ переходила у зловживання. І дерева в лісах рубались на продаж²⁵⁰. З купців, чумаків та подорожніх вимагали хабарі та чинили інші “здирства”²⁵¹. Крім того, військові крали

---

²⁴⁶ Історія русов или Малой Россіи. Сочинение Георгия Конискаго, архиепископа Белорускаго. – К., 1991. (Репринтне видання. – М., 1846.) – С.255.

²⁴⁷ ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп.1. – Спр. 248. – Арк. 33; Новицкий Я.П. Материалы для истории запорожских казаков. (Из запорожского сечевого архива за 1770 и 1771г.г.) // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Вып.V. – Катеринослав, 1909. – С.18–19, 22.

²⁴⁸ ЦДДАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1319. – Арк. 2.

²⁴⁹ Там само. – Ф. 229. – Оп.1. – Спр. 107. – Арк. 14–14 зв., 16, 18.

²⁵⁰ Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2995. – Арк. 1–4.

²⁵¹ Там само – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17421. – Арк. 2–2 зв.; Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 202; Новицкий Я.П. Материалы для истории

все – від сіна і городини до коней і худоби. В крадіжках були замішані навіть офіцери. Майор ландміліцейського корпусу Щербінін навіть потрапив під слідство за співучасть в крадіжці коней²⁵². Але більш важливим було те, що підрозділи урядових військ уже фактом свого перебування на Запорозжі посягали на січовий суверенітет. Всі їхні порушення та шкоди крім прямих збитків підривали владу Війська Запорозького.

Відносини, які склалися між запорожцями і урядовими військовими, справляли значний вплив на обстановку на запорозьких кордонах, функціонування січової прикордонної служби. Урядові збройні формування, які сусідили із Запорозжям чи направлялись туди, не були однорідними. Це були і регулярні російські війська, гетьманські і донські козаки, військові поселенці.

Непростими були стосунки запорожців з регулярними військами. Військові з російських регулярних частин відзначались високим рівнем корпоративної солідарності, схильністю до жорстких дій. Багато в чому це обумовлювалось безкарністю, яка забезпечувалась підтримкою їхнього командування, верхньому ешелону котрого підпорядковувались і запорожці. Зазвичай російське командування прикривало свавільні дії своїх підлеглих. Навіть кричуща справа про напад на Самарську паланку російського військового підрозділу під команду майора фон Розенталя була спущена на гальмах. Його командир відмовився почати слідство «за раскомандированием» офіцерів²⁵³. Якщо ж командування і карало своїх підлеглих, то кари були легкими. Так, поручик Ачкасов вилаяв військового суддю “курвым сыном, равным свине”, а про кошового сказав, що той біг “як собака”. За образу вищого командування Січі поручика мали покарати трьохтижневим арештом²⁵⁴. Така ж образа, завдана власному командиру, у відповідності з російським військовим артикулом, каралась набагато суворіше²⁵⁵. По відношенню ж до меншої за рангом запорозької старшини російські офіцери могли поводитись просто по-хамськи. Наприклад, в липні 1773 р. підпоручик Чевкін сказав

запорозьких козаков. (Из запорожского сечевого архива за 1770 и 1771г.г.).– С.4.

²⁵² ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3099. – Арк. 1–8.

²⁵³ Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии. – С.90–97.

²⁵⁴ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 244, 272.

²⁵⁵ Артикул воинский // Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. – Т.4. Законодательство периода становления абсолютизма. М., 1986. – С.332, 333.

бугогардовому полковнику: “Ти свиня, а не полковник”. Капітан же Глебов брутально вилаяв цього ж полковника, дозволив собі непристойні жести, а потім вихопив палаш²⁵⁶. Важливим було і те, що російські регулярні команди часто мали чисельну перевагу над запорозькими. Адже запорожці були розпорозені по території Вольностей, а команди в паланках рідко коли перевищували 2-3 десятки козаків. Російські ж військові зазвичай дислокувались цілими підрозділами, які були чисельнішими. Типовим був випадок, коли поручик Пермського драгунського полку Яснецький з своїм підрозділом напав на запорозьку об’їзду команду і арештував 24 козаків. Він же погрожував переловити всіх козаків, скільки їх не буде²⁵⁷. В іншій ситуації, коли запорожці великою командою палили заготовлене зайдами сіно, російський прапорщик, з меншим по чисельності підрозділом, поведився набагато скромніше. Він лише поцікавився у запорозького полковника, нащо його палять²⁵⁸. Тому навряд чи можна стверджувати, що у запорожців був комплекс неповноцінності по відношенню до російських військових. Просто старшина побоювалась суворих покарань за жорсткі дії проти російських військових, особливо офіцерів. Тому, зазвичай, Кіш діяв обережно проти регулярних урядових військ. Але коли треба було, то і запорожці не цуралися силових дій. У 1765 р. команда А.Порохні напала на урядовий пост. Запорожці побили караульних, а одному солдату вибили око²⁵⁹. В іншому випадку арештували капітана, котрий із солдатами намагався таємно вивезти сіно із запорозьких земель²⁶⁰.

Складні відносини склалися у запорожців з сербськими поселенцями. Як уже згадувалось, ці поселення мали чітку антизапорозьку спрямованість. Саме для того, щоб серби були противагою запорожцям, російський уряд поселив їх двома великими групами і надав чисельні пільги. Хоч такі заходи суперечили основним постулатам популяціоністської теорії, за якою Росія проводила політику переселення іноземців. Адже це, відповідно до уявлень популяціоністів, мало утруднити асиміляцію колоністів, повинно було викликати до них

---

²⁵⁶ Швидько Г.К. Актіві джерела до історії Запорожжя останніх років його існування // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 6. – Запоріжжя, 2001. – С.11.

²⁵⁷ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 2–2 зв., 10; Андриевский А.А. Материали для истории Южнорусского края в XVIII столетии. –347.

²⁵⁸ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 72.

²⁵⁹ Там само. – Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 10–10 зв

²⁶⁰ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 81, 81 зв.

неприятнь місцевого населення²⁶¹. Не варто забувати, що серби були оселені на відібраних у запорожців землях, що було головною причиною ворожнечі. Крім того, хоча січовики були не ангелами, але моральні якості прибульців не могли не викликати у козаків антипатії до них²⁶². Один сучасник писав про новосербців: "...Наволочь така, що неможливо найти гірше"²⁶³. Не кращими були і ті з місцевого населення, кого записували в сербські полки²⁶⁴. Все це і обумовило ту неприязнь, яку відчували до новосербців запорожці. Сербі ж запорожців вважали своїми ворогами нарівні з татарами. Таке ставлення сербських поселенців до січовиків без усяких застережень фіксується навіть в сучасній сербській науковій історичній літературі²⁶⁵.

Недружніми були і стосунки запорожців з городовими, донськими та новослобідськими козаками, пікінерами, з якими точилися запеклі земельні суперечки. Доходило до того, що в цьому протиборстві проти запорожців погрожували діяти, як проти неприятеля, і застосувати артилерію. Але з цими збройними формуваннями січовики не надто церемонились. Кіш не залишався в боргу і заявляв, що козаки можуть не стриматись "и будут соответствовать зачинщикам и нападателям". А при потребі запорожці навіть арештовували пікінерних офіцерів²⁶⁶.

Такі відносини ускладнювали взаємодію запорожців із урядовими військами. Навіть генерал-губернатор Леонт'єв зазначав, що при дислокації урядових військ і запорожців в одному місці між ними

---

²⁶¹ Шпилевский Мих. Политика народонаселения в царствование Екатерины II. / Из записок Императорского Новороссийского университета. – Одесса: б.г. – С.82-83.

²⁶² Ястребов В. Песня о сербе // Киевская старина, 1884. – Т. 10 (Декабрь) – С. 757.

²⁶³ Известие о походе Симеона Степановича Пищевича. 1731–1785 // Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете. Под ред. д. чл. Нила Попова. – М., 1884. – 247–249.

²⁶⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ). – Ф. 3806. Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 86.

²⁶⁵ Костић М. Нова Србија и Славеносрбија.– Нови Сад: Српско-украјинско друштво (Нови Сад: "Стојков"), 2001. – С. 104.

²⁶⁶ ЦДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 273; Там само. – Спр. 332. – Арк. 53; Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии. – С.349–350; Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т.2. – С.2045.

почнуться бійки²⁶⁷. Крім того, це утруднювало запорозькій прикордонній службі виконання своїх обов'язків по захисту кордонів. Доводилось гнучко реагувати на порушення, вчинені урядовими військами, долати їхню протидію.

У XVIII столітті Нова Січ, попри її недержавний статус, була важливим чинником в Причорноморському регіоні. Хоча проводити самостійну міжнародну політику новосіченське керівництво не могло, але вже своїм існуванням Січ справляла значний вплив на ситуацію в Причорномор'ї. В цих умовах Нова Січ намагалась зберегти себе як окрему структуру. Але проведення такої політики ускладнювалось її підпорядкованістю Росії, мета якої полягала в знищенні Запорожжя. Проте великий ступінь автономності Нової Січі, її військово-економічний потенціал, традиційний вплив в регіоні дозволяли їй тривалий час протидіяти найбільш згубним заходам Петербурга. В цих умовах Кіш докладав чималих зусиль, щоб зберегти січову автономію у всіх сферах. Не кажучи вже про адміністративні, військові чи економічні справи, Кіш намагався цього досягти навіть в церковних питаннях²⁶⁸. Не менше зусиль запорожці витрачали на захист особливостей інших своїх соціальних, економічних і військових інститутів. В боротьбі за самозбереження адміністрація Нової Січі використовувала всі наявні ресурси, в тому числі і прикордонну службу.

Основні засади, на яких була організована Нова Січ, не відрізнялися від принципів, на котрих базувалися попередні Січі. Вона теж була збройним формуванням, яке комплектувалось і споряджалось на засадах добровільності і самозабезпечення. Також і в XVIII ст. для Запорожжя були характерні відсутність кріпацтва, поширеність найманої праці. Значну роль в січовій економіці відігравали традиційні степові промисли, скотарство²⁶⁹. Що потребувало вільного пересування запорожців не тільки на своїх територіях, а й безперешкодних їх поїздок за кордон. Разом з тим почало розвиватись землеробство, значних обсягів набула торгівля. На Запорожжя постійно прибували купці з Криму та Туреччини.

---

²⁶⁷ Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии. – С.239.

²⁶⁸ Мицик Ю.А. До питання про особливості церковного устрою Запорозької Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. VII. – С.73.

²⁶⁹ Зуев В. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче о рыбном // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С.271.

Вони закупували на Запорозжжі коней, волів, овець, смушки, масло тощо²⁷⁰. Розвивалась торгівля і з Правобережною Україною. Тому для існування Нової Січі життєво необхідні були значні земельні простори, постійний приплив населення та вільний рух товарів та людей.

Як уже зазначалося раніше, в часи Нової Січі йшов інтенсивний наступ на запорозькі землі. З вилученням російським урядом частини січових земель прикордонна служба Нової Січі боротися була нездатна. Одним з головних її завдань став захист Запорозьких Вольностей від самовільного захоплення сусідами та від їх незаконного господарського використання зайдами.

Життєва потреба в постійному притоці населення та його вільному русі зіткнулася з соціальними реаліями Російської імперії. Посилення феодального визиску, несвобода, гірші умови життя штовхали до втеч на Запорозжжя населення Гетьманщини, Правобережжя Слобідської України та Росії. Привабливість вільного Запорозжжя була такою великою, що туди втікали навіть заможні гетьманські козаки²⁷¹. Там же рятувалися від важкої солдатської служби, нелюдських покарань і російські солдати, і військові поселенці. Тим більше, що іноді їхнє становище було таким важким, що вони втікали навіть у Туреччину²⁷². Слід зазначити, що практика невидачі втікачів при освоєнні малозаселених територій була поширеною в Росії. Втікачів приймали на заводах Демідових, в Новій Сербії²⁷³. І на це дивились крізь пальці. Проте такої ж поблажливості до Запорозжжя уряд не виявляв, а забороняв приймати біглих. Запорозьким козакам було заборонено приймати втікачів з Лівобережжя²⁷⁴, Польщі²⁷⁵, Новосербії²⁷⁶. Слід зазначити, що пошук втікачів, у відповідності до урядових вимог, теж став одним із завдань запорозької прикордонної служби. Але, зазвичай, він саботувався січовою адміністрацією. А прості козаки переховували втікачів, могли силою протидіяти їхнім переслідувачам. Хоча не завжди Кіш міг оборонити втікачів. Якщо на Січ

---

²⁷⁰ Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – К., 1956. – С.62.

²⁷¹ ЦДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 19.

²⁷² Коциевский А.С. О русско-украинском и молдавском населении "Очаковской области" до присоединения ее к России. // Записки Одесского Археологического общества. – Одесса: 1960. – Т. I (34). – С.356.

²⁷³ ЦДАВОВУУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 86–88: Соловьев С.М. История России с древнейших времен в 15-ти книгах. –Кн. XV (Т. 29). – С.121.

²⁷⁴ ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13796. – Арк. 35.

²⁷⁵ Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1965. – Арк. 1.

²⁷⁶ Там само. – Спр. 2831. – Арк. 1.

втікали піддані російських вельмож, впливових поміщиків чи російське військо ревно шукало своїх дезертирів, то запорозька прикордонна служба змушена була діяти²⁷⁷.

Разом з тим в соціально-економічному розвитку Нової Січі відбулися певні зміни. На перший план вийшов економічний фактор. За влучним висловом М.Слабченка в запорозьких містечках “вже не гриміли постріли, не бряжчали шаблі, чути було, як риплять торгівельні терези, ніби руками махали вітряки, бряжчали гроші”²⁷⁸. Військовий же аспект в діяльності Нової Січі став другорядним. Тривалі мирні періоди, заборона нападати на сусідні країни і захоплювати здобич призвели до того, що військова діяльність почала втрачати принадність для значної частини козацтва. Особливо це позначилося на прикордонній службі. Вона традиційно була вторинною щодо інших занять запорозького козацтва. А економічна доцільність участі в ній для кожного окремого козака багато в чому визначалася можливістю захоплення здобичі чи полонених. В часи ж Нової Січі ні про які трофеї під час охорони кордону не могло бути й мови. Полонені ж, яких можна було захоплювати лише під час війни, зважаючи на те, що запорожці не могли відпускати їх за викуп, продавати, чи дарувати, перетворювались на додатковий тягар. Їх треба було утримувати, охороняти. А вилонювання їх після втеч стало одним із додаткових завдань прикордонної служби²⁷⁹. Тому прикордонна служба, яку козаки несли без оплати і на самозабезпеченні, стала їм економічно не вигідною. Це породило труднощі з комплектуванням прикордонних команд, а також знизило традиційну добровільну активність всього запорозького населення в охороні кордону.

Крім того, переважно господарські заняття негативно впливають на бойовий дух будь-якого збройного формування, знижують його боєздатність. Саме так сталося з угорськими гайдуками, які під впливом занять землеробством в 60-х роках XVII вже перейшли на селянський спосіб життя²⁸⁰. Схожі процеси відбувались, як уже згадувалось, і в

---

²⁷⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С. 214–216, 218; Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – С.32, 42–43.

²⁷⁸ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К., 1927. – Вип.ІІІ. – С.160.

²⁷⁹ Плецький С.Ф. Полонені Війська Запорізького (за документами 1773 року) // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.4.(5). – Запоріжжя, 1999. – С.212.

²⁸⁰ Варга Б. Історичні паралелі гайдуків Угорщини та козаків України за період

середовищі турецьких яничарів. Деякий занепад бойового духу спостерігався і на Новій Січі.

Крім того, зменшення бойової активності Війська Запорозького сприяло загостренню гайдамацького руху, який ускладнював обстановку на січових кордонах. Адже значна частина запорожців, яка схильна була до ризику і небезпек, а не до рутинної мирної праці, була, фактично, викинута із життя. Їхні мужність та сміливість виявились непотрібними в мирному житті. Тому свою енергію ці люди продовжували спрямовувати на традиційні для запорожців напади на татар і поляків, які в часи Нової Січі вже вважались протизаконними. В. Антонович вважав, що гайдамацтво мало подвійний характер: спротив українського населення польським порядкам і розбій²⁸¹. Слід зазначити, що запорозьке козацтво брало участь і у національно-визвольній, і у кримінальній складових гайдамацького руху. Запорожці часто виступали організаторами гайдамацьких загонів, які діяли на Правобережжі²⁸². Іноді гайдамацькі загони склалися тільки із запорожців²⁸³. Запорозькі козаки масово підтримали національно-визвольне повстання Коліївщину²⁸⁴. Але серед гайдамак траплялися і такі, які грабували навіть запорожців²⁸⁵. Крім того, напади окремих гайдамацьких загонів на купців та господарства деяких запорожців дезорганізували економіку Запорожжя.

Дії ж гайдамаків проти татар та поляків обумовлювали загострення відносин з Кримом і Річчю Посполитою. Але більш важливим було те, що скарги потерпілих на дії гайдамак викликали загострення відносин з Росією. А російський уряд беззастережно вимагав від керівництва Січі боротьби з гайдамацтвом²⁸⁶. Кіш протидіяв цьому явищу тому, що уряд

XVI–XVII століть // Четвертий міжнародний конгрес українців. Доповіді та повідомлення. Історія. – Ч. I – Одеса; Київ; Львів, 1999. – С. 178.

²⁸¹ Антонович В.Б. Исследование о гайдамачестве. – С.376.

²⁸² Голобуцкий В. Запорозьке козацтво. – С.513.

²⁸³ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні 20–60 рр. XVIII ст. – К., 1965. – С.72, 81, 82, 88.

²⁸⁴ Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – С.94–96, 98.

²⁸⁵ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 228. – Арк. 6; Там само. – Спр. 234. – Арк. 2; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.4. – С.219–221, 224–225, 226, 233–234, 236, 381, 723–724.

²⁸⁶ ЦДІАУК. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 13678. – Арк. 4–5; Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2584. – Арк. 2; Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 15 зв.; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. – К., 1970. – С.118, 120–121.

вимагав відшкодувати збитки потерпілим за рахунок всього товариства та вводив на Запорозжя урядові війська. Крім того, до цього запорозьку адміністрацію спонукали і гайдамацькі напади на запорозців. Тому вилонювання гайдамак стало одним із завдань запорозької прикордонної служби. Іноді команди проти “воровских людей” очолювали навіть кошові отамани. Так, у 1756 р. кошовий Федоров із загоном та кількома курінними отаманами відправився ловити гайдамаків на річку Конку. І у нього це був не єдиний такий похід²⁸⁷.

Підсумовуючи, можна зазначити, що міжнародна обстановка була несприятливою для Нової Січі. Звідусіль вона була оточена ворожими їй державами. Підпорядкованість її Росії, наявність на Запорозжі значних контингентів урядових військ не дозволяли Кошу зіграти на протиріччях своїх сусідів. Нова Січ змушена була рухатись у фарватері російської імперської політики. Лише мобілізація всіх січових ресурсів, в тому числі і прикордонної служби, використання сприятливих моментів дозволяли Кошу подовжити існування Нової Січі.

В цих умовах перед новосіченською прикордонною службою постали завдання і обумовлені об'єктивними потребами збереження запорозького товариства, і нав'язані урядом Росії. Потребами січового товариства були детерміновані: захист Запорозжя від вторгнень ворожих загонів і збереження Запорозьких Вольностей від захоплення їх сусідами. До них треба віднести і боротьбу з гайдамацтвом в його кримінальних проявах.

Урядом були нав'язані прикордонній службі Нової Січі протидія гайдамацтву в усіх його проявах, включаючи і національно-визвольний, заходи по припиненню міграції на Запорозжя, контроль за пересуванням запорозьких козаків у Польщу, Крим, Гетьманщину і, навіть, за переміщенням козаків територією Запорозьких Вольностей. Слід зауважити, що виконання цих урядових вимог протирічило життєвим потребам Нової Січі. Тому перед Кошем, який змушений був їх виконувати, стояло завдання мінімізувати їх негативний вплив на життя запорозької спільноти і, по можливості, використати їх на користь січового товариства.

---

²⁸⁷ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2815. – Арк. 1; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.4. – С.544.

Засади формування прикордонної служби Нової Січі

Основні принципи, котрі застосовувались в новосіченській прикордонній службі, багато в чому визначались оперативною обстановкою на її кордонах та соціально-економічним потенціалом цієї Січі. Саме вони визначили основні напрямки та глибину трансформації традиційної запорозької прикордонної служби під час пристосування її до нових викликів.

Для новосіченської системи охорони кордону важливим був кримський напрямок. Як і раніше, татари могли діяти проти запорожців і невеликими загонами, і значними за кількістю ордами. Особливо зростала небезпека, коли в набіг вирушала значна кількість військ Кримського ханства. Тим більше, що для їх підсилення виділялись і турецькі війська. Саме так, як це сталося у 1769 р. Тоді в похід на Бахмут, Оріль та в Єлизаветградську провінцію вирушило 40 тисяч татар, 20 тисяч яничар, 7 тисяч спагів, по 3 тисячі арнаутів і козаків²⁸⁸. Такі походи татарського війська, хоча вони і здійснювались лише під час війни, являли грізну небезпеку. Адже їхнім ударам була приступна вся територія Запорожжя. Під час їх проведення противник мав можливість завдати втрат особовому складу Війська Запорозького, значної шкоди запорозькому населенню та січовій економіці. Напади невеликих за чисельністю груп татар не несли прямої загрози існуванню Нової Січі. Але, зважаючи на їхню велику кількість, шкода від них була теж значною.

В силу занепаду Речі Посполитої небезпека від вторгнень польських військ була меншою. Польські військові могли діяти проти запорожців лише незначними силами. Тому прямої загрози для існування Нової Січі від них не було. Проте напади поляків на запорозькі зимівники, вбивства окремих козаків були прикрою реальністю запорозько-польського кордону.

Але найбільш складне завдання перед прикордонною службою Нової Січі постало на півночі запорозьких володінь. Тут треба було захищати запорозькі землі від незаконного господарського використання і самовільного захоплення їх мешканцями сусідніх регіонів Російської імперії. Зайди випасали свою худобу на запорозьких землях, косили сіно,

---

²⁸⁸ Петров А. Война России с Турцией и конфедератами с 1769 по 1774 год. – СПб., 1886. – Т.1. – С.129–130.

ставили свої пасіки, будували хутори, орали землю. Найбільш же небезпечним було те, що після освоєння ними запорозьких земель ці території переходили під юрисдикцію сусідніх регіонів. Адміністрація сусідніх структур, мешканці яких освоїли запорозькі землі, поширювала на ці землі свою владу. Російський уряд зазвичай підтримував такі дії, а у Коша не було ніякої можливості повернути захоплені землі. Складність полягала в тому, що землі сусідами захоплювались ледь не по всій довжині північного кордону Запорожжя. Дуже часто запорозькі землі привласнювались представниками місцевої адміністрації: полковниками сусідніх полків, представниками генеральної старшини тощо²⁸⁹. Це ускладнювало боротьбу Коша за повернення своїх територій. В силу свого впливу цим людям було легко здобути урядову підтримку в боротьбі із Січчю за землі. Крім того, вони мали можливість висилати війська, які мали охороняти порушників від дій запорозьких прикордонних команд. Так, канцелярія Новослобідського полку наказала виставити форпости для захисту захоплених у січовиків земель. При цьому нею було віддане розпорядження вважати запорозькі команди гайдамаками і не пропускати їх²⁹⁰. Важливою була і підтримка урядом зайд. Так, у 1755 р. Кіш поскаржився, що мешканці Новослобідського полку захопили запорозькі землі і пустошать зимівники запорожців. У відповідь на скаргу уряд наказав перенести запорозькі зимівники в інше місце²⁹¹.

Важливим чинником обстановки на запорозьких кордонах були і дії гайдамацьких загонів. Адже Запорожжя було базою гайдамацького руху²⁹². При перебуванні на Запорожжі гайдамацькі загони базувались у віддалених місцевостях. Зокрема традиційним осідком гайдамак був Мігійський острів. Іноді гайдамацькі загони мали свої осідки в близьких до запорозьких кордонів Чорному і Кучманському лісах²⁹³. Гайдамацькі загони могли нараховувати до кількох десятків чи сотень чоловік. Але зазвичай їхня чисельність була меншою. Проте і невеликі загони гайдамак сміливо вступали в бої з противником. Вони нападали на

---

²⁸⁹ ЦДІАУК. – Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 204. – Арк. 3–3 зв., 6, 7–7зв.; Андриевский А. А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии. – С. 77–83.

²⁹⁰ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 19–19 зв.; Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – С. 351.

²⁹¹ ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1319. – Арк. 25–26 зв.

²⁹² Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20–60 рр. XVIII ст. – К., 1965. – С. 122.

²⁹³ Там само. – С. 44.

російські військові підрозділи, гетьманських козаків, компанійців²⁹⁴. Навіть запорозькі команди, які розшукували гайдамацькі загони, зазнавали їх нападів. У 1768 р. 17 гайдамак почали бій з набагато чисельнішим запорозьким підрозділом і зуміли від нього відірватися. В іншому випадку, щоб гайдамаки всіх не вирізали, змушений був відступати запорозький прикордонний підрозділ²⁹⁵. За свідченням сучасника, польського священика, для того, щоб подолати 50 гайдамак, потрібно було 200–300 польських військових²⁹⁶. В деяких випадках гайдамаки претендували навіть на контроль за певною територією. Так, у 1758 р. гайдамаки, яким дошкулили дії посланої проти них Кошем команди з двохсот козаків, напали на її табун. Погрожуючи всіх вирізати, гайдамаки вимагали, щоб ця команда вела їх пошук лише у визначених ними ж місцевостях, а не там, де вони мали свої осідки²⁹⁷. Крім того, вони могли великим озброєним загonom приїхати в паланку до військового довбиша, присланого їх розшукувати, і тому “за малолюдством” залишилось лише просити їх повернути вкрадених коней. Бували і випадки нападу гайдамак на паланки²⁹⁸.

Ускладнювало боротьбу з гайдамаками те, що вони використовували партизанську тактику і користувалися підтримкою і співчуттям запорозького населення. Козак, котрого сьогодні власник зимівника послав замість себе в антигайдамацьку команду, завтра міг після скоєння злочину (гайдамацтво) опинитись в ув'язненні в січовій пушкарні²⁹⁹. Найчастіше гайдамацькі загони формувалися на Запорожжі, а потім вирушали за кордон. Після дій в Польщі чи в Криму вони знов поверталися на Запорожжя, де переховувались до нового походу. Завдяки підтримці запорозького населення гайдамаки мали харчі, зброю, інформацію про дії пошукових команд тощо. Після нанесення ударів гайдамаки, особливо з дрібних загонів, могли розійтися по зимівникам, що робило майже неможливим їхнє виявлення.

Слід зазначити, що в нових умовах традиційна запорозька система охорони кордонів не могла забезпечити ефективного реагування на

---

²⁹⁴ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. – С.147–148.

²⁹⁵ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. Спр. 228. – Арк. 82; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.4. – С. 575–576.

²⁹⁶ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні 20–60 рр. XVIII ст. – С.45.

²⁹⁷ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 35.

²⁹⁸ Там само. – Спр. 227. – Арк. 219; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.4. – С.406, 410.

²⁹⁹ Там само. – С.256–257.

виклики часу. В першу чергу слід відзначити те, що в часи Нової Січі її прикордонній службі потрібно було захищати від нападів всю територію Запорозжя. Прикриття лише окремих напрямків дозволяло противнику наносити удари по незахищеним об'єктам на території Вольностей. Крім того, зважаючи на мир між Росією та Туреччиною, ефективні раніше відплатні та превентивні рейди з метою пошуку і знищення противника, здобуття полонених і розвідувальної інформації були заборонені.

Як уже зазначалось, реальністю новосіченського прикордоння були мобільність запорозького населення та великі міграційні потоки. Регулювати ж міграційні процеси, виловлювати втікачів та безпаспортних за допомогою традиційної запорозької прикордонної служби було взагалі неможливо.

Виконання всіх завдань, які постали перед прикордонною службою Нової Січі, реагування на виклики часу і реалії імперської Росії потребували принципових змін в організації системи захисту кордонів.

Як альтернативи запорозькій системі охорони кордонів, досвід яких міг би бути використаний при реформуванні запорозької прикордонної служби, можна розглядати практику охорони кордонів в сусідніх державах. Для Росії характерною була охорона південного кордону по його периметру. Саме цей принцип лежав в основі традиційної «засечної черты». Вона являла собою суцільну смугу фортець, засік та інших штучних перешкод, яка повинна була зупинити татар, не допустити їх до центру держави. Попри величезну кількість коштів, ресурсів та зусиль, витрачених на побудову засічних ліній, російська система охорони південного кордону була ненадійною, відзначалась розтягненістю та нещільністю. Погана розвідка, неузгодженість в розміщенні військ зводили ефективність такої системи охорони кордонів до мінімуму³⁰⁰. Але попри всі ці недоліки система укріплених ліній дозволяла державі зафіксувати межі своїх володінь. Крім того, в подальшому ці лінії укріплень давали можливість державі просуватись все далі на південь³⁰¹. У XVIII ст. таку роль виконувала Українська укріплена лінія. Крім того, як ми вже згадували, вона доповнювалась мережею форпостів, карантинів тощо. Але мала ефективність російської системи охорони кордону, її величезна вартість, потреба мобілізації величезних ресурсів

---

³⁰⁰ Яковлев А. Засечная черта Московского государства в XVII веке. – М., 1916. – С.10–11, 285, 287.

³⁰¹ Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. М., 1948. – С.368.

для забезпечення її функціонування робили неможливим її використання при реформуванні запорозької прикордонної служби.

Польська система охорони кордону, яка функціонувала в XVII ст., не витримувала ніякої критики³⁰². А у XVIII ст., зважаючи на занепад держави, вона ще більше погіршилась – не могла захистити шляхту навіть від дій невеликих гайдамацьких загонів.

Інша система охорони кордону побутувала в Туреччині. Її основою було укріплення прикордонних міст, оснащення їх артилерією та розміщення в них гарнізонів. При появі великих сил противника фортеці мали стримати його просування углиб території. Це б дозволило виграти час і зібрати війська для відсічі. Підступи до цих фортець та найближчі до противника місцевості прикривались невеликими укріпленнями та кавалерією. Це дозволяло протидіяти дрібним загонам противника і завчасно попереджати гарнізони фортець про рух великого війська противника³⁰³. Але ця система виявилась неефективною в боротьбі з маневреним противником, який наносив несподівані блискавичні удари. Це неодноразово підтверджувалось під час нападів запорозьких козаків на прикордонні турецькі міста. В ході цих рейдів козаки захоплювали наймогутніші турецькі фортеці, плондрували їх околиці. А у XVIII ст. турецька система охорони кордонів була неспроможна протидіяти запорожцям, які часто уганяли худобу у мешканців Очакова. І саме тому запорозький полковник Покотило в листі у Київську губернську канцелярію запропонував виставити лінію караулів по Бугу, як єдино можливий засіб від цих нападів³⁰⁴. Крім того, турецька система охорони кордону вимагала значних витрат на укріплення фортець, утримання гарнізонів, прикордонної варти.

В Кримському ханстві чіткої впорядкованої системи охорони кордонів не існувало. Для кочівників традиційно важливою була лише охорона гуртів худоби та пасовищ, яку здійснювало саме населення. Постійної прикордонної служби в ханстві не було. Лише коли виникали якісь виняткові обставини, то лише тоді практикувалось виставлення постів на кордоні. Так сталося у 1753 р., коли на вимогу Туреччини були поставлені пости для перехоплення переселенців з Молдови до Нової

---

³⁰² Загоровский В.П. Белгородская черта. – Воронеж, 1969. – С. 54.

³⁰³ Марсильи де. Военное состояние Оттоманской империи с ее приращением и упадком сочинено чрез графа де Марсильи. – СПб., 1773. – Ч.1. – С.56 ,63, 78.

³⁰⁴ Андриевский А.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений. – С.121.

Сербії³⁰⁵. Не дуже вдалою була спроба створити постійно діючі татарські пости на кордоні в 50-х роках XVIII ст. Переговори про запровадження таких постів велися кілька років між Росією та Туреччиною. До переговорів був залучений і Крим. Це дозволило Арслан-Гірею перешкоджати переговорам. Змушений погодитись з цим планом, він намагався обмежити термін дії постів часом з весни до осені. Виступав проти побудови приміщень для караулів³⁰⁶. Вірогідно, як людина добре обізнана з місцевими умовами, хан сумнівався в доцільності цих заходів. Адже на величезному просторі запорозько-татарського прикордоння кілька постів не могли контролювати ситуацію. А їх запровадження, в зв'язку з відсутністю в Криму постійного війська, вимагало значних клопотів. Але все ж таки 4 вересня 1754 р. хан написав у Стамбул про те, що пости виставлені (всього 30 чоловік). А 28 лютого 1755 р. генерал-майор Глебов доповів, що двоє козаків вбиті “от нагайских караульных татар”³⁰⁷. І такі напади татарських прикордонників на мирних козаків були непоодинокі³⁰⁸.

Надзвичайно цікавою була система охорони турецького кордону в Австрійській імперії. Ця система мала назву Військовий Кордон і являла собою смугу земель на кордоні з турецькими володіннями від Адріатики до річки Сави, а пізніше – до Карпат³⁰⁹. Ці території були вилучені у місцевих феодалів, на них були утворені військові округи, які були підпорядковані австрійському командуванню. Населення (гранічари) отримало землі, численні привілеї і було зобов'язане нести прикордонну службу³¹⁰. Значні кошти, які виділяв австрійський уряд, дозволили створити на турецькому прикордонні чітку військову організацію, добре озброєні військові формування, мережу укріплень, ефективну систему оповіщення.

Вддовж всього кордону були споруджені так звані “чардаки”. Це були невисокі сторожові вежі, які дозволяли караулу, котрий в них

---

³⁰⁵ ЦДАВОВУУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 75.

³⁰⁶ РДАДА. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 76–76 зв., 79–80; ЦДІАУ. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2173. – Арк. 1–2.

³⁰⁷ Андриевский А.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений. – С.132, 135.

³⁰⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. –Т.2. – С.531, 542–543.

³⁰⁹ Вулетић Д. Војна граница кроз старе планове и графичке приказе. – Сремска Митровица, – С.10, 16.

³¹⁰ Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) – Запоріжжя, 2001. – С.8–12.

розміщувався, оборонятись від озброєного легкою зброєю противника³¹¹. Ці чардаки розміщувались один від іншого на такій відстані, що можна було подавати сусіднім укріпленням акустичні чи візуальні сигнали про напад противника. Ця передова лінія укріплень була спроможна зупинити невеликі турецькі зағони і сигналізувати про вторгнення більш чисельних військ противника. Укріплені селища граничарів і фортеці були опорними пунктами, спираючись на які можна було протидіяти більшим турецьким зағонам. Сил для протидії нападам противника на Військовому Кордоні було достатньо – у XVIII ст. налічувалось 60000 бійців³¹². Завдяки всім цим заходам Військовий Кордон став ефективною системою, яка спромоглася захистити землі в її тилу від захоплення турками.

В конкретних умовах, в яких існувала Нова Січ, вона не могла використати досвід цих країн для вдосконалення своєї прикордонної служби.

Російська система охорони кордонів по всьому їх периметру потребувала значних коштів і використання у величезних розмірах людських і матеріальних ресурсів. А навіть задіяння для постійної охорони кордону лише тисячі козаків вимагало б таких видатків, які перевищували можливості Нової Січі.

Оцінити потреби кожного запорожця, залученого для постійної служби по охороні кордону, в спорядженні, озброєнні та екіпіруванні дозволяє кошторис витрат на ці потреби виборних козаків, котрий був розроблений у Генеральній військовій канцелярії в 1735 р. Так, вартість озброєння мала дорівнювати 3 карбованцям 33 копійкам (рушниця – 2 карб., ладівниця – 15 коп., натруска – 3 коп., 5 фунтів пороху – 75 коп., 5 фунтів свинцю – 40 коп.). В перелік озброєння не були включені спис чи піка, а також шабля, пістолети.

Якщо відмовитись від таких дорогих видів одягу, як жупан (2 крб.) чи ярмолук (1крб.60 коп.), то на вбрання потрібно було асигнувати 3 карбованця 75 копійок (шапка – 30 коп., пояс – 15 коп., 3 пари чобіт – 90 коп., 3 пари сорочок – 60 коп., свита – 20 коп., кожух 1 крб., опанча – 60 коп.).

Але найбільше коштів потребувало б забезпечення кожного козака двома кіньми. Вони мали бути певних кондицій і коштувати від 7 до 9

---

³¹¹ Вулетий Д. Војна граница кроз старе планове и графичке приказе. – С.18, 19.

³¹² Там само. – С.21.

карбованців кожен. До цього варто додати вартість двох сідел (2 крб.) та пари вуздечок (40 коп.)³¹³.

Таким чином, за якнайскромнішими підрахунками, на озброєння та екіпірування тисячі козаків для охорони кордонів Кошу треба б було витратити більше 25 тисяч карбованців.

Крім того, Кіш мав би забезпечувати цих козаків і провіантом. Під час несення запорожцями сторожової служби зимою 1773–1774 років на два з половиною місяця 179 козакам було видано 109 четвертей та 3 четверика борошна³¹⁴. Виходячи з цієї норми, на рік одному козаку-прикордоннику потрібно було б видати лише борошна, приблизно, 23 пуди. А на весь підрозділ Кіш мав видати 23000 пудів борошна. Це більше ніж вдвічі перевищувало б розмір хлібного жалування, яке уряд виділяв на все Військо Запорозьке³¹⁵.

Також варто прийняти до уваги і те, що така служба могла зацікавити козаків лише в тому випадку, якби вона давала їм хоч би такий заробіток, котрий мали наймити в зимівниках. А запорозький наймит заробляв, приблизно, 3,5 карбованці річно³¹⁶. Тому річна платня залученим до постійної охорони кордону козакам дорівнювала б 3500 карбованцям.

Зважаючи на те, що запорожці зазвичай несли службу з кінями, Кіш мав би забезпечувати, як мінімум, з листопада до початку квітня фуражем 2000 коней. В уже згадуваному документі також зазначено, що за два з половиною місяці на фураж для коней 179 козакам було заплачено 819 карбованців³¹⁷. Виходячи з цього можна припустити, що за зимовий сезон один кінь спожив би фуражу на 4,5 карбованці. А на годівлю всіх коней цієї тисячної прикордонної команди Кіш мав би витратити, як мінімум, 9000 карбованців.

Таким чином, якщо виходити з мінімальних потреб, лише на платню козакам, озброєння та боєприпаси і фураж для коней Кіш мав би витратити близько 40000 карбованців. Такі видатки на утримання 1000 козаків перевищували можливості Коша. Адже вони були набагато більшими за річну платню, яку виділяв російський уряд Війську Запорозькому.

---

³¹³ РДАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 41.

³¹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 339. – Арк. 118.

³¹⁵ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т.1. – С.305.

³¹⁶ Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – С. 41; Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. – С.235.

³¹⁷ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 339. – Арк. 118.

Ще більшою була б шкода для січової економіки, якби Кіш перекинув ці видатки на козаків, котрі б поперемінно служили б в цій команді за власний рахунок. Все рівно ці кілька десятків тисяч карбованців були б витрачені непродуктивно, а на додаток кілька тисяч запорожців протягом року на певний час відволікались би від власних господарств, що несло б для них додаткові втрати.

Та й користь від утримання постійної прикордонної команди такої кількості в мирний час видається сумнівною. Кардинально покращити ситуацію в запорозькому прикордонні, припинити всі дрібні порушення, викоринити гайдамацтво тисяча козаків була неспроможна. Навіть якщо за приклад взяти систему прикриття кордонів Гетьманщини урядовими форпостами, то постійна прикордонна команда повинна була бути набагато чисельнішою. В 1736 р. на постах від Києва до Переволочної стояли 473 городових козаки³¹⁸. Для прикриття запорозького кордону з такою ж щільністю Кошу потрібно б було виставити більше двох тисяч козаків. Крім того, не будемо забувати, що урядові форпости прикривали кордон Гетьманщини не надто надійно. На багатьох постах стояло всього по 2-3 охоронці. Пости з такою кількістю бійців на кордоні з Кримом були неспроможні нічого і нікого захистити, навіть себе.

Мало чим тисяча козаків на кордоні могла б зарадити і під час війни. У випадку вторгнення татарської орди чисельністю в кілька десятків тисяч вона б нічого не могла зробити. В найкращому разі оповістила б про наближення противника.

Не могли запорожці, за прикладом росіян, будувати на своїх кордонах укріплені лінії. Адже зведення Української лінії потребувало напруження всіх ресурсів і Гетьманщини, і Слобідської України. Наприклад, під час її спорудження з 1733 по 1741 р. в середньому щорічно до робіт залучалось 12000 працівників³¹⁹. А ресурси Нової Січі були меншими, і вона не могла б самостійно спорудити якісь масштабні укріплення на своїх кордонах. Тим більше, що на запорозько-татарському кордоні, у відповідності з російсько-турецькими угодами, не можна було будувати оборонних споруд.

Використання досвіду австрійської системи охорони кордону, яка потребувала значних коштів на будівництво укріплень, системи оповіщення тощо теж було неперспективним для запорозької

---

³¹⁸ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5102. – Арк.2–3 зв.

³¹⁹ Пірко В.О. 250-річчя з часу спорудження Української укріпленої лінії // Український історичний журнал. – 1986. – № 8. – С.140.

прикордонної служби. Крім того, австрійський Військовий Кордон був розрахований лише на оборону власних земель. На Балканах не було потреби у колонізації захоплених турками земель. Адже на цих територіях продовжувало мешкати слов'янське населення. Не треба було витіснити з цих земель мусульманських мешканців, заселяти і освоювати їх знов. Тому після успіхів австрійського війська на відвойованих землях відбувалась лише заміна турецької влади на австрійську. А перед Запорожжям ще стояло завдання колонізації захоплених Кримським ханством і Туреччиною українських земель.

Турецька, польська і татарська системи охорони кордонів, зважаючи на їхні численні недоліки, теж не могли бути прикладами для вдосконалення запорозької прикордонної служби.

Тому будь-яке вдосконалення охорони запорозьких кордонів могло відбуватись лише на основі традиційної січової прикордонної служби. Тим більше, що Кіш і не ставив собі завдання її реформування та створення окремої спеціалізованої служби для захисту своїх кордонів і територій. Всі зміни, які впроваджувались в охорону запорозького кордону, були результатом зовнішніх впливів, пристосуванням традиційної системи його охорони до нових умов. Вони відбувались не за певним чітким планом, а по мірі виникнення нових завдань і викликів часу, в ході практичної діяльності. Тому в новосіченській прикордонній службі з'явилися і охорона кордонів по їх периметру, і захист всієї території Запорозьких Вольностей, постала практика об'їздів січових кордонів спеціальними командами з метою припинення несанкціонованого господарського використання земель сусідами.

Поруч із цим в системі охорони кордонів Нової Січі продовжували використовуватись і прикриття напрямків можливого просування противника окремими запорозькими підрозділами, і активний пошук та знищення неприятеля під час рейдів, і розвідка. При цьому деякі із цих елементів зазнали суттєвих трансформацій, а інші застосовувались в обмежених масштабах.

Крім того, на Новій Січі значно змінилось ставлення запорожців до охорони кордонів. Для багатьох козаків прикордонна служба перетворилась в докучливий обов'язок, який відволікав їх від господарства. Це обумовило зменшення добровільної участі запорозького товариства в охороні кордону та зростання ролі Коша як організатора прикордонної служби. Залучення ж січовою адміністрацією козаків до охорони кордонів іноді базувалось не тільки на засадах добровільності і самозабезпеченні, а потребувало певних елементів примусу.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ НОВОЇ СІЧІ

Основні елементи системи охорони кордонів – сторожова служба і паланки

Серед елементів, з яких складалась прикордонна служба Нової Січі слід виділити ті, які були безпосередньо спрямовані на захист запорозьких кордонів. Переважна більшість конкретних заходів по недопущенню порушень січових кордонів, захисту території та населення, покладалась на сторожову службу та паланки. Успішність їх у виконанні своїх обов'язків по охороні кордонів багато в чому визначала ефективність запорозької прикордонної служби.

Сторожова служба Нової Січі була створена відразу після повернення запорозців на річку Підпільну у 1734 р. Тоді Кошем були виставлені пости, які охороняли Вольності Війська Запорозького, запорозькі рибальські стани³²⁰.

Значні зміни в розвитку запорозької сторожової служби відбулись під час російсько-турецької війни 1768–1769 рр. Це пов'язано з тим, що в цей час збільшилась небезпека татарських нападів, а це змушувало Кіш приділяти більше уваги охороні кордону. Крім того, під час війни уряд широко використовував у власних інтересах запорозьку сторожову службу, частково її фінансував. Це було пов'язано з тим, що в цій війні військові дії російською армією велись лише в теплі пори року. З настанням осені вона відступала в Україну. Для прикриття місць зимової дислокації російських військ їх командування організувало систему аванпостів, які повинні були забезпечити від несподіваного нападу противника. Серед інших іррегулярних формувань це завдання покладалось і на запорозьку сторожову службу³²¹.

Основою запорозької сторожової служби було розміщення на кордоні мережі невеликих підрозділів, кожен з яких мав контролювати певну

---

³²⁰ Апанович О.М. Запорізькі форпости 1768-1774 років // Український історико-географічний збірник. - К., 1971. – № 1. – С.103.

³²¹ Центральний державний історичний архів України (Київ) (ЦДІАУК). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 248. – Арк.1–1 зв.; Апанович О.М. Запорізькі форпости 1768-1774 років. – С.102–103.

ділянку кордону. Такі підрозділи в часи Нової Січі найчастіше називались “форпостами” і були своєрідними прикордонними заставами. На них покладалось завдання спостереження за своєю ділянкою кордону, її патрулювання, відбиття нападів противника та оповіщення керівництва Січі про вторгнення ворога.

Прийнято вважати, що сторожові пости були укріпленими. Вони являли собою земляні укріплення з ровом та валом, оточені рогатками та надобами. Іноді їх робили з двох тинів, між якими засипалась земля³²². Всередині цих укріплень розміщувались казарми та конюшні. Казарми являли собою простору будівлю, подібну до січових куренів, без перебірок та комірок³²³. На форпостах та поблизу них на підвищених місцях розміщувались три “фігури” чи “маяки”, підпаливши які козаки могли подати сигнал про небезпеку. Вони являли собою піраміди з бочок чи стовпи, обкручені соломою та обліті смолою³²⁴. Хоча документальних підтверджень того, що запорозькі форпости мали такий вигляд і були укріпленими, не виявлено. А.Скальковський вважав, що наведений опис був характерним для урядових форпостів в Кам’янському, Биркутському, Микитинському, Сокольському редутах, в Княжих та Вовчих байраках, біля Мігеї, які утримувались гетьманськими козаками і російськими регулярними військами, а не запорожцями. Він же стверджував, що в січовому архіві нема жодної згадки про укріплення на запорозьких форпостах³²⁵. Навіть в ордерах Коша командирам сторожових постів не згадується про побудову укріплень. В цих документах командирам сторожових постів пропонувалось лише “покопати землянки”³²⁶. І якщо січове командування турбувалось про житло для козаків, то логічно припустити, що про побудову укріплень воно згадало б в першу чергу. Тому можна припустити, що частина запорозьких постів не мала укріплень. Можливість цього підтверджується і тим, що навіть не всі урядові форпости були укріпленими. Адже ліквідовуючи деякі з них, запорожці руйнували там фігури та тимчасові житла, а про знищення

---

³²² Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С.137.

³²³ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994. – С.100.

³²⁴ Апанович О.М. Запорізькі форпости 1768-1774 років. – С.104; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – С.137.

³²⁵ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.100.

³²⁶ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 325. – Арк. 20, 61.

укріплень в документах нема згадок³²⁷. В той же час не можна стверджувати, що всі запорозькі форпости були неукріпленими. Деякі з них роками дислокувались в одній і тій же місцевості. Крім того, на деяких запорозьких форпостах (Тарасівському, в урочищах Скалозубовому і Темному) були гармати³²⁸. А уже це одне дозволяє припустити, що вони мали фортифікаційні споруди. Адже розміщені поза укріпленнями гармати противник міг легко захопити несподіваним наскоком кінноти. А про свою артилерію Кіш добре дбав.

Більше того, відносно форпосту в урочищі Скалозубовому можна однозначно, спираючись на матеріали січового архіву, стверджувати, що він був укріплений. В ордері Коша відносно артилерії на цьому посту сказано: “...То такови пушки ... при той паланки ...к отражению при случае неприятельского усилования”. В іншому документі теж використовується термін “паланка” по відношенню до цього поста³²⁹. Але на Новій Січі не було Скалозубової паланки як адміністративної одиниці. Тому можна вважати, що в цих листах слово паланка використане у другому своєму значенні – для позначення укріплення. Тому по аналогії, виходячи з наявності артилерії, можна припустити, що укріплення на запорозьких постах були ще на постах в урочищах Темному і Тарасівському.

Застосування на запорозьких постах фігур дуже сумнівне. Адже про них нема згадок в запорозькому архіві³³⁰. Крім того, зважаючи на призначення цих сигнальних пристроїв, їх використання на запорозьких прикордонних постах видається невиправданим. Головною метою обладнання прикордонних постів такими засобами сигналізації, як фігури, було швидке оповіщення населення про татарські напади. Саме “для опасности от набегов татарских” і було запроваджене російським урядом встановлення фігур по всьому степовому кордону імперії. Указами Військової колегії 1721 р. та 1723 р. було ініційоване встановлення “огней” від “Волги у Царицына и чрез Дон до Днепра”. Такі маяки було наказано спорудити і “малоросійським і слобідським”

---

³²⁷ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т.2. – Владимир, 1903. – С.2063.

³²⁸ Апанович О.М. Запорізькі форпости 1768-1774 років. – С.109.

³²⁹ ЦДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 39, 41 зв.

³³⁰ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.102.

козакам³³¹. Завдяки обладнанню фігурами урядових форпостів вздовж Дніпра сигнал про татарський напад міг швидко надійти в Гетьманщину. Зважаючи на час, який потрібен був татарам для подолання запорозьких земель, завдяки цьому можна було приготувати до відсічі війська на Українській лінії, оповістити населення. У запорожців же, зважаючи на їх сусідство з Кримом, не було часу для підготовки відсічі і оповіщення населення. Навіть якби і були фігури на запорозьких прикордонних постах, то сигнал про напад з них могли помітити лише мешканці найближчих зимівників. Та й то лише випадково. Адже в зимівниках не було постійних спостерігачів за сигналами. В найкращому разі сигнал про напад міг бути поданий лише в Січ. І це лише при умові, що у запорожців була б можливість утримувати дві мережі постів: вздовж Буга, степом до Дніпра і вздовж Дніпра до Січі, та вздовж Берди і Кінської до Дніпра, а далі знов до Січі. Та і в цьому випадку мешканцям Бугогардівської, Інгульської та Кальміуської паланок це мало чим би допомогло. Адже вони все одно відразу потрапляли б під удар противника. В той же час кілька сотень козаків, яких було б потрібно тримати на цих форпостах, можна було використати для охорони кордонів більш ефективно. Адже запорозькі команди з такою кількістю козаків, сконцентровані в прикордонних паланках, були б спроможні не сигналізувати про напад, а відбити його.

Крім того, якби фігури застосовувались, то Кіш не наказував би командирам запорозьких сторожових постів при появі противника повідомляти про нього “пост до посту ...и в кош репортовать”³³². Російське командування теж не вимагало б від запорожців про появу неприятеля “в крепость св. Елизаветы нам рапортовать”³³³. При наявності маяків запорозькі пости б отримали команду запалити вогні, а не “рапортовать”. Адже так звістка про напад дійшла б набагато швидше, ніж якби рапорт віз нарочний. Тому можна зробити висновок, що на Новій Січі фігури не використовувались запорожцями, а якщо й застосовувались, то не надто широко.

---

³³¹ Російський державний архів давніх актів (РДАДА). – Ф. 9. – Отд. 2. – Ч. 1. – Кн. 30. – Арк. 111, Там само. – Отд. 1. – Кн. 16. – Арк. 23 зв.; Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) – СПб., 1830. – Т. VII: 1723–1727 гг. – С.1, 51; ПСЗРИ. – Т. IX: 1733–1736 гг. – С.837; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – С.137.

³³² ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 325. – Арк. 23.

³³³ Там само. – Спр. 248. – Арк. 1 зв.

Для того, щоб вести спостереження за противником на всій довжині дорученої посту ділянки кордону, вздовж неї виставлялись кілька “бекетів” чи “отводных караулов”. Це були спостережні пункти, за допомогою яких контролювалась приналежна до форпостів територія. Складались бекети з 3 козаків, які вели цілодобове спостереження за степом³³⁴. Розміщувались бекети на могилах чи якихось інших підвищеннях, що дозволяло вести спостереження на більшу глибину. Адже навіть у ХІХ ст., коли ще ландшафт українських степів мало змінився, з високих могил в гарну погоду можна було бачити інші могили, на відстані 25 верст³³⁵. А з запорозького поста на мисі Аджигол Дніпробузький лиман проглядався на 12–14 км. Крім того, запорозькі бекети могли обладнуватись і спостережними вишками. Зважаючи на те, що сторожову службу запорожці несли і в холодні пори року, на бекетах могли бути землянки. На посту на мисі Аджигол землянка була побудована в насипі кургану. При її розміщенні козаками була врахована і роза вітрів, характерна для цієї місцевості. Завдяки цьому дим від опалювального пристрою відносило в степ, що сприяло кращому маскуванню цього поста³³⁶.

Підібним чином був устаткований і спостережний пункт городових козаків на вершині кургану біля села Світлогірського на Полтавщині³³⁷. Зважаючи на те, що в оснащенні сторожових постів городових і запорозьких козаків особливої різниці не було, цей факт теж можна вважати ще одним підтвердженням того, що на запорозьких бекетах іноді будувались землянки.

З метою з'єднання розкиданих постів та спостереження за більшою частиною місцевості з форпостів організовувались кінні патрулі чи “роз’їзди”. Роз’їзді команди пересувались між форпостами та бекетами і контролювали ті ділянки кордону, які випадали з-під нагляду спостерігачів на бекетах³³⁸. З метою завчасного отримання інформації про дії противника форпостними командами проводились дальні роз’їзди

---

³³⁴ Апанович О.М. Запорізькі форпости 1768-1774 років. – С.109.

³³⁵ Бублиев Н. Укрепления запорожских козаков в городе Александрии и Александрийском уезде // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1852. – Т. 2. – С.828.

³³⁶ Гаврилов С., Гребенников В. Козацький вартовий пост на мису Аджигол // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. – Вип.8. – К., 1999. С.25.

³³⁷ Кулатова І.Л. Старожитності козацької доби на Полтавщині // Козацькі старожитності Полтавщини. Вип.– 1. – Полтава, 1993. – С.9.

³³⁸ Апанович О.М. Запорізькі форпости 1768-1774 років. – С.110.

(рейди). В ході таких рейдів козацькі загони заглиблювались в степ на значні відстані, і тому такі експедиції практикували лише під час війни³³⁹. Адже проникнення на турецьку територію запорозьких озброєних підрозділів в мирний час викликало б дипломатичний скандал.

Крім сухопутних постів, які охороняли межі Запорозжя, при потребі Кіш використовував і команди на човнах, які оберігали водні ділянки кордону. Так, у 1754 році з Січі була надіслана команда на двох дубах, котра мала контролювати пониззя Дніпра. Човновий підрозділ був підпорядкований командиру сторожової команди з Кам'янки і мав “чинить водою ... розезди”, щоб перешкоджати гайдамакам переправлятися на кримську сторону³⁴⁰.

Дислокація запорозьких сторожових постів не була сталою. Багато в чому відмінності в кількості постів, їхній дислокації залежали від того, коли вони виставлялись: під час миру чи під час війни. В мирний час, за твердженням О.Апанович, діяло 20 запорозьких сторожових постів: в Гарді на річці Буг і понад Бугом до Синюхи, біля Кальміуса, на верхньому Дніпрі (трохи вище сучасного м. Дніпропетровська), на річці Міловій Кам'янці, в урочищі Темному напроти Січі, внизу Дніпра в урочищі Скалозубове. Біля річки Осокорівки, біля гирла Інгульця, по річках Інгулець, Громоклія та в інших місцях. Ці пости функціонували більше 30 років та діяли безперервно влітку і взимку³⁴¹.

Слід зазначити, що постійне існування у мирний час 20 запорозьких сторожових постів, як і велика кількість козаків, котрі повинні були на них служити, викликають певний сумнів. Адже фінансування кількох сотень козаків, які б постійно несли службу на цих постах, було б вельми обтяжливим для Війська Запорозького. Саме проблеми з фінансуванням обумовили те, що в мирний час у паланкових полковників інколи не було достатньо сил навіть для арешту всього кількох гайдамак. Така мала чисельність паланкових команд видається неможливою при використанні на сторожових постах значної кількості козаків. Якби на форпостах постійно несли службу кілька сотень козаків, то з них хоч по кілька десятків Кіш виділив би в паланки.

Також при наявності такої кількості запорозьких постів Росії і Туреччині не було б потрібно в 50-х роках XVIII ст. вести переговори про

---

³³⁹ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – С.139.

³⁴⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 2003. – Т.3. – С.586.

³⁴¹ Апанович О.М. Запорізькі форпости 1768-1774 років. – С.103.

запровадження постів на кордоні з обох сторін (про що згадувалось раніше). Тим більше, що тоді мова йшла про направлення на кордон всього 200 козаків³⁴². Більш вірогідно, що 20 постів виставлялись лише у виняткових випадках, коли концентрація турецьких військ в Очакові чи пересування кримського хана і його загонів викликали значну стурбованість. А при відсутності якихось особливих загроз запорозькі сторожові пости виставлялись в меншій кількості і були спрямовані на охорону певних районів, в яких діяла значна кількість запорозьких промислів, а не на оборону всього периметру кордону чи його окремих частин. Адже саме в місцях ведення промислів зосереджувалась значна кількість козаків, яких треба було захищати від несподіваних нападів татар. Надійно ж прикрити весь запорозький кордон, зважаючи на його довжину, було неможливо. Та й вторгнення татар в пустельні та малозаселені місцевості, якими була переважна більшість запорозьких кордонів, не мало б таких негативних наслідків, як, скажімо, їхній напад на Прогнойську паланку, в якій влітку на промислах перебувало немало козаків. Тому більш логічним видається припущення про те, що в мирний час запорозькі сторожові пости могли бути відсутні чи діяти в невеликих кількостях. І лише у випадку посилення небезпеки Кіш виставляв значну кількість таких постів.

Ситуація з дислокацією запорозьких сторожових постів змінилася з початком російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Під час неї російське командування використовувало у власних інтересах весь військовий потенціал Нової Січі. Природно, що і прикордонна служба запорожців не була виключенням. В першу чергу запорозька сторожова служба була задіяна російським командуванням для прикриття власних військ, які відступали зимувати на Україну після завершення літніх кампаній³⁴³. Саме бажання російського командування уберегти свої війська від несподіваного нападу татар і обумовило зміни в дислокації запорозьких сторожових постів. Якщо раніше Кіш міг концентрувати пости на певних напрямках, а інші залишати без нагляду, то з початком війни у нього такої можливості не було. Загальну дислокацію запорозьких постів визначало російське командування. А воно намагалось прикрити весь район зимівлі свого війська. У 1769 р. в ордері до Коша командуючий російською армією наказував розмістити запорозькі пости так, щоб разом

---

³⁴²РДАДА. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 76–76 зв., 79 зв.–80; ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2173. – Арк. 1–2; Там само. – Спр. 2687. – Арк. 1–1 зв.

³⁴³ Апанович О.М. Запорізькі форпости 1768-1774 років. – С.102–103.

з форпостами, які мали виставити інші збройні формування, “...оная окружность (район зимівлі російських військ – С.П.) под надзиранием Запорожского войска, в ... зимние пребывание сохранена от внезапного неприятеля прохода быть могла”³⁴⁴. Саме виходячи з власних інтересів у 1769 р. російське командування запропонувало Кошу виставити сторожові пости від Дніпра по кордону до р. Інгула, вздовж Інгула на верхів’я р. Березуватої, далі на р. Кам’янку, а від неї до останнього порогу на Дніпрі. На лівому боці Дніпра лінія сторожових постів мала йти від останнього порогу на р. Вовчу до гирла р. Кам’янки і вздовж неї на гирло Ганчула, а далі на р. Кінську до могили Токмак³⁴⁵. Слід відзначити, що при такому розміщенні сторожових постів значні частини Бугогардівської та Кальміуської паланок опинялись поза межами територій, які мала охороняти запорозька сторожова служба.

У відповідності з цим розпорядженням у 1769 р. Кіш виставив зимові сторожові пости. За О.Апанович, вони дислокувались: в урочищі Скалозубовому (внизу Дніпра), на річці Кам’янци, в урочищі Темному (напроти Січі), в урочищі Лиса Гора (поблизу Микитинога – С.П.), в урочищах Городище, Гола Пристань, Тарасівське і Біленьке, на Хортиці, на острові Дубовому, біля Старосамарського ретраншементу, біля річки Самари в урочищах Садках, Вольному, Жуковському, Богдановому, в межиріччі Самари і Орелі. В Кодацькій, Протовчанській і Самарській паланках паланкові команди патрулювали кордони паланок³⁴⁶. Слід відзначити, що дослідницею був пропущений один запорозький пост, котрий дислокувався “на той стороні Самары”, в урочищі Лучині. У відповідності з чернеткою рапорту Коша до Паніна там мали стояти 100 двокінних козаків на чолі з полковником Моїсеєм Дроком та з двома полковими старшинами³⁴⁷. Крім того, наявність у 1769 р. поста в Лучині засвідчив і А.Скальковський, на якого посилаються сучасні дослідники³⁴⁸. Також здається доцільним зарахувати до переліку запорозьких сторожових постів 1769 р. і пост на Нижній Терсі, де

---

³⁴⁴ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 248. – Арк. 1 зв.

³⁴⁵ Там само. – Арк. 2–2 зв.; Апанович О.М. Запорізькі форпости 1768–1774 років. – С.105.

³⁴⁶ Там само. – С.106.

³⁴⁷ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 248. – Арк. 36 зв.

³⁴⁸ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.469; Шпитальов Г.Г. Зимова прикордонна служба Запорозького Війська в ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету – Вип. V. – Запоріжжя, 1999. – С.22.

полковник Іван Кас'яненко, який командував постом в урочищі Вільному, 20 козаків “переменно держит”³⁴⁹. Адже кількість козаків на Нижній Терсі була в 5–6 разів більшою, ніж зазвичай бувало козаків на бекетах, співставима з чисельністю паланкових сторожових команд³⁵⁰. Крім того, уже окрема від основного поста дислокація цього загону передбачала те, що він мав свій район відповідальності. Все це дозволяє припустити, що це був не звичайний бекет, а окремий пост, хоч підпорядкований основному посту.

Крім основних своїх сторожових постів Кошу іноді доводилось виставляти свої пости замість тих, які мали тримати урядові війська. У листопаді 1769 р. Кошу було наказано поставити запорозьких козаків між гирлом Біка і Вовчої та на гирлі Вовчої, замість Донецького пікінерного полку, бо багато пікінерів розбіглося³⁵¹.

В основному така дислокація зимових запорозьких сторожових постів зберігалась до 1773 р. Правда, по мірі необхідності Кошем виставлялись пости і в урочищі Вербовому, на Громоклії, Осокорівці, на Переволочнянському та Кременчуцькому шляхах³⁵².

В літній час запорозька сторожова служба продовжувала функціонувати. В зв'язку з тим, що влітку російські війська діяли проти Криму та Очакова, небезпека прориву противника зменшувалась. Це обумовило те, що лінія літніх сторожових постів звужувалась. У 1769–1770 рр. літні запорозькі сторожові пости стояли біля річки Кам'янки, в Тарасівському, Біленькому, на Хортиці, в Кічкасі, в Кодацькій, Самарській, Протовчанській паланках³⁵³.

Також, визначаючи місця для розміщення запорозьких постів, російське військово командування керувалось оперативною обстановкою і намагалось економити власні кошти, бо фінансувало запорозьку сторожову службу. Тому в зв'язку із звуженням лінії фронту Другої російської армії й пересуненням кордону на південь відбулися зміни в дислокації форпостів і зменшилась їх кількість³⁵⁴. 9 липня 1773 року командуючий Другою армією В.М.Долгоруков надіслав у Кіш ордер, за яким зимові запорозькі пости мали розміщуватись в Олександрівському

---

³⁴⁹ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 248. – Арк. 36 зв.

³⁵⁰ Там само. – Арк. 36.

³⁵¹ Там само. – Арк. 28–28 зв.

³⁵² Апанович О.М. Запорізькі форпости 1768-1774 років. – С.107.

³⁵³ Там само. – С.111.

³⁵⁴ Там само. – С.107.

шанці, в Низовій Білозірці, в Станіславі, в Бубликовій балці, в гирлах Бугу, Інгулу, Сланця, Мертвих Вод, поблизу Чертальського броду, в Гарді, в урочищі «Кизьбе» в гирлі Дніпра³⁵⁵.

Тенденція зміщення на південь та звуження лінії була характерна і для запорозьких літніх сторожових постів. У 1774 р. їх залишилось всього чотири³⁵⁶.

При виборі місця дислокації сторожових постів крім оперативної обстановки та вимог російського командування Кіш враховував і місцеві умови, які могли полегшити перебування козаків на сторожових постах. Так, Кіш намагався розміщати пости в селах. Навіть якщо вони тільки осаджувались³⁵⁷. Адже це дозволяло особовому складу сторожових команд користуватись приміщеннями, харчуватись за рахунок посполитих, полегшувало козакам придбання провіанту, фуражу. В інших випадках пости намагались розмістити в тих місцях, де було заготовлене сіно, що знімало питання про доставку фуражу на пости³⁵⁸. Але слід визнати, що ці міркування у порівнянні з вимогами оперативної обстановки були другорядними. І коли сторожова команда намагалась всупереч наказу розміститись не у вказаному місці, а поблизу запасів сіна чи житла, то Кіш вимагав від них дислокуватись у відповідності з наказом³⁵⁹.

Вибір же конкретного місця для дислокації прикордонних постів покладался на командирів окремих команд. Але вони повинні були розміщувати пости лише в тих районах, які вказувались в наказах Коша. Природно, що для розташування своїх постів керівники команд вибирали зручні для оборони і приховані місця. Тим більше, що й Кіш, іноді, наказував розмістити пост в “способном и крепком месте”³⁶⁰.

Як додатковий елемент сторожової служби варто розглядати і практику прикриття певних ділянок кордону тимчасовими командами, які туди направлялись. Зазвичай Кіш формував і висував для посилення охорони окремих ділянок кордону такі додаткові підрозділи при виникненні загрози нападу з певного напрямку. Наприклад, навесні 1764^ор. в Січ від російського командування надійшла інформація про

---

³⁵⁵ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 325. – Арк. 3-4.

³⁵⁶ Апанович О.М. Запорізькі форпости 1768-1774 років. – С.111.

³⁵⁷ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 332 – Арк. 164.

³⁵⁸ Там само. – Арк. 96, 166.

³⁵⁹ Там само. – Спр. 325. – Арк. 61.

³⁶⁰ Там само. – Спр. 248. – Арк. 3.

можливість татарського нападу. З метою перевірки цих відомостей та для виявлення ступеня реальної загрози січова адміністрація наказала паланкам бути “в предосторожності” и відправити в Крим та в район Очакова під пристойним “претекстом” розвідників. Вони виявили концентрацію турецьких військ в Очакові та підозрілі пересування татар.

Зважаючи на ступінь небезпеки, Кіш в серпні вислав на Буг тисячну команду на чолі з полковником Лаврентієм Чередюю та писарем Степаном Яблоновським. Їм було наказано приховано стати зі своєю командою нижче Гарду “не дальше как пол дня езды”. Крім охорони кордону від вторгнення, їм було запропоновано сформувати дві чати по сто козаків. Одна з них мала патрулювати вздовж Буга вгору, до Чорного Ташлика, а інша – униз Великого Інгула. Після проходження патрульною чатою всього свого маршруту і її повернення у базову команду звідти їм на зміну патрулювати вирушали інші козаки.

При цьому патрулі повинні були вести розвідку. Про виявлену небезпеку треба було рапортувати в Кіш та повідомляти полковника Бугогардової паланки.

Зважаючи на непевну ситуацію та не бажаючи спровокувати напад татар, які б могли сприйняти висилку цієї команди як прояв ворожості, полковнику наказали підтримувати в команді сувору дисципліну, заборонити шинкування горілкою. У випадку виявлення козаків татарами пропонувалось говорити їм, що команда послана для пошуку гайдамаків.

Крім того, і в паланки Кіш направив ордери з наказом чинити на кордоні роз’їзди та вести розвідку. В той же час полковнику Самарської паланки Кіш наказав сформувати і вислати на Терсу команду, яка теж мала охороняти кордон і вести розвідку. Зважаючи на більшу віддаленість від Криму цієї місцевості і відповідно меншу небезпеку нападу, в цій команді нараховувалось лише 150 козаків³⁶¹.

В іншому випадку Кіш висунув додаткові сили для прикриття кордону під час Коліївщини. Ці команди повинні були не пропускати запорожців, які б через кримські володіння рухались в Польщу або повертались звідти на Січ. З цією метою спочатку січова адміністрація направила в Бугогардівську паланку старшин Макара Нагая та Олексія Чорного з командами. Потім для підсилення їх з Січі було направлено підкріплення на чолі з військовим старшиною Андрієм Лук’яновим та полковником Андрієм Кейнашем. Приблизно порівну розділивши сили,

---

³⁶¹ Там само. – Спр. 160. – Арк. 28–32, 36, 42, 51, 55, 57, 64, 68, 69, 73, 76, 79, 81, 82, 86–86 зв., 94–94 зв., 103–103 зв., 109–109 зв.

чотири команди мали стояти на Єланці, Мертвих водах, Чорному Ташлику та в Бешбайраках. Крім патрулювання кордону та вилучування гайдамаків їм також було наказано вести розвідку татарської території³⁶².

Оцінюючи ефективність сторожової служби Нової Січі, слід зазначити, що вона забезпечила таку охорону Запорозжя та козаків на степових промислах, що базований на них сегмент січової економіки динамічно розвивався.

Разом з тим, в силу того, що пости не були висунені глибоко в степ, ця служба була неспроможна завчасно оповістити запорозьке населення про вторгнення значних татарських сил на січові землі. Також у функціонуванні сторожової служби збереглися старі її недоліки. Нагляд вівся за обмеженою територією, не завжди пильно. Крім того, потреба заробити кошти на спорядження змушувала козаків занедбувати сторожову службу. І тому, наприклад, у 1773 році заїди змогли потайки вночі вивезти конфісковане у них сіно³⁶³. Турки навесні 1774 році таємно провезли степом на возі сандал і напали на запорозьких рибалок на Бузі. А в цей час частина козаків з постів була відпущена на риболовлю³⁶⁴. Що поспричинило прикордонні пости. В іншому випадку татари захопили на Білозерському лимані рибалку³⁶⁵.

Ще одним з важливих елементів в організації охорони кордонів Нової Січі були паланки. Прийнято вважати, що в соціальній організації запорозького козацтва цей елемент був характерним лише для цієї Січі. Разом з тим існує думка, що деякі з них, зокрема Бугогардівська, ще в XVII ст. існували на Запорозжжі³⁶⁶. Проте, навіть якщо погодитись з цим твердженням, то і тоді треба визнати, що своїх класичних рис паланки набули лише в часи Нової Січі. А саме в такому вигляді вони були одним із основних елементів в її системі охорони кордонів.

Становлення цих управлінських структур обумовлювалось зростанням з другої третини XVIII ст. чисельності населення Запорозьких Вольностей. Паланки, як адміністративно-територіальні

---

³⁶² Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768. – Одесса, 1845. – С.199–202.

³⁶³ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 169, 209–209 зв.

³⁶⁴ Там само. – Спр. 339. – Арк. 142–142 зв.

³⁶⁵ Там само. – Спр. 268. – Арк. 52.

³⁶⁶ Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя (Остання боротьба Запоріжжя за його "вільності") // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т.1. – Мюнхен, 1965. – С.55.

органи, повинні були поліпшити управління певними територіями в умовах зрослої кількості мешканців. В 30–40 рр. XVIII ст. таких паланок було не більше п'яти, а потім їх кількість зросла до восьми³⁶⁷.

В той же час на формування запорозької паланкової системи значний вплив справила необхідність захисту населення та запорозьких земель. Так, для оборони рибалок у XVII ст. на гирлі Кальміуса було збудоване невелике укріплення Домаха, яке потім перетворилось в центр Кальміуської паланки³⁶⁸. В більш пізні часи потреба захисту запорозьких територій також була важливим чинником при утворенні нових паланок. Саме вона детермінувала формування кількох нових паланок. Крім загальновідомих восьми паланок в документах архіву Коша згадуються назви ще кількох. В 40 рр. існувала Єланчицька паланка³⁶⁹, в 70 рр. – Личківська³⁷⁰, Барвіностинківська³⁷¹ Комісарівська³⁷². Деякі з цих паланок існували тимчасово, інші знаходились в стані формування. Тому точно локалізувати їх територію досить важко. Але всі вони утворювались в районах, де точилася запекла боротьба за землі з сусідами. Єланчицька паланка розміщувалась на річці Єланчику. Саме в тому районі тоді запорожці конфліктували з донськими козаками. Комісарівська паланка протидіяла захопленню запорозьких земель мешканцями Новоросійської губернії, а Личківська протистояла пікінерам. Характерним було утворення Комісарівської паланки. Небезпека захоплення запорозьких земель зайдами спонукала Кіш направити в Комісарівку для їх оборони полковника Мусія Чорного з командою. Потім їх залишили там на зимівлю³⁷³. Таким чином цей підрозділ став постійно базуватись в Комісарівці. Зважаючи на те, що ця команда була там єдиною реальною силою, саме на її командира Кіш покладав вирішення всіх проблем, які виникали. Поступово сторожовий пост почав перетворюватись в окремий адміністративно-територіальний округ, який захищав певну територію, здійснював управління нею.

---

³⁶⁷ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.495.

³⁶⁸ Пірко В. Заселення степової України в в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 1998. – С.28.

³⁶⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775.– К., 2000. – Т.2. – С. 606.

³⁷⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 1998. – Т.1. – С.147.

³⁷¹ Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя... – С.56.

³⁷² ЦДАУК. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 162.

³⁷³ Там само. – Арк.162, 164.

Зважаючи на те, що паланки були адміністративно-територіальними одиницями Нової Січі, головною їх функцією було адміністрування певною територією. В силу цього на паланкову старшину покладалась адміністративні, фінансові та судові функції³⁷⁴. Але прикордонне положення паланок обумовило їхню тісну пов'язаність із охороною запорозьких кордонів. Навіть здійснення деяких чисто адміністративних функцій перетворювалось у важливі заходи по охороні кордонів. Так, наприклад, боротьба паланкової адміністрації з кримінальними злочинцями та гайдамаками була, фактично, боротьбою з потенційними порушниками прикордонного режиму.

Крім того, поруч із адміністративними функціями захист кордону був одним із завдань паланок. І це завдання не було другорядним. Тому в інструкції, наданій Кошем новопоставленій старшині Самарської паланки, від неї вимагалось: "...Над подчиненными во всем крепкое смотрение иметь, и о государственных надобностях ... наблюдать и исполнять, и в пограничностях касающееся все верно и радетельно предостерегать и исправлять ..."³⁷⁵.

Значення паланок в справі організації охорони кордонів Нової Січі багато в чому визначалось обсягом завдань, які перед ними ставились. В межах своїх зон відповідальності паланки повинні були в першу чергу обороняти запорозькі кордони, території і населення від вторгнення противника. Крім того, на паланки покладался і обов'язок захисту запорозьких земель від захоплення сусідами і їхнього незаконного господарського використання, організація з цією метою спеціальних об'їздів. Важливим було і регулювання прикордонного режиму, ведення розвідки, що теж входило до функцій паланок. В паланках організувалось патрулювання кордонів, пошуки гайдамак, проводили обшуки зимівників тощо. Навіть організацію карантинів та повне закриття кордонів під час епідемій в Польщі та в Кримському ханстві Кіш покладал на керівництво Інгульської та Бугогардівської паланок³⁷⁶.

Відповідальність за організацію охорони кордонів в паланках покладалась на паланкову старшину: полковника, осавула, писаря та

---

³⁷⁴ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С.495.

³⁷⁵ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1927. – Вип.ІІІ. – С.245.

³⁷⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 2006. – Т.4. – С.120–121, 128–129.

їхніх помічників: підписаря та підосавула³⁷⁷. Хоча не можна виключити того, що управлінський апарат паланок був ширшим. 12 серпня 1764 р. полковник Бугогардової паланки доносив у Кіш, що він послав з листом у Очаків підписаря з товмачем³⁷⁸. Це дозволяє припустити, що серед управлінців в прикордонних паланках могли бути і помічники писарів і перекладачі.

Сили, які знаходились в розпорядженні паланкових полковників, були обмеженими. Навіть під час війни паланкові команди були нечисленими. 1770 р. команди Орільської, Самарської, Протовчанської паланок нараховували по 30 козаків. А інколи некомплект паланкових команд був таким, що “не только чинить разезды, но и в какою нибудь нужную посылку употребить некого”³⁷⁹. В мирний час ситуація була ще гіршою. Для будь-яких заходів паланковим полковникам треба було мобілізувати місцевих козаків. Наприклад, у 1749 р. полковник Бугогардової паланки не зміг арештувати всього шістьох гайдамак, бо йому не захотіли допомагати стадники³⁸⁰. Крім паланкових команд полковники могли ще спиратися на не надто численну адміністрацію запорозьких населених пунктів: козацьких та посполитих отаманів.

Разом з тим в межах паланок реалізувалася і добровільна участь запорозького населення в охороні кордонів. Багато в чому така активність запорожців обумовлювалась потребами самозахисту. Адже навіть в мирний час на будь-який прикордонний зимівник могли здійснити напад татари. Тому кожен зимівник був укріпленим пунктом, а всі вони створювали першу лінію оборони Запорозької Січі³⁸¹. Тим більше, що навіть огорожа зимівника (кам'яна чи з паль) дозволяла його хазяїну і молодикам відбити напад невеликого татарського загону. Значна ж кількість запорозьких зимівників перетворювала їх у вагомий чинник в охороні кордонів. Наприклад, на прикордонній річці Кінській відстань між зимівниками становила 6–8 км.³⁸² А це співставимо з дистанціями між урядовими форпостами на Дніпрі.

---

³⁷⁷ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.72.

³⁷⁸ ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 81.

³⁷⁹ Там само. – Спр.241. – Арк. 53.

³⁸⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С. 312–313.

³⁸¹ Олійник О.Л. Запорозький зимівник. – Запоріжжя, 1997. – С.22, 23.

³⁸² Там само. – С.31.

В деяких випадках добровільна участь запорожців в охороні кордонів обумовлювалась традиціями. Типовою в цьому плані була реакція запорозьких козаків, що перебували на промислах в районі Кальміуса, на напад татарських чабанів на Мартина Дурного, “едучого от соляних озер”. Петро Чорний зібрав козаків, поїхав в степ і захопив татарських чабанів з отарою³⁸³. В запорозьких традиціях діяв і Микола Рудь, який з своїми молодиками ходив на Старо-Кримський шлях і відбивав у татар ясир. І у вересні 1739 р. в його зимівнику перебувало 426 звільнених з полону невільників³⁸⁴. В інших випадках до охорони кордонів запорожців спонукала власна вигода. Так, наприклад, у 1773 р. на Домоткані козаки, у яких там були сінокоси, захищали ці землі від захоплення пікінерами³⁸⁵. Дехто з запорожців брав на себе обов’язок охороняти від спустошення ті ділянки лісів, де знаходились їхні пасіки, зимівники тощо³⁸⁶. Іноді окремі запорожці не тільки припиняли незаконні дії зайд, а й карали їх. Так, у 1761 році С.Кулька зі своїми служителями наїхав на гетьманських козаків, які незаконно рубали ліс в запорозьких володіннях, і відібрав у них коня³⁸⁷.

Таким чином, незважаючи на невеликі ресурси, які забезпечували існування та функціонування інституту паланок на Новій Січі, вони відігравали важливу роль не тільки в адміністративній системі, а й в охороні кордонів. Вони виявились достатньо ефективним елементом прикордонної служби, і створення нових паланок в місцевостях, за які точилася боротьба з сусідами, красномовно підтверджує це.

---

³⁸³ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 130.

³⁸⁴ Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920. – С.26.

³⁸⁵ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 352.

³⁸⁶ Гіськова Л.З., Демченко Л.Я. Щоб зашадьовши леса...можно било і напредки чем корыстоватись // Архіви України. – 1991. – №5–6. – С.80–81, 82, 84.

³⁸⁷ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк.2–2 зв.

Допоміжні елементи в організації охорони кордонів – паспортна система та розвідувальна служба

Допоміжними елементами прикордонної служби Нової Січі були паспортна система та розвідка. Зарахування їх до допоміжних елементів обумовлене лише тим, що вони не безпосередньо спрямовувались на охорону запорозьких кордонів, а опосередковано. Але це ніяк не применшує їхнього значення для запорозької прикордонної служби. Адже від функціонування паспортної системи та розвідки Нової Січі багато в чому залежала успішність захисту кордонів.

Паспортна система Нової Січі була основним інструментом контролю за прикордонним режимом на запорозьких територіях. Крім того, вона відігравала значну роль і в регулюванні відносин Нової Січі з сусідніми державами. Використовувалась Кошем паспортна система і в інших сферах, які теж відігравали значну роль в організації охорони запорозьких кордонів.

Сформувалась паспортна система Нової Січі на основі певних традицій використання паспортів, які існували на Кам'янській і Олешківській Січах. Крім того, на її становлення великий вплив справили російська паспортна система та політика імперського уряду в цій сфері.

В Росії існувала система жорсткого державного контролю за населенням за допомогою паспортів. Пересування не тільки селян та міщан, а й навіть дворян без письмового дозволу адміністрації було заборонене. Випадок із запорожцем, який відбув десятирічне заслання в Сибіру за таємний перехід через кордон, промовисто характеризує російську паспортну систему. Козаку був виданий паспорт до Глухова. В цьому паспорті крім загальноприйнятої інформації про пред'явника, мету його подорожі зазначалося, що ніхто не може приймати цього подорожнього інакше, ніж тільки на ночівлю. Це робило неможливими самовільні затримки козака в дорозі і гарантувало виконання ним наказу. Крім того, Генеральна військова канцелярія, куди мав з'явитись колишній засланець, повинна була інформувати російську адміністрацію про його прибуття. І лише після цього запорожцю було дозволено оселитися в Україні. Додатково з Колегії іноземних справ була надіслана заборона випускати його за кордон³⁸⁸.

---

³⁸⁸ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т.2. –

Крім того, слід враховувати, що для Росії була характерна практика зловживань посадовців у всіх сферах і на всіх рівнях. Хабарництво було таким поширеним явищем, що Катерина I у 1726 р. навіть скасувала жалування приказним і наказала їм “довольствоваться” “по прежнему обыкновению от челобитчиков”³⁸⁹. Природно, що зловживання були поширені і в російській паспортній системі. Дуже часто видача паспортів супроводжувалась здирництвом, хабарництвом, тяганиною. Російський уряд змушений був неодноразово видавати укази, спрямовані проти зловживань при видачі паспортів³⁹⁰.

Подібна паспортна система була насаджена Росією і в Гетьманщині. Навіть генеральна і полкова старшина були обмежені в своїх пересуваннях. У 1734 р. був виданий указ, у відповідності з яким старшина повинна була брати паспорти для поїздок в Правлінні гетьманського уряду. Ці обмеження мотивувалися необхідністю протидіяти безконтрольності та зловживанням, що шкодили службі, і яких припускалася старшина при отриманні паспортів в українських органах управління³⁹¹.

Видача паспортів купцям для поїздок за кордон поступово зосередилась у російської адміністрації. Російські урядовці і військові на прикордонних заставах не визнавали паспортів, виданих українськими магістратами та полковими канцеляріями. Це призвело до того, що купці змушені були звертатись за потрібними паспортами до канцелярій місцевого російського комендантського правління і оминати українські органи влади³⁹². Тимчасово ситуація змінилася після відновлення в Україні гетьманської влади. Гетьман став відігравати важливу роль в українській паспортній системі. У 1750 р. К. Розумовський заборонив давати без його дозволу будь-кому паспорти для поїздок в Москву і Петербург. А у 1751 р. він ще більше посилив свою роль при видачі паспортів. Лише за дозволом гетьмана паспорти мали видавати генеральній старшині, полковникам, бунчуковим товаришам, полковій

С.1747–1751.

³⁸⁹ Лешков В. Черты управления в России по указам XVIII века. 1725–1762 // Русский вестник. – Т. XLVI. – С.169.

³⁹⁰ ПСЗРИ –СПб., 1830. – Т. XII: 1744–1748 гг. – С.25, 38.

³⁹¹ ПСЗРИ – Т. IX: 1733–1739 гг. – С.406–407.

³⁹² Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. LXI. – Львів, 1904 р. – С.94.

старшині, сотникам та їхнім дітям³⁹³. Але в Гетьманщині продовжували паралельно діяти російські органи влади, і після скасування гетьманства їхня роль в паспортній системі ще більше посилилась.

Слід зазначити, що в паспортній системі Гетьманщини побутували і недоліки. І в деяких козацьких сотенних правліннях при видачі паспортів теж практикувалися тяганина і хабарі³⁹⁴.

Така паспортна система не тільки забезпечувала контроль російської адміністрації над населенням Гетьманщини, а й розривала органічний зв'язок українського народу з українською владою, що підривало українську автономію³⁹⁵. Одночасно це сприяло втягненню України в процеси централізації та уніфікації, які відбувалися в Російській імперії³⁹⁶.

Після переходу запорожців під владу Росії російська паспортна система була накинена і їм. Запорожжя, з традиційним для нього вільним пересуванням населення, не вписувалось в російський імперський державний організм з його жорстким паспортним режимом. Тим більше, що в Гетьманщині, з якою найбільше були зв'язані запорожці, вже існувала паспортна система. Крім того, в руках російської адміністрації була мережа форпостів і застав на кордоні Гетьманщини із Запорожжям. Це був досить ефективний механізм регулювання основних потоків легального пересування населення на Запорожжя, який міг примусити запорожців сприйняти паспортні правила.

Користуючись своєю перевагою, російський уряд за допомогою паспортів намагався налагодити жорсткий контроль за запорожцями, послабити владу Коша. Запровадження жорстких паспортних правил, обмежень на виїзд запорожців за кордон, в'їзду на Запорожжя мало перетворити паспортну систему в інструмент нагляду за запорожцями. Обмеження права січової адміністрації видавати паспорти для поїздок поза межі Запорожжя повинно було поставити запорозьку паспортну систему під повний контроль російського уряду.

У порівнянні з іншими Запорозькими Січами Нова Січ була найбільш залежною від російського уряду. Тому Кіш не міг відкрито виступити проти згубної для Запорожжя урядової політики в паспортній сфері.

---

³⁹³ ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 2; Спр. 202. – Арк. 3–4.

³⁹⁴ Там само. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 1859. – Арк. 7.

³⁹⁵ Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. – С.94.

³⁹⁶ Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя... – С.72.

Січовики змушені були пристосовуватись до урядових вимог. Але певна автономія Нової Січі та її демократичний устрій дозволяли Кошу протидіяти уряду. Саме цей гнучкий спротив запорозького товариства проти урядової паспортної політики обумовив особливості запорозької паспортної системи.

Головну роль в паспортній системі на Запорозжжі відігравали січові адміністративні органи. Центральну роль відігравав Кіш. Виконавчими органами в паспортній системі були паланкові полковники, курінні отамани, старшина сторожових команд, шафарі на перевозах.

Основним документом запорізької паспортної системи був “пашпорт”. Назва його не була усталена, і в січових документах зустрічались різні назви: “білет”, “паспорт кошовський”, “войскової пашпорт”, “паспорт полковничій”, “письмові свідательства”, “письмові види”, “приписания куреня”³⁹⁷.

Обсяг інформації, який наводився в запорозьких паспортах, визначався російською адміністрацією. У 1745 р. з сенату київському губернатору було наказано вимагати від запорожців писати паспорти “обстоятельно”, вказувати, хто буде їхати чи йти в “Малу Росію” і нащо, зазначати імена подорожуючих. Ставилась вимога писати імена без підчисток і виправлень³⁹⁸. В 1751 р. гетьман К. Розумовський наказав запорозькій старшині вказувати в паспортах термін, на який видався паспорт, зазначати мету поїздки³⁹⁹.

Запорозькі паспорти склалися за певною формою, яка мало чим відрізнялася від формуляру урядових паспортів. На початку запорозьких паспортів наводився титул монарха, “по указу” якого видався документ.

В основному протоколі запорозьких паспортів обов’язково наводилось ім’я мешканця Запорозьких Вольностей, якому він був виданий. Якщо паспорт видався козаку, то вказувався курінь, до якого

---

³⁹⁷ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк.3–4, 44; Там само. – Спр. 226. – Арк. 3–5, 15, 17, 18, 20, 23; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.2. – С.487; Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 2. – С.1296, 1684; Абросімова С.В. Паспорт // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С.369.

³⁹⁸ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 2. – С.1687.

³⁹⁹ Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Составил редактор неофициальной части Киевских губернских ведомостей Ал. Андриевский. К., 1883. – Вып. 5. – С.60.

він належав. При видачі паспорта іншим мешканцям Запорозжя міг вказуватися їх соціальний стан. Так, у паспорті, виданому Левку Понеділковому, було зазначено, що він “служитель” “жителя кодацького” Івана Полтавця⁴⁰⁰. Коли ж в одній справі їхали одночасно кілька козаків, то паспорт видавався одному з них, але імена інших теж вписувались у документ. Так, у паспорті, виданому козаку Мамаю, його брат був записаний як молодик⁴⁰¹. В іншому випадку в паспорті жонатого козака було вказано ім'я його дружини, яка з ним їхала⁴⁰².

Наводилась в запорозьких паспортах і мета поїздки. При цьому зазначалась місцевість, куди вирушав козак, і вказувалось, в яких справах він туди їхав⁴⁰³. Хоча не завжди мета поїздки описувалась докладно. В деяких випадках лише зазначалося, “по надобності” чи “для исправления потребности своей”⁴⁰⁴.

Зазначались в паспортах і транспортні засоби, на яких пересувались козаки, – верхи “одноконно”, при одному возі з трьома кіньми тощо. Крім того, зазначався термін, на який видавався паспорт⁴⁰⁵.

В кінціві паспорта висловлювалось прохання “чинити йому вільний пропуск”. В зв'язку з посиленням карантинних заходів, пов'язаних з частими епідеміями чуми, в паспортах зазначалося, що козак не був у Криму, чи відзначали, що “благополучно от опасной болезни”⁴⁰⁶. Крім того, вказувалась дата видачі паспорта, ставились підпис посадовця і печатка, які засвідчували документ.

Видачу паспортів для поїздок поза Запорозькі Вольності здійснювала січова адміністрація. Кошовий отаман мав право видавати паспорти в Гетьманщину та в сусідні країни: Польщу (українські землі в складі

---

⁴⁰⁰ ЦДДАУК. – Ф. 56. – Оп. 3. – Спр. 1927. – Арк. 1.

⁴⁰¹ Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Составил редактор неофициальной части Киевских губернских ведомостей Ал. Андриевский. К., 1884. – Вып. 7. – С.129.

⁴⁰² ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 2.

⁴⁰³ Там само. – Ф. 51. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 1; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С.486.

⁴⁰⁴ ЦДДАУК. – Ф. 56. – Оп. 3. – Спр.1927. – Арк. 1; Там само. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 1.

⁴⁰⁵ Там само. – Ф. 56. – Оп. 3. – Спр.1927. – Арк. 1; Ф. 229. – Спр. 226. – Арк. 2; Архів Коша Нової Запорозької Січі. –Т.1. – С.486.

⁴⁰⁶ Там само. – С.486

Польщі) і Кримське ханство. Військовий суддя, коли заступав кошового атамана, теж міг видавати паспорти⁴⁰⁷.

Право видавати паспорти для поїздок за кордон і в Гетьманщину мали і паланкові полковники. Вірогідно, козакам з окраїн Запорозжя було дуже незручно їздити в Кіш за дозволом, а потім знов долати цей шлях в зворотному напрямку. Більш зручно було брати паспорти в своїх паланках. І в Гетьманщину їхали запорожці з паспортами від полковників Кодацької та Самарської паланок⁴⁰⁸. Паспорти в Польщу виписували полковники Інгульської та Бугогардової паланок⁴⁰⁹.

Козакам, які брали паспорти для поїздок поза межі Запорозжя, вони видавались за порукою⁴¹⁰. І поручитель, у випадку неповернення козака, який отримав паспорт за його порукою, ніс за нього повну відповідальність. Наприклад, якщо зниклий козак мав фінансові зобов'язання, то поручитель мав заплатити всі його борги. Уникнути цього він міг, лише знайшовши втікача і доставивши його в Січ⁴¹¹.

Дозвіл січовикам для поїздок по Запорозжю давали курінні отамани. Такий дозвіл, вірогідно, давався в письмовій формі. Адже ордером Коша паланковому полковнику наказувалось розшукувати в паланці козаків без “преписаний куреня”, котрі уникали курінних обов'язків. Діловодні помітки на чернетці цього ордеру свідчать, що накази з таким же змістом були надіслані і в інші паланки⁴¹². І якщо б “преписані” давалось в усній формі, то пошук таких козаків паланковими полковниками був би просто неможливий. Адже будь-хто міг заявити, що перебуває поза Січчю за усним дозволом курінного отамана. Перевірка ж таких заяв, зважаючи на значні відстані між Кошем і паланками та враховуючи кількість таких козаків, була б надзвичайно утрудненою. Крім того,

---

⁴⁰⁷ Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Составил редактор неофициальной части Киевских губернских ведомостей Ал. Андриевский. К., 1885. – Вып. 8. – С.177; Швидько Г.К. Актіві джерела до історії Запорозжя останніх років його існування // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 6. – Запоріжжя, 2001. – С.13.

⁴⁰⁸ ЦДІАУК. – Ф. 56. – Оп. 3. – Спр.1927. – Арк. 1; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С.212; Там само – Т.2. – С.40.

⁴⁰⁹ Там само. – Т.1. – С.278, 339.

⁴¹⁰ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей – С.246.

⁴¹¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С.210-213.

⁴¹² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. – 226. – Арк. 3.

курінь, вірогідно, в межах своїх повноважень по обліку козаків, вів і облік паспортів, отриманих приписаними до нього козаками⁴¹³.

“Білеті” для поїздок по Запорозжю козакам із своїх підрозділів могли видавати і командири сторожових постів чи військових команд⁴¹⁴. Під час Коліївщини кілька паспортів для проїзду з Польщі на Січ запорожцям видав М.Залізняк. Вірогідно, що не досить розуміючи ситуацію і вважаючи М. Залізняка командиром запорозького підрозділу, російський офіцер на Орловському форпості пропустив козаків з таким паспортом на Запорозжя⁴¹⁵. Тим більше, що паспорт, виданий М. Залізняком, відрізнявся від запорозьких паспортів лише відсутністю печатки⁴¹⁶.

Крім того, в деяких випадках паспорти запорожцям видавали і урядові установи, російське військове командування. Особлива роль серед них належала Київській губернській канцелярії. З паспортами, виданими цією канцелярією, запорожці могли їхати в Росію, за кордон. Це було пов'язано з тим, що Нова Січ знаходилась в підпорядкуванні генерал-губернатору, котрий, як керівник, мав право видавати такі дозволи. Здійснював він це право через свою канцелярію. Крім того, рівень повноважень генерал-губернатора обумовлював те, що при користуванні паспортами, виданими в його канцелярії, подорожні могли отримувати значні пільги. Наприклад, вони могли користуватися поштовими підводами. Саме тому при поїздках запорозьких депутатів до імператорського двору за паспортами вони зверталися до Київської губернської канцелярії⁴¹⁷. Крім того, ця ж канцелярія видавала паспорти запорожцям при їхньому поверненні на Січ. У 1769 р. нею був виданий паспорт запорожцю С. Водолазі, який перебував в Києві без паспорта⁴¹⁸, двом іншим, які поверталися на Запорозжя з богомілля⁴¹⁹. Бували випадки, коли запорожці з паспортом від Коша прибували в Київ, а потім

---

⁴¹³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С.264.

⁴¹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 325. – Арк. 40, 41; Там само. – Спр. 339. – Арк. 159.

⁴¹⁵ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.435–436.

⁴¹⁶ Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768. – С.191–192.

⁴¹⁷ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2613. – Арк. 1–1 зв.

⁴¹⁸ Там само. – Спр. 5837. – Арк. 3.

⁴¹⁹ Там само. – Спр. 2614. – Арк. 1.

в Київській губернській канцелярії отримували документ поїздки в інший регіон⁴²⁰.

Під час правління гетьмана К. Розумовського значні права у видачі паспортів запорожцям мала і Генеральна військова канцелярія. До неї теж зверталися запорозькі депутатії, які вирушали до імператорського двору. Адже і її паспорти давали право на отримання поштових підвод⁴²¹.

Російське військове командування, якому підпорядковувались запорожці, теж мало право видавати їм паспорти. У 1770 р. запорозький полковник Г. Летючий, який повертався на Січ з Харкова, отримав паспорт від командуючого армією. Завдяки цьому під час подорожі йому повинні були виділяти двох коней з поштових чи “обивательських”, надавати квартири, провідників⁴²².

Запорозька паспортна система не влаштувала російські урядові структури. Хоча вона і забезпечувала певний контроль за пересуваннями запорозьких козаків, але цей контроль зосереджувався в руках січової адміністрації, а не імперських структур. А опосередкований контроль не надто влаштував уряд. Тим більше, що й січова адміністрація не користувалася у росіян великою довірою. Тому російська влада зробила кілька спроб обмежити право січовиків на поїздки в Гетьманщину із запорозькими паспортами. Насамперед козаків перестали пропускати на російських форпостах із паспортами від Коша. Це змусило Кіш у 1742 р. звернутися до імператриці з проханням, щоб запорожцям по “пашпортам кошовским” чинили на форпостах і на перевозах “без угнетения плати” вільний пропуск. І Сенат змушений був піти назустріч проханням Коша⁴²³. Але становище покращилось ненадовго. І через три роки Кіш знов змушений був просити, щоб запорожців з паспортами від Коша і паланкових полковників пропускали в Гетьманщину, не заміняли січові паспорти своїми “білетами” і не брали б з козаків хабарів⁴²⁴. Така активність січової адміністрації у захисті свого права видавати паспорти для поїздок в Гетьманщину сприяла його збереженню. Крім того, вірогідно, російський уряд бажав зберегти хоч такий контроль за пересуваннями запорожців. Адже позбавлення січової адміністрації

---

⁴²⁰ Там само. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2139. – Арк. 2.

⁴²¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.2. – С.62.

⁴²² ЦДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 56.

⁴²³ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 2. – С.1296, 1299–1300.

⁴²⁴ Там само. – С.1684.

права видавати паспорти козакам ускладнило б для запорожців процедуру поїздок в Гетьманщину. Зловживання ж і хабарі в російських органах влади зробили б її нестерпною для незвиклих до бюрократичної сваволі січовиків. А це могло перетворити поїздки безпаспортних козаків, які траплялися часто, в масове явище. Тому до кінця існування Нової Січі навіть паланкові полковники зберегли своє право видавати паспорти⁴²⁵.

Значну роль відігравав російський уряд при визначенні паспортного режиму на Запорожжі. В першу чергу він намагався поставити під свій контроль пересування запорожців в межі Кримського ханства. До цього російський уряд спонукав Белградський договір, у відповідності до якого поїздки підданих обох імперій мали відбуватися лише при наявності у них паспортів⁴²⁶. Крім того, шляхом впорядкування поїздок запорожців в Крим уряд намагався боротись із запорозько-татарськими прикордонними конфліктами.

З цією метою урядом були запроваджені паспорти на друкованих бланках. Спочатку їх видавав російський офіцер з Новосіченського гарнізону⁴²⁷. Пізніше на Микитинський перевіз з цією метою був направлений перекладач від Колегії іноземних справ. Він мав виписувати всім, хто рухався в Крим, паспорти на друкованих бланках⁴²⁸. Такий бланк являв собою прямокутний аркуш паперу, на якому з одного боку друкарським способом був нанесений російський, а нижче – аналогічний турецький текст. В цьому паспорті зазначалося, що пред'явник його їде не самовільно і не для чогось недозволеного, засвідченням чого були підпис та печатка офіцера із застави. Також згадувалось, що після повернення паспорт має бути зданий на ту ж заставу. Ім'я подорожнього та термін, на який видавався паспорт, вписувались від руки в спеціально залишені в надрукованому тексті пробіли. Паспорт облямовувався потрійною орнаментальною рамкою з російськими державними гербами посередині рамки зверху та знизу⁴²⁹.

---

⁴²⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С.211.

⁴²⁶ ПСЗРИ – СПб., 1830. – Т. X: 1737–1739 гг. – С.900–902; Юзефович Т. Договори России с Востоком. Политические и торговые. – СПб., 1869. – С.15–24.

⁴²⁷ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 45.

⁴²⁸ Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии (1715-1774), извлеченные из старых дел киевского губернского архива А.А. Андриевским. – Одесса, 1886. – С.332–333.

⁴²⁹ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 4026. – Арк. 4, 5.

Запорозьким козакам стали забороняти їздити в турецькі кордони без “печатних” білетів⁴³⁰. Запорожцям, які раніше відправлялися в Крим з паспортами від Коша чи паланки, тепер треба було брати додатково ще й цей паспорт на російській заставі. Природно, що такий порядок не влаштував козаків. Адже для цього козакам треба було їхати в Микитине для отримання російського паспорта, і лише потім вирушати в Крим. Тому запорожці уникали брати російські паспорти. З цього приводу в Кіш з Київської губернської канцелярії 2 травня 1755 р. був відправлений ордер. В ньому зазначалося, що після вскриття річок багато козаків відправилось рибалити в турецькі кордони і на Кальміус без “печатних” білетів. Ставилась вимога заборонити козакам їздити за кордон без цих паспортів, бо користування ними обумовлене в угоді між Росією та Туреччиною. Крім того, висловлювалось застереження, що без цих паспортів козаків можуть прийняти за гайдамаків. Також висловлювалась підозра, що козаки так чинять для приховування своїх “своєвольств”⁴³¹. Зважаючи на те, що більшість козаків вважали отримання друкованих паспортів не надто потрібною процедурою, Кіш не виявив значної запопадливості в їх впровадженні. 15 червня з Коша був посланий рапорт, в якому зазначалось, що при видачі кошових паспортів козакам “словесные наставления чиняться” брати і “указні” паспорти у перекладача, що вони й виконують. Крім того, Кіш нагадав, що Кальміус належить до володінь Війська Запорозького і при поїздках туди закордонні паспорти не потрібні⁴³². Така відписка, зважаючи на значну відстань від Січі до Києва, зберігала існуюче становище бодай ще на один рік. Адже відповідь губернатора на рапорт Коша могла прийти, зважаючи на час, потрібний на доставку листа, в розпал сезону рибальства. Коли вже не було жодної можливості повернути запорожців, які не мали паспортів від російської адміністрації. Слід зазначити, що Кіш, навіть якщо б і бажав, був просто неспроможний повністю припинити рух безпаспортних козаків в межі Турецької імперії. Насамперед тому, що для цього треба б було тримати на кордоні велику кількість сторожових постів. Крім того, Кіш не міг ігнорувати того, що значна частина січового товариства мала життєво важливі економічні інтереси в Криму, яким жорстким контролем за поїздками було б завдано

---

⁴³⁰ Там само. – Спр. 2584. – Арк. 2–3 зв.; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.4. – С.444.

⁴³¹ ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 1–2.

⁴³² Там само. – Арк. 3 зв.–4.

шкоди. Тому в подальшому ситуація із взяттям російських паспортів для поїздок в Крим мало змінилася.

Урядові структури регулювали і правила в'їзду на запорозьку територію. І гетьман, і київський генерал-губернатор, яким була підпорядкована Нова Січ, обмежували в'їзд на територію Запорозьких Вольностей. Від цих державців ішли неодноразові накази із заборонаю приймати втікачів, вимоги їх розшуку і видачі. Слід зазначити, що на Запорожжі і козаки, і старшина співчутливо ставились до втікачів, але під тиском уряду Кіш інколи змушений був виконувати такі вимоги. Тому в деяких випадках січова адміністрація навіть карала окремих козаків за переховування безпаспортних втікачів⁴³³.

Урядові ж структури давали і дозволи на в'їзд на Запорожжя. Київський губернатор наказав Кошу не протидіяти командам Миргородського полку, які по гарячим слідам, отже без дозволу січової адміністрації, вели б пошук гайдамак на запорозьких землях⁴³⁴. Навіть для того, щоб видворити із запорозьких земель ногайців, Кіш повинен був звертатися до генерал-губернатора, котрий нічого не міг вирішити без Колегії іноземних справ⁴³⁵.

Крім того, російські та гетьманські адміністративні органи видавали своїм підлеглим паспорти для поїздок на Січ і в Крим через запорозькі землі. Командування російських військ, які діяли на кримському напрямку, теж видавало паспорти своїм підлеглим для проїзду в Росію та Гетьманщину через Запорожжя⁴³⁶. Російський резидент в Туреччині також мав право видавати паспорти, з якими подорожні переїжджали через Запорозкі Вольності⁴³⁷. Природно, що Кіш не міг заборонити чи обмежити перебування на Запорожжі осіб з паспортами від урядових структур. Та й не було особливої шкоди від перебування окремих осіб на запорозькій території.

Також урядом були зроблені спроби запровадження тотального обліку козаків, що потребувало контролю за їхніми пересуваннями Запорозькими Вольностями. В своєму донесенні від 22 жовтня 1751 р.

---

⁴³³ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13796. – Арк. 35, 43; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С.245–246; Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 2. – С.1715.

⁴³⁴ Там само. – С.1735.

⁴³⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С.423–425.

⁴³⁶ Манштейн К. Записки о России. – Ростов-на-Дону, 1998, – С.162.

⁴³⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.4. – С.381–382.

гетьман К. Розумовський зазначав, що він наказав Кошу посилити облік запорожців в куренях, щоб відлучались козаки лише за дозволом і з паспортами, щоб складались відомості, де знаходяться козаки⁴³⁸. Природно, що такий наказ не міг бути виконаний керівництвом Січі в повному обсязі. Для його виконання потрібен був розгалужений адміністративний апарат, якого на Січі не було. Крім того, він протирічив запорозьким традиціям і негативно вплинув би на економічне життя Запорожжя. А це могло викликати активний спротив товариства. Тому січова адміністрація не тільки не могла, а й не надто хотіла запроваджувати такі нововведення. Тому через два роки Кошу знов було наказано скласти “именную ведомость” всім козакам у зимівниках, куренях, слободах. Але Кіш, посилаючись на те, що козаки роз’їхались на промисли і по торговим справам, відмовився це робити⁴³⁹. Проте в подальшому січова адміністрація вимагала від козаків в зимівниках, щоб вони мали паспорти.

Таким чином, попри всі послаблення та пом’якшення, внесені Кошем у паспортні правила, паспортна система Нової Січі, все ж таки, була інструментом нагляду за козаками. Паспорти обмежували традиційне для запорозького козацтва вільне пересування. Але завдяки контролю над паспортною системою запорозької адміністрації саме в її руках і зосередився нагляд за козаками. Ефективність запорозької паспортної системи в нагляді за козаками обмежувалась владними повноваженнями січової адміністрації. Кіш міг контролювати паспортний режим лише в адміністративних центрах, в Січі, в паланках, в запорозьких слободах і селах, де були представники запорозької адміністрації. Систематичний облік козаків та контроль за їхніми переміщеннями в зимівниках на рибальських промислах, пасіках був неможливий. Контролювати там паспортний режим могли лише паланкові полковники під час об’їздів та командири спеціальних команд, посланих для боротьби з гайдамаками. А це траплялось не так вже й часто.

Ефективність запорозької паспортної системи багато в чому визначалась позицією місцевої адміністрації щодо безпаспортних та втікачів. А вона, як уже згадували, була співчливою. Крім того, зважаючи на слабкість січового адміністративного апарату, дотримання паспортного режиму багато в чому залежало від рядового козацтва. А для

---

⁴³⁸ Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – Вып. 5. – С. 59–60.

⁴³⁹ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11132. – Арк. 6–6 зв.

них паспортна система була обтяжливим нововведенням. Тому рядові козаки виконували паспортні приписи лише тоді, коли не могли їх ігнорувати. Коли ж у них була можливість проігнорувати їх чи уникнути їх виконання, козаки робили це. І дуже часто запорожці без дозволу відправлялися в Крим⁴⁴⁰. Вони таємними дорогами обходили карантини та форпости. Безпаспортних козаків, які зимували в прикордонних із Запорожжям місцевостях, висилали звідти, а вони туди знов поверталися⁴⁴¹. Запорожців, які не мали паспортів, затримували в різних містах України⁴⁴². Бували випадки прориву січовиків через російські прикордонні пости силою⁴⁴³. Користувалися козаки і фальшивими паспортами⁴⁴⁴.

Все це і обумовило те, що запорозька паспортна система, як інструмент нагляду за козаками, мала обмежені можливості.

Важливим елементом в організації запорозької прикордонної служби була розвідка. В усі часи історії людства від дій розвідки багато в чому залежали успіхи армій, існування держав. Тому найвидатніші полководці і державні діячі завжди приділяли їй значну увагу. Так, Фридрих II в походах тримав при собі одного кухаря і сто шпигунів. Цей державець навіть не цурався особисто перевіряти донесення своїх розвідників⁴⁴⁵. А знаменитий військовий теоретик К.Клаузевиц порівнював військо, яке нехтувало розвідкою, із людиною, у котрої очі бачать не далі, ніж сягають її руки⁴⁴⁶. Природно, що і на Новій Січі, яка була прикордонним збройним формуванням, розвідувальна діяльність займала значне місце в організації охорони кордонів. Адже лише завдяки розвідці Кіш міг задалегідь довідатись про плани противника, підготуватись до протидії їм.

---

⁴⁴⁰ Там само. – Ф. 54. – Оп.3. – Спр. 8735. – Арк. 15; Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2584. – Арк. 2.

⁴⁴¹ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 241. – Арк. 37; Андриевский А.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743-1767) А. Андриевского. – Одесса, 1893. С.15.

⁴⁴² ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1696. – Арк. 1; Спр. 5837. – Арк. 1–1зв.

⁴⁴³ Там само. – Спр. 5592. – Арк. 1.

⁴⁴⁴ Там само. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 556. – Арк. 3; Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7557. – Арк. 1–6.; Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 362. – Арк. 7–8; Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 2. – С.1687.

⁴⁴⁵ Рюан Р. Очерки секретной службы. Из истории разведки. Сокращенный перевод с английского. – СПб., 1992. – С.14.

⁴⁴⁶ Клаузевиц. К. О войне: Пер. с нем. – М.1994. – С.362.

Сприяло розвитку розвідувальної діяльності на Новій Січі її наближене до Криму положення, добре знання звичаїв і мови противника. Також позитивно вплинули на розвиток запорозької розвідки тривалі періоди мирних відносин з Османською імперією, розвиток торгівлі, збільшення контактів між запорожцями і татарами. Це дозволяло запорозьким розвідникам “під пристойним претекстом” цілком легально вирушати в Крим.

Утруднювало розвідувальну діяльність запорожців те, що діяти їм доводилось у вельми специфічному, вороже налаштованому середовищі. Як уже зазначалось, запорозьких розвідників, як і будь-яких подорожніх, могли пограбувати чи вбити ногайці в кримських степах, а представники османської адміністрації могли вчинити проти них будь-які протизаконні дії. Крім того, запорозьким розвідникам доводилось долати певні контррозвідувальні заходи кримської та турецької адміністрацій. Уже згадувані татарські прикордонні патрулі могли завадити запорозьким розвідникам тасмно пробратись в Крим. Крім того, недисциплінованість татарських “об’їздок”, від якої страждали і звичайні подорожні, несла небезпеку і козакам-розвідникам, які під легальним прикриттям відправлялись в Крим. Інколи турки і татари забороняли запорожцям відвідувати певні місцевості, що ускладнювало збирання інформації. Так, у 1764 р. турки заборонили бувати в місцях побудови укріплень не тільки козакам, а взагалі християнам⁴⁴⁷. В іншому випадку, щоб приховати підготовку до нападу, перестали випускати подорожніх з Очакова. І запорозьким розвідникам довелось звідти втікати⁴⁴⁸. Місцева адміністрація та яничари здійснювали нагляд за запорожцями, що утруднювало збір інформації, змушувало до конспірації. Навіть на запорозькій території, зважаючи на перебування там турецьких і татарських купців, серед яких могли бути і шпигуни, січовим розвідникам доводилось дбати про конспірацію. Так, у 1742 р. курінний отаман Канівського куреня в Кам’яному розпитував Романа Товмача, котрий приїхав з Криму, “не сообщаясь поблизу, но издалека стоя”⁴⁴⁹.

Головною особливістю запорозької розвідки було те, що на Січі не існувало спеціалізованої розвідувальної служби. Адміністративні органи Нової Січі, поруч з іншими своїми функціональними обов’язками, займались і організацією розвідувальної діяльності. Зважаючи на те, що

---

⁴⁴⁷ ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 64 зв.

⁴⁴⁸ Там само. – Арк. 31.

⁴⁴⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С.393.

головним обов'язком запорожців була військова служба, всі вони були зобов'язані займатись і розвідкою. Але розвідувальна діяльність потребує від агента певних специфічних якостей, які не могли бути притамані всім козакам. Тому для розвідки відбирались тільки найбільш пристосовані до неї козаки. І, наприклад, в атестаті Гаврила Кушівського, який був писарем Кальміуської паланки, нема згадок про його участь в розвідувальній діяльності. А в атестаті Григорія Швидкого, котрий теж призначався писарем в Кальміуську паланку, вказано, що він в Крим “посилан для секретних розведиваній”⁴⁵⁰. Для найбільш придатних до розвідувальної служби козаків розвідка ставала постійним заняттям. Саме так сталося з Василем Рецетовим, який з 1751 по 1759 р. займався розвідкою в Очакові, Криму, Стамбулі і в “белоєморские города ездил”⁴⁵¹.

Основним керівним органом запорозької розвідки був Кіш. Саме кошовий отаман ставив паланкам завдання по проведенню розвідки⁴⁵². Інколи агентів навіть відправляли в розвідку з Коша⁴⁵³. В Кіш стікалась вся розвідувальна інформація. При цьому на вимогу Коша в рапортах вказувались джерела інформації, що дозволяло оцінити вірогідність здобутих відомостей⁴⁵⁴. Опрацьована інформація надсилалась з Коша київському генерал-губернатору, гетьману, в Генеральну військову канцелярію та Новосербію, командуванню російських військ на Україні⁴⁵⁵. Керівництво розвідувальною діяльністю Кіш здійснював через Військову канцелярію. Персонал канцелярії складав всі документи, пов'язані з розвідкою, фіксував здобуту інформацію, вів все листування.

Ще однією із ланок в запорозькій розвідці були паланки. В першу чергу це стосувалося тих паланок, які межували із Кримом. Часто саме звідти вирушали в татарські володіння запорозькі розвідники. Полковники в паланках відбирали козаків і старшин, здатних вести розвідку, організували поїздки запорозьких агентів. Паланки були і центрами збору розвідувальної інформації від подорожніх. Крім того, в

---

⁴⁵⁰ Там само. – С.486-487, 527-528.

⁴⁵¹ Там само. – С.494.

⁴⁵² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 14, 42, 68.

⁴⁵³ Там само. – Ф. 229. – Спр. 159. – Арк. 153; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С.490, 494.

⁴⁵⁴ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 28, 64.

⁴⁵⁵ РДАДА. – Ф. 15. – Оп.1. – Спр. 149. – Арк. 53; ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 6–6 зв., 12, 16, 70, 73, 84; Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1319. – Арк. 28.

розвідувальній діяльності і в здійсненні контррозвідувальних заходів певну роль відігравала і місцева запорозька адміністрація.

Певний вплив на розвиток запорозької розвідки справляв російський уряд. Дуже часто саме з ініціативи урядових структур Кіш організовував певні розвідувальні операції⁴⁵⁶. Іноді урядові структури повідомляли в Кіш про наявну в них розвідувальну інформацію⁴⁵⁷.

Основним напрямком запорозької розвідки був Крим. Переважну більшість розвідувальних завдань запорожці здійснювали проти Криму, Очакова. Але козаки також вели розвідку і проти Польщі⁴⁵⁸. Зважаючи на агресивність свого сусіда, головним завданням січової розвідки було здобуття інформації про військові приготування Криму. Запорозькі агенти намагались довідатись про дислокацію військ противника, їх переміщення, стан укріплень у фортецях, плани противника. Відслідковувала новосіченська розвідка і пересування кримського хана, який був головнокомандуючим татарських військ. Також запорозькі розвідники збирали інформацію про будь-які події, котрі могли вплинути на політику кримського хана. Так, у 1755 р. поява в Криму соратників І.Мазепи Ф.Мировича і Ф.Нахимовського стурбувала російський уряд, який наказав Кошу довідатись про причини їх появи в Криму і їхні плани⁴⁵⁹. Цікавились наявністю епідемій в ханстві⁴⁶⁰. Крім того, сферою зацікавлень запорозької розвідки була будь-яка інформація, котра могла допомогти правильно оцінити ступінь небезпеки. Так, під час облог ворожих фортець запорожці намагались дізнатись про ціни на основні продукти харчування. Це дозволяло оцінити становище із забезпеченням військ противника провіантом.

В періоди мирних відносин з Османською імперією у запорожців переважала агентурна розвідка. Найчастіше запорозькі розвідники посилались в Крим під прикриттям якоїсь цілком легальної діяльності. Часто для цього слугувала торгівля⁴⁶¹. Не викликаючи підозр,

---

⁴⁵⁶ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 2, 70, 72; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С.96–97, 407–409.

⁴⁵⁷ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 11–11 зв., 71.

⁴⁵⁸ Там само. – Арк. 80; Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.356.

⁴⁵⁹ Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии. – С.319–320; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.4. – С.141.

⁴⁶⁰ Там само. – С.137–141, 145–147, 149–154, 158–160, 170, 173.

⁴⁶¹ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 31, 51; Архів Коша Нової Запорозької Січі. –Т.1. – С.393; Скальковський А.О. Історія Нової Січі або

розвідники-купці могли прибути в район, який треба було розвідати. Також вони могли спілкуватися з великою кількістю місцевих жителів, що дозволяло здобувати потрібну інформацію. Для проведення розвідки в адміністративних центрах противника Кіш використовував і можливості, котрі відкривались завдяки зв'язкам, які підтримувались з прикордонною османською адміністрацією. Так, бугогардівський писар, котрий мав вести розвідку, їхав під приводом вирішення прикордонних конфліктів⁴⁶². Інший розвідник віз листи до очаківського паші⁴⁶³.

Під час перебування в Криму чи Очакові запорозькі розвідники здобували інформацію шляхом опитування місцевого населення та особистого спостереження. Один з них дізнався про кількість військ та пересування кримського хана від майстра при очаківському паші “Муштуфи”. А за веденням фортифікаційних робіт він спостерігав особисто⁴⁶⁴. Інший здобув розвідувальну інформацію від місцевих волохів і аргатів⁴⁶⁵.

Зазвичай про результати своїх розвідок запорозькі агенти рапортували після повернення на Запорожжя. Але бували випадки, коли запорозькі розвідники, розуміючи важливість своєчасного отримання Кошем здобутої ними інформації, надсилали письмові донесення з Криму. Саме так вчинив у 1764 р. Андрій Криловський, який надіслав у Кіш письмове донесення через “нарочного”⁴⁶⁶.

Крім агентів в розпорядженні запорозької розвідки було ще кілька джерел інформації. Важливим джерелом інформації про події в Криму були запорозькі козаки, “по купечеству тамо бывшие”⁴⁶⁷. Тривалий час перебуваючи в Криму, спілкуючись з великою кількістю місцевих жителів, запорожці-купці були поінформовані про події в ханстві не гірше ніж татари. А влітку на Запорожжя купецькі валки прибували з Криму ледь не щодня⁴⁶⁸. Не менш поінформованими були і втікачі з

останнього Коша Запорозького. – С.352, 355, 359.

⁴⁶² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 64.

⁴⁶³ Там само. – Арк. 81.

⁴⁶⁴ Там само. – Арк. 30–30 зв.

⁴⁶⁵ Там само – Арк. 81.

⁴⁶⁶ РДАДА. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 51; ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 88.

⁴⁶⁷ Андриевский А.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений. – С.115.

⁴⁶⁸ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 28.

полону, які приходили на Запорожжя⁴⁶⁹. Важливими були і розповіді про все бачене козаків, котрі перебували на промислах в турецьких кордонах. Велика їх кількість обумовлювала те, що будь-які військові приготування противника були б ними виявлені. А розосередженість козаків-промисловців була гарантією того, що хтось із них, навіть при умові прийняття татарами застережних заходів, зумів би втекти і повідомити Кіш про небезпеку. Тому і наказав у 1764 р. Кіш інгульському полковнику, хоча ситуація була непевна, не виводити промисловців. Кошовий отаман вважав, що завдяки цьому не буде подано “к сомнительству вида” та й буде “о тамошних обращениях проведено”⁴⁷⁰. Ще одним джерелом інформації були турецькі чи кримські купці, які приїжджали на Запорожжя. І, наприклад, військовий кантаржій довідався з їхніх розмов між собою про завдану черкесами поразку кримському війську⁴⁷¹.

Під час війни, коли в зв'язку із зменшенням контактів із Кримом можливості ведення агентурної розвідки зменшувались, основним джерелом інформації ставали полонені. Їх допитували в похідних ставці кошового отамана, за підписом якого в Січ надсилались листи із повідомленням про їх захоплення, копії їхніх показань, реєстри бранців⁴⁷². Допит полонених вівся за певною схемою. В першу чергу в полонених з'ясовували біографічні відомості — ім'я, місце народження, проходження ними служби. Документувались і обставини захоплення бранців у полон. При цьому фіксувались поранення полонених та майно, з яким їх захопили. Потім від них намагались здобути інформацію про кількість кінноти та піхоти противника та про місця їхньої дислокації. З'ясовувались у них і кількість гармат, і місця їх розташування. Також добувалась у бранців інформація про наявність у фортеці підкопів, а в гавані – кораблів, їхні типи й кількість військ на них. Ставилися питання про надходження підкріплень, про особовий склад командування противника. Намагаючись встановити стан із забезпеченням обложених

---

⁴⁶⁹ Там само. – Арк. 32, 36; Спр. 324. – Арк. 402.

⁴⁷⁰ Там само. – Спр. 160. – Арк. 9–10.

⁴⁷¹ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.354.

⁴⁷² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 259, 328–330.

прів'янтом, у полонених довідувались про ціни на основні продукти — хліб та м'ясо⁴⁷³.

Слід зазначити, що часто допити чомусь велись без застосування тортур. У деяких записах свідчень полонених прямо зазначалось, що показання полонений давав добровільно. В інших “сказках” теж не згадується про катування полонених, не зустрічаються порівняння їх відповідей до і після застосування тортур. Засобів фізичного впливу не застосували навіть до яничара, який повідомив набагато менше інформації про кількість військ в Очакові, ніж полонений волох⁴⁷⁴.

Хоча інколи при допиті полонених запорожці все ж таки застосовували силу. У 1770 р. на сторожовому посту в Скалозубовому під час допиту одного з семи захоплених ногайців до нього були застосовані засоби фізичного впливу. В рапорті в Кіш про цей допит зазначено, що тортували його тричі. Спочатку полоненого “ударили его раз по пять”, і він повідомив, що в Кафі знаходиться 66 тисяч турецького війська. Коли ж його “стали крепчае допрашивать”, він розповів, що ще восени 1769 р. це військо звідти вивезли кораблями. А коли наостанок – “покрепчей спросили”, – повідомив про підготовку ханом нападу на Україну⁴⁷⁵. Слід зазначити, що практика застосування до полонених засобів фізичного впливу не була поширеною у запорожців. Вірогідно, що тортури застосовували лише в крайніх випадках. До шести інших ногайців, яких допитували в той же день, засобів фізичного впливу не застосовували. Адже в записі їхніх свідчень нема згадок про їх побиття⁴⁷⁶.

Про не надто велику поширеність у запорожців практики застосування тортур при допитах полонених свідчить і те, що їх проводили без застосування навіть примітивних спеціальних пристроїв. Згадуваний допит із застосуванням засобів фізичного впливу відбувся на стаціонарному запорозькому сторожовому посту. І можливості спорудити там яку-небудь дибку у козаків були. Не кажучи вже про використання таких приступних тортур вогнем. Козаки ж обмежились патріархальним побиттям полоненого.

Отримана від полонених інформація записувалася. Ці записи не завжди робилися ретельно. Коли відомості, отримані від кількох

---

⁴⁷³ Там само. – Арк. 260–261 зв.

⁴⁷⁴ Там само. – Арк. 26, 113, 260–261 зв., 329–329 зв.

⁴⁷⁵ Там само. – Спр. 268. – Арк. 24–24 зв.

⁴⁷⁶ Там само. – Арк. 24 зв.

полонених, мало чим відрізнялись, то обмежувались посиланням на слова попереднього бранця. Крім того, іноді фіксувались відповіді не всіх полонених, а лише найбільш поінформованих. Тому у вересні були записані свідчення лише двох із десяти полонених. Здобуті відомості надсилались російському командуванню. Крім того, із походу копії цих свідчень надсилались і в Січ⁴⁷⁷.

Поруч із розвідувальною діяльністю практикувалось на Новій Січі і проведення певних контррозвідувальних заходів. Про це свідчать згадки в атестатах козаків про виловлювання ними шпигунів⁴⁷⁸. Крім того, завдання виявляти шпигунів ставилось і перед командирами запорозьких команд, які відправлялись для охорони запорозьких земель. Так, у 1770 р. полковому старшині і курінному отаману, які з командою відправлялись виводити урядові пости з запорозьких територій, було наказано волоцюг, безпаспортних та інших сумнівних осіб “всермерно пересматривать”, чи нема серед них шпигунів. При виявленні шпигунів їх наказувалось допитати і разом із протоколом допиту надсилати в Січ⁴⁷⁹. Крім того, виявлення шпигунів покладалось і на місцеву запорозьку адміністрацію. Проурядовий шпигун П.Продан, котрий переписував запорозьке населення, був виявлений і арештований слобідським отаманом П.Коломойцем⁴⁸⁰. А у 1758 р. кальміуський полковник затримав двох некрасовців-розкольників по “их сумнительству и явному плутовству”⁴⁸¹.

Разом з тим запорозькій розвідувальній діяльності в часи Нової Січі були притамані певні недоліки. Не завжди запорожці приділяли організації розвідки якнайбільше уваги. В деяких випадках Кіш не виявляв наполегливості в здобутті якомога більшої кількості розвідувальної інформації. Ця неувага Коша до використання всіх можливостей здобуття розвідувальної інформації особливо помітна у порівнянні із зусиллями, яких докладало в цьому плані російське командування. Дуже промовисто про це свідчать події, пов’язані із виходом з полону у 1773 р. запорозького козака і російського солдата. Солдат відправився до російського командування, а козак залишився у

---

⁴⁷⁷ Там само. – Спр. 324. – Арк. 259, 261, 329–329 зв.

⁴⁷⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С. 439–442, 452, 473.

⁴⁷⁹ Новицкий Я.П. Материалы для истории запорожских козаков. (Из запорожского сечевого архива за 1770 и 1771гг.) // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Вып. V. – Екатеринослав, 1909. – С.46.

⁴⁸⁰ ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 114–114 зв.

⁴⁸¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.3. – С.525.

рибалок. Характерно, що запорозька адміністрація не виявила ніякого інтересу до відомостей, якими володів цей козак. Вірогідно, що про прихід козака з полону Кіш навіть не знав. Командуючий же російською армією В.Долгоруков, зважаючи на те, що цей козак знав турецьку мову і йому “больше ведомы тамошние обстоятельства”, наказав розшукати цього запорожця і прислати до нього⁴⁸².

Важливим недоліком запорозької розвідувальної служби було і те, що розвідувальна діяльність оплачувалась Кошем лише у виняткових випадках. Російське ж командування навіть випадковим інформаторам виплачувало “некоторое награждение”⁴⁸³. В деяких випадках російські урядовці навіть просили Кіш платити запорозьким розвідникам і обіцяли компенсувати ці витрати⁴⁸⁴. І плата ця була вельми солідною. Так у 1735 р. київський генерал-губернатор наказав Кошу виплатити козаку за розвідку 20 карбованців⁴⁸⁵. Ця сума дорівнювала заробітку запорозького наймита за 5–6 років. В деяких випадках саме матеріальне стимулювання розвідувальної діяльності спонукало запорозьких розвідників до переходу на урядову службу. Саме так вчинив В.Романовський, який покинув Січ і став служити росіянам⁴⁸⁶.

Підходи до систематизації та опрацювання розвідувальної інформації, що використовувались російським командуванням, видаються більш раціональними, ніж ті, які побутували у Війську Запорозькому. У росіян вся розвідувальна інформація вносилась в спеціальний “Краткий журнал приходящих из подчиненных мест рапортам ... и прочим секретным делам”. Він мав вигляд таблиці, в якій інформація систематизувалася в окремі графи: коли написаний рапорт про розвідку, коли отриманий, зміст, що вчинено по рапорту⁴⁸⁷. У січовій же канцелярії всі документи, пов’язані із проведенням конкретних розвідувальних операцій, зводились в звичайні архівні справи, яким надавався гриф “О секретах Войска Запорожского”, “Секретное дело”.

Побутували недоліки і в організації контррозвідувальної діяльності Нової Січі. Чи не найголовнішим в цьому плані була недостатня увага до

---

⁴⁸² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 163.

⁴⁸³ Там само. – Арк. 163.

⁴⁸⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С.85.

⁴⁸⁵ Там само. – С.87.

⁴⁸⁶ Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии. – С.320.

⁴⁸⁷ РДАДА. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 2–3.

режиму секретності. Промовисто це засвідчує випадок перехоплення шпигуном Миргородського полку Й.Лубенцем розвідувальної інформації, здобутої запорозькими козаками-розвідниками. Він зустрівся з січовиками П.Чернявським та І.Швидким, які повернулись з Криму, а вони йому “по знакомству” повідомили все, про що довідались під час своєї розвідки. Лубенець повернувся в Гетьманщину і подав їхню інформацію як здобуту ним особисто в Криму⁴⁸⁸. В цьому плані не на висоті був і Кіш. Навіть керівництво Нової Січі не розуміло того, що треба обмежувати коло осіб, які мають доступ до секретної інформації. Це підтверджується надісланим на запорозький перевіз ордером Коша з наказом про якнайшвидшу переправу запорозького розвідника. Крім вимоги про безперешкодну переправу в цьому ордері вказано і ім'я козака, зазначено, що він під прикриттям торгівлі відправляється в розвідку. Також наказано “сие содержат вам в секрете”⁴⁸⁹. Хоча було б достатнім, не розкриваючи розвідувальну місію цього козака, просто наказати перевезти його без затримки. Те, що секретна інформація була відомою багатьом козакам, сприяло її просоченню до противника. І, наприклад, у 1773 р. турки готували напад семи сотень кіннотників на запорозькі сторожові пости на основі інформації про їх дислокацію, яку здобули від двох полонених козаків⁴⁹⁰. Вірогідно, що саме неможливість збереження таємниці не дозволила Кошу організувати розвідку проти Росії. Адже російський уряд, якби довідався про ведення Кошем розвідки проти нього, відреагував би дуже гостро. Навіть безневинне патрулювання запорожцями власних земель вздовж Української лінії викликало лють у російських можновладців. І генерал-майор Штофельн, перелічуючи “гріхи” запорожців, писав: “Вооруженною рукою близ линии ездят и о том говорят что отчету не должны дать ...”⁴⁹¹. Тому про плани свого найбільш грізного противника Кіш не мав надійної інформації. І, наприклад, саме завдяки цьому “атакування” російськими військами Нової Січі виявилось несподіванкою для козаків.

Підсумовуючи, можна зазначити, що як на XVIII ст. організація та методи запорозької розвідки були цілком задовільними. Вони дозволяли Кошу завчасно виявити концентрацію в прикордонних місцевостях

---

⁴⁸⁸ Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии. – С.124–125.

⁴⁸⁹ ЦДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 159. – Арк. 153.

⁴⁹⁰ Там само. – Спр. 324. – Арк. 402.

⁴⁹¹ РДАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 1.

військ противника, здобути інформацію про їх плани. В деяких випадках власна розвідка інформувала Кіш навіть про плани не надто чисельних загонів противника. В той же час, в силу об'єктивних причин, запорозька розвідка не завжди могла здобути інформацію про плани невеликих (від кількох осіб до кількох десятків) загонів противника. Адже для того, щоб довідатись про підготовку нападу на Запорозжя силами такого малочисельного загону, запорозцям треба б було мати своїх агентів ледь не в кожному татарському аулі. Та й тоді, зважаючи на те, що для підготовки невеликого нападу потрібно було зовсім небагато часу, постала б проблема завчасного повідомлення про нього.

Крім того, запорозька розвідка забезпечувала в достатній кількості інформацією про економічне і політичне становище в Криму не тільки Кіш, а і російське командування. І цілком обгрунтовано відносно запорозької розвідувальної діяльності А.Скальковський зазначив: “Що далі, то ці розвідки ставали правильнішими і точнішими”⁴⁹².

Управління, комплектування та постачання новосіченської прикордонної служби

Головним органом по управлінню запорозькою прикордонною службою був Кіш на чолі з кошовим отаманом. Саме кошовий отаман, як найвищий січовий посадовець, організовував і очолював охорону кордонів Нової Січі. В тих випадках, коли він відправлявся в похід, його обов'язки виконував військовий суддя. Але навіть такий поважний заступник, як Микола Косап, не наважувався приймати самостійно рішення в особливо важливих справах. Так, інформацію про побудову російськими військами на запорозьких землях укріплень суддя повідомив кошовому у польовий табір і чекав на його рішення⁴⁹³. В менш складних випадках суддя приймав рішення самостійно, але інформував про них кошового отамана⁴⁹⁴.

По відношенню до всіх інституцій Нової Січі, всіх її служб, задіяних у охороні кордонів, для кожного козака Кіш був найвищим органом влади. Саме такими були повноваження Коша по відношенню до задіяних у

---

⁴⁹² Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.352.

⁴⁹³ Новицкий Я.П. Материалы для истории запорожских козаков. – С.7, 26-27.

⁴⁹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 166.

прикордонній службі запорозьких адміністративно-територіальних структур: паланок і місцевих адміністрацій (козацьких і посполитих отаманів населених пунктів).

До 1755 р. паланкова старшина обиралась на козацькій раді. Але поширена на Новій Січі практика підкупу виборців призводила до того, що в управлінні паланками потрапляли випадкові люди. Це обумовило скасування виборності паланкової старшини. Кіш перейшов до призначення на ці посади найбільш достойних, по черзі від усіх куренів⁴⁹⁵. Після призначення паланкової старшини на посади їм Кошем надавалась письмова інструкція, яка також підтверджувала повноваження призначеної старшини, та клейнод – пернач. Саме така інструкція була надана у 1758 р. призначеним у Самарську паланку старшинам: І.Гордєєву (полковник), Г.Слюрі (писар), К.Дону (осавул). В цьому документі від імені Війська Запорозького кошовий отаман підтвердив повноваження новопризначених старшин. А козакам було наказано їх “почитать и повиноваться”⁴⁹⁶. Завдяки цьому паланкова старшина була цілком залежною від Коша і йому підпорядковувалася. Відразу по прибутті в паланку нова старшина зобов’язана була рапортувати про це в Кіш⁴⁹⁷. Вся діяльність паланкової адміністрації визначалась наказами Коша. Інколи Кіш навіть підпорядковував паланкових полковників своїм емісарам. Так у 1758 р. для боротьби з гайдамаками з Січі в Бугогардівську паланку був надісланий військовий осавул з командою, а паланковому полковнику було наказано виконувати все, осавулом “повелеваемое”⁴⁹⁸. Слід зазначити, що керівники паланок розуміли своє місце у відносинах з Кошем. У 1773 р. Кіш надіслав у кілька паланок ордери з погрозою покарати їх очільників “справедливо вашего ленивого ослушания”⁴⁹⁹. Полковники поспішили рапортувати про виконання наказу. А протовчанський в своєму рапорті принижено зазначив, що він наказів Коша “ослушаться ниже дерзнуть не смею”⁵⁰⁰.

В управлінні паланками мала місце певна колегіальність. Полковники керували спеціальними паланковими командами, всім населенням на

---

⁴⁹⁵ Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии. – С.337.

⁴⁹⁶ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. – С.245.

⁴⁹⁷ ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр.324. – Арк. 192, 203.

⁴⁹⁸ Там само. – Спр. 58. – Арк. 37–37 зв.

⁴⁹⁹ Там само. – Спр.324. – Арк. 12.

⁵⁰⁰ Там само. – Арк. 53.

підлеглий території не одноосібно, а разом із старшиною. Адже у Війську Запорозькому не існувало суворої ієрархії, яка вимагала безвідмовного підкорення підлеглого. Проте головна відповідальність все ж таки лежала на полковниках. І повноваження їх були відповідними. По відношенню до паланкової старшини вони мали такі владні повноваження, які дозволяли їм навіть утискувати писарів і осавулів. У 1770 р. паланковий писар скаржився кошовому, що на нього звалили “самую последнюю голословную росправу”⁵⁰¹. Навіть якщо ця скарга і не мала підстав, все рівно вона засвідчує, що влада паланкового полковника дозволяла йому утискувати старшину. Адже не міг писар скаржитись на те, що було неможливим взагалі.

По відношенню до козаків своєї паланки повноваження полковників були обмеженими. Інколи козак дозволяв собі не виконувати їх накази. Дехто з них міг дозволити собі відмовитись їхати у розвідку в Крим⁵⁰², а інші – ловити гайдамак⁵⁰³. Коли ж дії паланкових полковників викликали невдоволення козаків, то вони його могли висловлювати в досить гострій формі. Саме так сталося у 1770 р. з кодацьким полковником А.Порохнею, який попросив у Коша відставки через “нагрубления” від козаків⁵⁰⁴. Саме ця обмеженість повноважень полковників змушувала Кіш надсилати в екстрених випадках до паланок курінних отаманів чи використовувати старих заслужених козаків, які своїм авторитетом допомагали вирішувати складні питання⁵⁰⁵. Повага ж до них була такою, що інколи запорозькі гайдамацькі загони, котрі не вагались нападати на урядові війська чи городових козаків, розбігались, покинувши трофеї, лише при звістці про прибуття із Січі курінних отаманів⁵⁰⁶. Паланкові полковник і старшина виступали як вища керівна ланка по відношенню до місцевої адміністрації запорозьких населених пунктів. Через адміністрацію паланок доводились розпорядження Коша до отаманів запорозьких поселень. Проте в деяких випадках Кіш міг напряму ставити завдання

---

⁵⁰¹ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. – С.247.

⁵⁰² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 28 зв.

⁵⁰³ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. – К., 1970. – С.463.

⁵⁰⁴ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр.268. – Арк. 57–57 зв.

⁵⁰⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.4. – С.405–406; Новицький Я.П. Матеріали для історії запорозьких козаків. – С.12–14; Голобуцький В.А. Черноморское казачество. – К., 1956. – С.98–99.

⁵⁰⁶ Андриєвський А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – Вып. 5. – С.8–9.

місцевій адміністрації. Так, у 1773 р. козацький отаман Петро Рябий отримав ордер Коша про мобілізацію козаків на службу⁵⁰⁷. Крім того, в деяких випадках Кіш міг навіть призначати місцеву адміністрацію запорозьких поселень. Так у 1772 р. П. Гаркуша був “определен” отаманом для всіх жонатих запорожців, які мешкають на запорозьких землях поблизу Катерининського шанця⁵⁰⁸.

Вирішальною була роль Коша і в керівництві запорозькими прикордонними постами. Кіш призначав командуючого сторожовою службою і окремих командирів прикордонних команд і постів⁵⁰⁹. Деякі дослідники помилково вважають, що всі роки війни (1768–1774 рр.), за виключенням 1769 року, командуючим запорозькими форпостами був Андрій Порохня⁵¹⁰. Адже взимку 1773–1774 рр. командуючий Другою російською армією В. Долгоруков скасував посаду командуючого запорозькою сторожовою службою⁵¹¹. Тому Кіш підпорядкував запорозькі сторожові пости полковникам Бугогардівської і Інгульської паланок Івану Сухині та Корнію Бородавці⁵¹².

За наказами кошового зі старшиною вирушали козацькі команди на пости. Наприклад, 11 жовтня 1773 року керівництвом Запорозької Січі паланковим полковникам і командирам козацьких команд були відправлені кілька ордерів з такими наказами⁵¹³.

Кіш же визначав і час припинення зимової сторожової служби. Навесні 1774 року багато козаків із постів після скресання Бугу почали просити дозволу залишити пости і зайнятись рибальством⁵¹⁴. Кіш же був зв’язаний наказом командуючого Другою армією і відмовив козакам. Мотивувалась відмова тим, що пости поставлені для охорони кордонів, а козаки за службу отримували провіант і фураж⁵¹⁵. Проте керівництво Січі розуміло, що для багатьох козаків ці кілька тижнів до початку кампанії є

---

⁵⁰⁷ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 55.

⁵⁰⁸ Там само. – Спр. 357. – Арк. 1–1 зв.

⁵⁰⁹ Там само. – Спр. 263. – Арк. 5; Спр. 268. – Арк. 42–42 зв.

⁵¹⁰ Апанович О.М. Запорізькі форпости 1768–1774 років. – С.107; Шпитальов Г.Г. Зимові прикордонні служби запорозького війська в ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. V. – Запоріжжя, 1999. – С.23.

⁵¹¹ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 325. – Арк. 16.

⁵¹² Там само. – Арк. 22, 28.

⁵¹³ Там само. – Арк. 22–29.

⁵¹⁴ Там само. – Спр. 339. – Арк. 128–128 зв., 129–129 зв., 132.

⁵¹⁵ Там само. – Арк. 130–130 зв., 132 зв.

єдиною можливістю заробити кошти на спорядження до походу. Тому пізніше Кіш змушений був піти на компроміс і дозволив відправляти на рибальство третину команди, при умові поділу здобичі на всіх козаків⁵¹⁶.

Кошовий з старшиною визначав і заходи, які мали забезпечити охорону кордонів. Ордерами, направленими до старшини на пости, наказувалось виставити в «пристойних місцях» бекети і робити з них часті роз'їзди, що мало забезпечити контроль за всією лінією кордону. При появі противника наказувалось повідомляти про нього «пост до посту ...и в кош репортовать». Крім того, сторожовим постам наказувалось вступати в бій з загонами противника. Якщо ж неприятель переважав би чисельно – козакам потрібно було об'єднувати для відсічі сили кількох постів⁵¹⁷.

Січова адміністрація визначала і обов'язки команд на сторожових постах. Так, восени 1773 року після розміщення сторожових постів козакам було наказано не тільки охороняти кордон, а й возити пошту і кур'єрів. В зв'язку з цим були зняті пошти, які існували з літа⁵¹⁸.

Порядок проходження козаками служби на постах теж визначався Кошем. В першу чергу він спрямовувався на боротьбу з дезертирством і повинен був сприяти підтриманню дисципліни. Саме тому і заборонялось командирам постів відпускати козаків із служби. Не дозволялось видавати козакам письмові посвідчення, що мало утруднити їм втечі. Також за наказом кошового отамана старшина проводила об'їзди з інспекційними цілями своїх постів, що дозволяло контролювати чисельність команд і сумлінність несення ними служби⁵¹⁹. Під час одного з таких об'їздів було виявлено, що прикордонна команда, яка повинна була стояти в гирлі Бугу, розмістилась в іншому місці, де було накошене сіно. Тому кошовий отаман, посилаючись на ордери Долгорукова, якими місцем перебування цього поста визначалось гирло Бугу, своїм ордером наказав козакам вирушити туди, викопати землянки і утримувати пост⁵²⁰.

Командною була роль Коша і в паспортній системі Нової Січі, і в її розвідці. Саме він контактував з російським урядом з усіх питань, пов'язаних з паспортами. Він отримував урядові вимоги відносно паспортів і паспортної системи на Запорозжі. Кіш узгоджував з

---

⁵¹⁶ Там само. – Арк. 133–133 зв.

⁵¹⁷ Там само. – Спр. 325. – Арк. 22-29, 41.

⁵¹⁸ Там само. – Арк. 38, 39, 40–40 зв., 41–41 зв.

⁵¹⁹ Там само. – Спр. 325. – Арк. 49, 50, 51–54 зв., 55; Спр. 339. – Арк. 159.

⁵²⁰ Там само. – Спр. 325. – Арк. 61.

російськими урядовими структурами запорозьку паспортну систему, захищав її особливості. Кіш же запроваджував на Запорозжжі і паспортний режим, визначав повноваження січових адміністративних органів в паспортній сфері. Він видавав запорозьким козакам паспорти для поїздок за кордон. Наступною ланкою в паспортній системі на Січі були паланки. Паланкові полковники видавали козакам паспорти, контролювали паспортний режим у своїх відомствах. Курінні отамани вели облік отриманих козаками паспортів, давали своїм підлеглим дозволи на пересування с по території Запорозжжя. Старшина сторожових команд, шафарі на перевозах контролювали паспортний режим.

Кіш же був і організатором, і основною ланкою запорозької розвідки. Він підбирав кадри розвідників, ставив завдання на розвідку перед окремими агентами і паланковими полковниками. В Коші концентрувалась і оброблялась розвідувальна інформація.

Разом з тим, владні повноваження Коша були обмеженими. Адже Нова Січ з перших днів свого існування була підпорядкована київському генерал-губернатору. Під час війни запорозжці підкорялись командуванню російських армій, які діяли на кримському напрямку. Спираючись на свою зверхність по відношенню до Війська Запорозького, російський уряд втручався і в безпосередню охорону кордонів запорозжцями. В першу чергу російські урядовці регулювали відносини з Кримом, визначали режим охорони кордонів. В організації січової сторожової служби командуючий російською армією визначав дислокацію козацьких постів, загальну кількість запорозжців, які залучались до служби на форпостах, встановлював її терміни⁵²¹. Іноді російські урядовці навіть намагались, минаючи Кіш, ставити завдання по охороні кордонів прямо паланковим полковникам. Саме так вчинив у 1769 р. генерал-майор Штофельн, який надіслав в кілька паланок свої ордери про підпорядкування їх йому. Крім того, він вимагав виставити пости і рапортувати йому через кожні 3 дні. Повідомив Штофельн і Кіш про підпорядкування йому паланок. Але полковники доповіли про ці ордери в Кіш, який в подальшому і вів листування з Штофельном⁵²². Завдяки цьому була зірвана спроба російського генерала відсторонити Кіш і безпосередньо командувати запорозькими прикордонними структурами.

---

⁵²¹ Там само. – Спр. 160. – Арк. 58, 60; Спр. 325. – Арк.3–6 зв.; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С.402, 403–404.

⁵²² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 241. – Арк. 34, 35, 42–43, 50-50 зв.

Ще одна керівна управлінська структура над Запорожжям з'явилась після відновлення у 1750 р. посади гетьмана – йому була підпорядкована Нова Січ⁵²³. Між київським генерал-губернатором і гетьманом не могла не зав'язатись боротьба за командування Новою Січчю. Ще в квітні 1751^{ор}. Генеральна військова канцелярія висловила невдоволення кошовому отаману Я.Ігнатовичу, що він звертається до київського генерал-губернатора Леонтьєва, і заборонила йому це. У відповідь генерал-губернатор надіслав в Колегію іноземних справ лист, в якому стверджував, що в зв'язку з виведенням з-під його влади запорожців виникнуть проблеми “в секретних и важных делах”⁵²⁴.

В цій суперечці російський уряд підтримав генерал-губернатора. Гетьману було роз'яснено, що запорожці будуть підпорядковуватись генерал-губернатору у прикордонних справах. Український державець змушений був направити на Січ наказ про її подвійне підпорядкування⁵²⁵. Владні повноваження гетьмана по відношенню до запорожців, фактично, дублювали повноваження генерал-губернатора. Гетьман ставив завдання запорозькій прикордонній службі, визначав кількісний склад команд, місця патрулювання, порядок несення служби⁵²⁶. До особливостей гетьманського управління слід віднести практику направлення ним своїх уповноважених на Запорожжя. Вони, наприклад, наглядали за задоволенням претензій жителів Гетьманщини і татар до запорожців⁵²⁷. Так гетьман намагався подолати свою віддаленість від підлеглих. Адже він, іноді, керував запорожцями навіть не із Глухова, а з Петербурга⁵²⁸.

Подвійне підпорядкування давало можливість запорожцям грати на протиріччях двох керівних структур. Але централізований характер управління в Російській імперії, жорстка підпорядкованість Петербургу і гетьмана, і генерал-губернатора позбавили січовиків такої можливості. Імперський уряд не бажав втрачати власний контроль за запорожцями і негативно реагував на найменшу можливість такого розвитку подій. Так,

---

⁵²³ ПСЗРИ – СПб., 1830. – Т. XIII: 1749–1753 гг. – С.363.

⁵²⁴ Андриевский А.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений. – С.103.

⁵²⁵ ЦДАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 269. – Арк. 2–3; Спр. 3658. – Арк. 2–4 зв.; Андриевский А.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений. – С.104.

⁵²⁶ Андриевский А.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений. – С.105–106.

⁵²⁷ ЦДАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1319. – Арк. 1–1 зв., 7–7 зв.

⁵²⁸ Там само. – Арк. 28–28 зв.

коли генерал-губернатор Леонтьєв, котрому набридли постійні скарги турків на напади запорожців, переадресував їх до гетьмана, то височайшим указом йому вказали на цю помилку. Адже цим він дав туркам привід звертатись з українських справ до гетьмана, а не до нього⁵²⁹. А це зменшило б російський вплив на Нову Січ і посилило владні повноваження гетьмана.

Разом з тим в управлінні запорозькою прикордонною службою до кінця існування Нової Січі продовжував діяти демократичний принцип виборності старшини. Вище запорозьке керівництво прикордонною службою було виборним до самого кінця існування Нової Січі. Навіть командири окремих прикордонних команд, яких зазвичай призначав Кіш іноді обирались козаками. Так, навесні 1770 р. Кіш скупчив в Скалозубовому три прикордонні команди, але не об'єднав їх. В зв'язку з чим постійно виникали незгоди і безпорядок. Це призвело до того, що на сходці отаманів і козаків головним був обраний полковник Герасим Летючий. Після чого звернулись до Коша з проханням затвердити вибір⁵³⁰. В іншому випадку Кіш дав дозвіл на проведення пошуку, але не призначив командира цієї команди козаків-добровольців. З Коша лише наказали повідомити в Січ про те, кого ж оберуть козаки⁵³¹.

Проте демократичні запорозькі принципи виборності старшини і участі в управлінні козацьких рад (сходок козаків) поступово послаблювались. Немалих зусиль до цього доклав Кіш, який вимагав від командирів підрозділів не допускати участі в сходках всіх козаків⁵³².

Зважаючи на технічні можливості тогочасного суспільства, Кіш, загалом, зумів забезпечити ефективне і достатньо оперативне управління запорозькою прикордонною службою. Багато в чому це досягалось завдяки розумному розподіленню владних повноважень, які не сковували ініціативу на місцях, але дозволяли Кошу контролювати найбільш важливі аспекти охорони кордонів.

Разом з тим в управлінні запорозькою прикордонною службою зустрічались і недоліки. Не завжди призначена старшина сумлінно

---

⁵²⁹ Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – Вып. 5. – С.53–54.

⁵³⁰ ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 35–35 зв., 39, 44–44 зв., 78.

⁵³¹ Там само. – Арк. 41 зв.

⁵³² Апанович О.М. Запорозьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст. // Наукові записки інституту історії АН УРСР. – Т.5. – К., 1953. – С.124–125.

виконувала свої обов'язки. Таке ставлення до служби залежало від особливостей характеру окремих старшин, а існуюча на Запорозжжі система управління не виключала таких випадків. Так, наприклад, осавула однієї з паланок звинувачували в тому, що він, занедбуючи службу, часто покидає паланку і їздить “по гарячих борщах”⁵³³.

Більш важливим недоліком була практика бюрократичних відписок, коли керівна структура не вирішувала важливі питання по суті, а обмежувалась деклараціями. Як це було у 1770 р., коли кодацький полковник поскаржився в Кіш, що козаки з постових команд, витративши сіно і провіант, самовільно поселяються у місцевих жителів, використовують фураж, заготовлений для “артилерійських” коней. У відповідь на це йому наказали не допускати образ обивателів, а козакам з команд запропонували використовувати “государеве” сіно і провіант⁵³⁴ (які вже були витрачені – С.П.). В іншому випадку полковник скаржився на некомплект своєї команди, надіслав відповідний рапорт, а йому лише повідомили, що курінним отаманам ще раз “притверджено” вислати до нього козаків⁵³⁵. При цьому не вказали терміни прибуття підкріплення, які конкретні заходи по мобілізації козаків здійснюються, не проведено маневру силами і не надіслано підкріплень в цю команду з інших підрозділів. Класичною ж відпискою можна вважати відповідь військового судді на скарги про неможливість організувати форпости через відсутність козаків в Орільській паланці. Спочатку виконуючому обов'язки паланкового полковника порадили використовувати посполитих, які мають коней і зброю. Коли ж він ще раз повідомив, що всі посполиті, які мають коней, розійшлись, то суддя йому відповів, що його листи переслані кошовому, а про рішення йому повідомлять⁵³⁶.

Слід відзначити, що навіть і цей недолік запорозької системи управління старшина використовувала з користю для товариства у відносинах з російськими урядовцями. Адже дуже часто лише бюрократична “відписка” дозволяла врятувати козаків від відповідальності. Саме так сталося у 1765 р., коли команда Андрія Порохні здійснила наїзд на урядовий пост, який розміщався на спірній території. На ордер П.Рум'янцева з вимогою розслідувати цей випадок

---

⁵³³ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. – С.246–247.

⁵³⁴ ЦДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 38–38 зв., 58.

⁵³⁵ Там само. – Спр. 268. – Арк. 1а, 1а зв., 11.

⁵³⁶ Там само. – Спр. 241. – Арк. 50–53, 67–67 зв.

“правлящий в Коше” Павло Головатий відповів, що все буде виконано після повернення кошового отамана⁵³⁷.

Комплектування запорозької прикордонної служби відбувалось за становим принципом. Кожен запорозький козак був зобов'язаний нести військову службу, в тому числі і по охороні кордонів⁵³⁸. Більшість козаків сумлінно ставилась до цього обов'язку, і Кіш часто використовував місцевих козаків для формування прикордонних команд. Так, у 1769 р. військовому старшині А.Порохні керівництво Нової Січі наказало, вважаючи це за цілком можливе, укомплектувати команду для охорони кордону з козаків, котрі тримали зимівники у тому районі⁵³⁹. В іншому випадку після передислокації команди з урочища Темного тримати там пост Кіш наказав місцевим козакам, а командиром призначив теж місцевого мешканця колишнього курінного отамана Трохима Кияницю⁵⁴⁰. Неодноразово Кіш наказував паланковим полковникам посилювати свої команди за рахунок залучення до патрулювання місцевих козаків⁵⁴¹.

Як певні порушення станового принципу комплектування прикордонної служби можна розглядати випадки притягнення до охорони кордонів запорозьких посполитих. Але Кіш закликав їх до служби лише в умовах загрози нападу противника при відсутності достатньої кількості козаків⁵⁴². А в таких випадках керівництво Нової Січі залучало до охорони кордонів всіх чоловіків, які мешкали на кордоні і мали зброю⁵⁴³.

Зустрічались при комплектуванні прикордонної служби і випадки найманства, коли заможніші козаки наймали і висилали замість себе на службу сірому. Зазвичай Кіш негативно ставився до такої практики, але в деяких випадках вважав за можливе застосування найманців. Так, у 1773 р. Кіш наказав хазяїну зимівника вислати протягом чотирьох днів на службу козака-дезертира, який у нього жив. У разі невиконання наказу Кіш погрожував дорого найняти іншого козака за рахунок хазяїна

---

⁵³⁷ Там само. – Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 10–10 зв.

⁵³⁸ Апанович О.М. Запорозьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст. – С.118.

⁵³⁹ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 248. – Арк. 3.

⁵⁴⁰ Там само. – Спр. 268. – Арк. 42–42 зв.

⁵⁴¹ Там само. – Спр. 58. – Арк. 13; Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. – С.245.

⁵⁴² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 241. – Арк. 50 зв.

⁵⁴³ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких вольностей. – С.251.

зимівника⁵⁴⁴. Крім того, власники зимівників, котрі не бажали служити, могли посилати замість себе молодиків⁵⁴⁵.

Мобілізація запорозьких козаків для несення прикордонної служби відбувалась, зазвичай, за ордерами Коша, які ним надсилались в паланки. В цих ордерах вказувалось, скільки козаків і на які пости повинні були вислати. Паланкові полковники ж залучали до мобілізації запорожців козацьких отаманів окремих населених пунктів, рапортували в Кіш про виконання наказу. Якщо паланкова адміністрація зтягувала мобілізацію козаків, то Кіш надсилав повторний наказ⁵⁴⁶. Проте, як згадувалось раніше, інколи Кіш направляв ордери про мобілізацію козаків прямо козацьким отаманам. Курінні отамани, які мали значний вплив на козаків свого куреня, теж брали участь в мобілізації козаків.

При комплектуванні команд на постах враховувалася зручність обліку й поділу військової служби між куренями. Всі списки козаків склалися з обов'язковим зазначенням їхньої приналежності до певного куреня⁵⁴⁷. Інколи зручність обліку та розподілу військової служби між куренями була головним чинником, який визначав кількісний склад команд. Саме таким чином і була визначена кількість козаків в командах в гирлі Єланця, поблизу Чертальського Броду. Старшинам, які очолювали ці пости, було запропоновано залишити при собі по одному козаку від кожного куреня (яких було 38)⁵⁴⁸.

Кількість козаків, які залучались до охорони кордонів, визначалась Кошем і залежала від рівня небезпеки. В тих же випадках, коли запорозькі прикордонні пости виставлялись на вимогу уряду, визначення загальної їх чисельності належало до прерогатив російських урядовців. Так, у 1773 р., визначаючи кількісний склад команд, які залучались до служби на запорозьких зимових сторожових постах, Долгоруков обмежився лише встановленням їхньої загальної кількості. А в «рописи» постів, яка додавалася до ордера, ним пропонувалось розмістити на всіх постах при одному старшині однакову кількість козаків – 50. Лише на морському пості в гирлі Дніпра ним планувалось утримувати 300 піших

---

⁵⁴⁴ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 405.

⁵⁴⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.4. – С.257.

⁵⁴⁶ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 12, 41, 56.

⁵⁴⁷ Там само. – Спр. 58. – Арк. 5–9 зв.; Спр. 325. – Арк. 51–54; Спр. 339. – Арк. 155, 158–159.

⁵⁴⁸ Там само. – Спр. 325. – Арк. 22 зв., 28 зв.

козаків при трьох старшинах, які мали нести службу на човнах⁵⁴⁹. Деякі дослідники вважають, що саме цим ордером була остаточно визначена кількість козаків, залучених до охорони кордону взимку 1773–1774 рр.⁵⁵⁰. Але січова адміністрація, намагаючись посилити команди на постах, 31 липня 1773 року знову звернулася з відповідним рапортом до командуючого Другою російською армією. Копія відповіді Долгорукова записана на звороті чернетки цього рапорту. Він вважав збільшення кількості козаків на постах “...несколько превосходящим настоящую надобность”, але, зважаючи на наближеність деяких постів до Очакова, дозволив збільшити кількість козаків на 200 чоловік. Цих козаків Кіш повинен був розмістити там, де вони були б потрібніші. Крім того, дозвіл на збільшення чисельності козацьких команд супроводжувався вимогою проводити навесні (в лютому-березні) активні дії проти Очакова і наносити противнику “...удоб возможное повреждение”⁵⁵¹.

Зважаючи на цей дозвіл, керівництво Запорозької Січі 21 вересня 1773 року надіслало Долгорукову ще один рапорт, в якому були викладені пропозиції Коша з чисельності козаків на окремих постах. Кіш пропонував залучити до служби на постах 700 двокінних козаків і 300 піших при човнах. Чисельність кінних команд на постах варіювалась від 130 до 38 козаків. Очоловувати окремі пости повинні були 4 полковники та 9 полкових старшин. Кошовий просив затвердити і командуючого над постами у ранзі військового старшини, який повинен був здійснювати керівництво всією сторожовою службою Війська Запорозького. Крім того, Кіш спробував отримати і дозвіл на перебування при старшині 38 піших козаків, що мали складати її почет (в залежності від рангу п’ять, чотири і три козаки). Крім козаків, керівництво Січі хотіло утримувати в Гарду і на посту в гирлі Дніпра двох ієромонахів⁵⁵².

Відповіддю на ці пропозиції був ордер Долгорукова, яким він зменшував чисельність команд на постах до меж, вказаних ним раніше. Зокрема скасовувались військовий старшина, який мав командувати постами, 3 полковники, 2 ієромонахи, 38 служилих при старшині

---

⁵⁴⁹ Там само. – Арк. 3–4.

⁵⁵⁰ Апанович О.М. Запорізькі форпости (1768-1774 рр.). – С.107; Шпитальов Г.Г. Зимово прикордонно-сторожова служба Запорозького Війська в ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. – С.27–28.

⁵⁵¹ ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 325. – Арк. 6 зв.

⁵⁵² Там само. – Арк. 8–10.

козаків⁵⁵³. Загальна кількість козаків, яку встановив командуючий російською армією, не була обов'язковою для Коша. В 1773 році попри заборону Долгорукова на постах залишилось троє полковників, з Гарду не був відісланий ієромонах⁵⁵⁴. Хоча занадто збільшувати чисельність команд кошовий не міг – російське командування виділяло провіант і фураж на обмежену кількість козаків і їх коней.

Ще одним фактором, який впливав на боездатність запорозьких прикордонних підрозділів, було дезертирство. Намагаючись подолати цю проблему, запорозька адміністрація обмежила пересування козаків Запорозькими Вольностями. 12 серпня 1768 р. був надісланий ордер Коша, яким паланковій адміністрації дозволялось видавати паспорти лише купцям для закупок хліба⁵⁵⁵. Такі суворі вимоги Коша ускладнили життя в паланках. Паланкова старшина, коли виникала якась крайня потреба, наприклад, придбати матеріали для ремонту зброї, мусила звертатись за паспортами до кошового отамана⁵⁵⁶. Крім того, командирам запорозьких підрозділів було заборонено видавати своїм козакам паспорти і відпускати їх зі служби. І запорозькі старшини беззастережно виконували цей наказ⁵⁵⁷.

Крім того, в паланках був посилений паспортний режим. 16 жовтня 1768 р. з Коша були відправлені в Самарську, Кодацьку і Протовчанську паланки ордери із заборonoю перебування в них козаків без письмових “свидетельств”. Цими ордерами Кіш не тільки заборонив тримати безпаспортних запорожців, а й наказав виявляти їх і відсилати у Січ⁵⁵⁸. В доповнення до цього ордеру був надісланий ще один, яким було наказано оголосити на базарах про заборону тримати безпаспортних. В цьому ордері також зазначалось, що для пошуку безпаспортних будуть посылатись “чауси”⁵⁵⁹. Вірогідно, що це мало спонукати і паланкову старшину, і населення до сумлінного виконання цих наказів.

Здійснив Кіш і заходи, якими обмежив виїзд козаків за межі Запорожжя. На запорозьких перевозах, під загрозою покарання, було наказано не перевозити козаків без письмових “свидетельств”, а

---

⁵⁵³ Там само. – Арк. 16.

⁵⁵⁴ Там само. – Арк. 22, 28; Спр. 339. – Арк. 119, 120, 131, 133.

⁵⁵⁵ Там само. – Спр. 226. – Арк. 52–52 зв.

⁵⁵⁶ Там само. – Арк. 43, 44.

⁵⁵⁷ Там само. – Спр. 339. – Арк. 159.

⁵⁵⁸ Там само. – Спр. 226. – Арк. 3–3 зв.

⁵⁵⁹ Там само. – Арк. 15.

відправляти їх у Січ⁵⁶⁰. Також звернувся Кіш і до російського командування, яке він просив не пропускати через урядові форпости безпаспортних запорожців чи козаків з паспортами, виданими до 1 жовтня 1768 р. Російське командування прихильно поставилось до прохання запорозької адміністрації, і генерал-майор Штофельн видав відповідний наказ своїм офіцерам⁵⁶¹.

Система комплектування запорозької прикордонної служби забезпечувала її функціонування. Разом з тим, запорозькій системі мобілізації козаків довелось долати дезертирство та уникання козаками служби, обумовлені соціально-економічними змінами та зростим обсягом завдань. Слід зазначити, що Кіш, протидіючи цим явищам, зумів уникнути застосування терору та жорстоких покарань по відношенню до рядового козацтва.

Традиційний для січовиків принцип самозабезпечення відіграв важливу роль при організації постачання запорозької прикордонної служби в часи Нової Січі. Кожен козак мав прибути на службу з власною зброєю, амуніцією, спорядженням і запасом харчів на 3 місяці⁵⁶². Інколи, при направленні козаків в сторожові команди навіть не перелічували всього, чим вони мали спорядитись, а обмежувались лише згадкою, що вони повинні прибути на двох конях і з “приналежним прибором”⁵⁶³.

До традиційних джерел забезпечення прикордонної служби Нової Січі слід зарахувати і військові трофеї. Інколи козаки захоплювали у противника тисячі голів коней, овець, великої рогатої худоби, зброю, одяг, продовольство⁵⁶⁴. Природно, що у сторожових команд було менше можливостей для захоплення здобичі, ніж у підрозділів, котрі брали участь у боях с противником. Проте запорожці з прикордонних постів використовували для цього найменшу нагоду. Так, у 1770 козаки з сторожової команди здійснили вдалий рейд проти татар. І Кіш наказав командиру цього підрозділу розділити між усіма козаками, які брали участь в цій операції, навіть нагороду від російського командування⁵⁶⁵.

---

⁵⁶⁰ Там само. – Арк. 4–5.

⁵⁶¹ Там само – Арк. 17–18, 20, 23–24 зв.

⁵⁶² Апанович О.М. Запорозьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст. – С.118; Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. – С.251.

⁵⁶³ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр.263. – Арк. 9 зв.

⁵⁶⁴ Апанович О.М. Запорозьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст. – С.127.

⁵⁶⁵ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 57 а.

Для спорядження сторожових команд використовувались і громадські кошти. Слід не погодитись з твердженням О.Апанович, що "... Запорізький Кіш, за винятком організації зимівлі частини козаків і косовиці для військових коней, зовсім не забезпечував своє військо"⁵⁶⁶. Наприклад, в 1774 році козаки звернулись з проханням до коменданта Бендер набрати безкоштовно на користь Війська Запорозького 100 возів солі "для варення каш". Нагромадили ж запорожці та відправили в Січ на 130 возах 6602 пуди солі⁵⁶⁷. Природно, що цією сіллю користувались і козаки з прикордонних постів.

Крім того, навіть під час війни діяли запорозькі перевози, збирались і інші доходи, хай і у зменшених розмірах. Отримувалось "грошове і хлібне жалування". Певна частка цих прибутків використовувалась і на прикордонну службу. У 1773 році козацький отаман закупив для козаків із свого населеного пункту, котрі несли службу на сторожовому посту в Кам'янці, коси, граблі і бруски⁵⁶⁸.

Порохом, свинцем і навіть папером та сургучем свої прикордонні підрозділи Кіш забезпечував із військових запасів. З Січі його відправляли на пости з старшинами, котрі і видавали боєприпаси. Для зважування пороху і свинцю їм видавали базарні безмени та шальки⁵⁶⁹.

Для постачання прикордонних команд адміністрація Січі використовувала і конфіскації. Так, для забезпечення взимку прикордонних команд фуражем призначили незаконно накошене зайдами сіно⁵⁷⁰.

Крім того, з цією метою Кіш використовував і можливості населення Запорозьких Вольностей. Місцеві мешканці забезпечували паланкові команди сіном, травою, дровами⁵⁷¹. В іншому випадку власники зимівників мали доставити для піших козаків, які зимували в районі Кам'янки, по возу дров⁵⁷². В запорозьких населених пунктах розміщували на постій козаків з прикордонних підрозділів. Власники ж домів, в яких

---

⁵⁶⁶ Апанович О.М. Запорозьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст. – С.127.

⁵⁶⁷ А. Скальковский "Адмирал Де Рибас и завоевание Хаджибея 1764–1797", Одесса, 1889. – С.15–16.

⁵⁶⁸ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 83.

⁵⁶⁹ Там само. – Арк. 406; Спр. 332. – Арк. 228.

⁵⁷⁰ Там само. – Арк. 95, 96.

⁵⁷¹ Там само. – Спр. 268. – Арк. 38–38 зв.; Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. – С.246.

⁵⁷² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 372.

квартирували козаки, годували і їх, і їхніх коней. Так, триста козаків із команди Андрія Порохні в районі Старосамарського ретраншементу розмістились і в землянках, і в “избах обивателей”, і в козацьких зимівниках⁵⁷³.

При дислокації січовиків в запорозьких населених пунктах Кіш намагався забезпечити населення від можливих зловживань. Тому паланковій старшині забороняли брати хабарі⁵⁷⁴. Крім того паланковим полковникам наказували слідкувати за тим, щоб січовики не чинили “обид” посполитим, у котрих зимували⁵⁷⁵. При цьому в деяких випадках січова адміністрація наказувала “продовольствовать” постояльців тими ж харчами, які споживали і власники жител. Встановлювалась і норма сіна, яке мало йти на годівлю коней, по 1 пуду в день на одного коня. Власник же квартири мав годувати не більше двох коней у кожного козака⁵⁷⁶. Завдяки цьому обов’язки власника квартири були визначені і постояльці не могли від нього вимагати зайвого. Одночасно, він не міг годувати козаків гірше, ніж сам харчувався.

Крім того, частка потреб прикордонної служби нової Січі фінансувалась і забезпечувалась за рахунок російського уряду. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. запорожці стали отримувати грошову плату. Щомісяця рядові козаки мали отримувати по 1 карбованцю, отамани і хорунжі – по півтора, а полковники – по 8,5 карбованця⁵⁷⁷.

Постачання російським урядом провіанту деяким запорозьким прикордонним підрозділам було започатковано ще в тридцять роки. Так, у 1735 році за наказом Мініха патрульна команда Самарської паланки забезпечувалась продовольством з магазину у Старій Самарі⁵⁷⁸. Під час же війни 1768–1774 рр. російське командування змушене було постачати всі запорозькі війська, в тому числі і сторожові команди, провіантом і фуражем. Проте уряд повністю не забезпечував запорожців цими видами довольства. У 1773 році командуючий російською армією відзначив в листі до Коша, що борошно і фураж козакам виділять “по

---

⁵⁷³ Там само. – Спр. 248. – Арк. 36; Спр. 268. – Арк. 38–38 зв.

⁵⁷⁴ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. – С.246.

⁵⁷⁵ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 58.

⁵⁷⁶ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. – С.183.

⁵⁷⁷ Апанович О.М. Запорозьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст. – С.126.

⁵⁷⁸ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр.70. – Арк. 5.

способности”⁵⁷⁹. Коли ж мова йшла про постачання російських військ, то він виявив набагато більше наполегливості. І про пошук бажаючих перевозити продовольство урядовим підрозділам в Перекоп надіслав в Кіш кілька ордерів⁵⁸⁰.

В склад урядового продовольчого забезпечення входили борошно та крупи. При цьому місячна норма на чотирьох чоловік складала четверть борошна і гарнець крупи⁵⁸¹. Вказана норма отримання козаками борошна (2 пуди на одного запорожця) не викликає сумнівів. В реєстрі отриманого в 1770 р. провіанту теж наведена така норма: на 10 козаків в місяць по 2 четверти и 4 четверика⁵⁸², що в перерахунку теж дорівнює двом пудам на місяць для одного січовика.

Наведена ж О. Апанович норма крупи, котру видавали козакам на місяць, викликає сумнів. В тому ж реєстрі за 1770 р. вказана і місячна норма круп на 10 чоловік: 2 четверика і 2 гарнця⁵⁸³. Щоб порівняти наведені дані, варто пам’ятати, що у XVIII ст. в Україні побутовали і місцеві міри, і з 1734 р. насаджувались російські. Видається неможливим, щоб при видачі запорожцям з урядових магазинів провіанту використовували місцеві міри, а не російські. Тому при розрахунку реальної кількості продуктів, котрі видавали козакам, будемо виходити з того, що російська четверть дорівнювала 8 пудам (сорокафунтовим) і складалась з 8 четвериків, кожен з яких дорівнював 8 гарнцям⁵⁸⁴. У відповідності з цим припущенням в місяць на 10 козаків припадало 36,7 кг крупи, а на одного 3,6 кг, а не 0,5 кг.

Але навіть якщо взяти нормативні розміри постачання запорожців провіантом і повністю виключити махінації російських інтендантів при видачі продуктів, втрати його при його транспортуванні степом на пости, то і тоді забезпечений урядом раціон для козаків на постах був недостатній: в день на одного козака припадало по 1 кг борошна і 116 г крупи. Це забезпечувало напівголодне існування.

Погіршувало ситуацію і те, що крупи, борошно та фураж видавались із затримками, а процедура отримання провіанту з російських магазинів

---

⁵⁷⁹ Там само. – Спр. 325. – Арк. 16.

⁵⁸⁰ Там само. – Спр. 324. – Арк. 294, 298.

⁵⁸¹ Апанович О.М. Запорозьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст. – С.126.

⁵⁸² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 74.

⁵⁸³ Там само. – Арк. 74.

⁵⁸⁴ Лобко А. Попытка к уравнению мер и веса в Малороссии XVIII в. // Киевская старина. – Т.24. (июль) – К., 1889. – С.233.

для прикордонних постів була досить складною. Листуючись з російським командуванням, Кіш узгоджував кількість козаків, на яку виділялось постачання, термін, на який вони ним забезпечувались, з яких складів воно повинно було надходити. Наприклад, восени 1773 року січовою адміністрацією для постачання своїх команд на постах були обрані найближчі магазини – в Новосіченському ретраншементі і в Катерининському шанці. В ці магазини з Коша були відправлені вимоги на видачу потрібних продуктів. Забезпечуватись ними одні козаки повинні були з 16 жовтня 1773 по 16 квітня 1774 року, а інші – з 1 листопада. Фураж на козацьких і старшинських коней повинні були видавати теж з 16 жовтня. Особливо важливою була вимога завезення провіанту і фуражу на «казенных фурах». Адже пости знаходилися на великій відстані від баз постачання, і видатки на транспортування були значними⁵⁸⁵.

Але відразу отримати провіант козаки не змогли. В доставці його на пости казенним транспортом було відмовлено. Російські постачальники заявили надісланому за провіантом старшині: “...Не у их команде...государевы волю,...а над обывательскими дела неймают”⁵⁸⁶.

Зіткнувшись з відмовою, Кіш змушений був направити в провіантську комісію Другої армії промеморію, в якій просив швидше, поки дозволяє погода, постачити на пости провіант і фураж. Умови забезпечення козацьких постів провіантом та фуражем були викладені в листі коменданта Новосіченського ретраншементу. Він повідомив Кіш, що провіант і фураж будуть видаватись лише на затверджену російським командувачем кількість козаків. Везити його козаки повинні власними кінями. Крім того, для годівлі коней козаки могли використовувати заготовлене ними сіно. При цьому воно б оплачувалось по 4 копійки за пуд. Якщо ж ця ціна не влаштовує козаків, то комендант просить взяти у запорожців пояснення і його повідомити⁵⁸⁷.

Але тільки в січні 1774 року борошно та крупи були отримані козаками. Старшині провіант не видавався. Від фуражу козацькі команди відмовились “...за далекостью оного овса”⁵⁸⁸. Замість фуражу козакам російським інтендантом були виплачені гроші. І хоча виплата проводилась із розрахунку 6 копійок за пуд сіна, але і ця ціна була

---

⁵⁸⁵ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 325. – Арк. 32, 33, 62, 63.

⁵⁸⁶ Там само. – Арк. 34.

⁵⁸⁷ Там само. – Арк. 36, 69–70.

⁵⁸⁸ Там само. – Спр. 339. – Арк. 117.

нижчою від ринкової, яка сягала 7 копійок⁵⁸⁹. Крім того, виплата проводилась «єфимками», які видавались за завищеним курсом. Це викликало невдоволення й скарги козаків, які вимагали, щоб указом було наказано і від них приймати «єфимки» за тим же курсом.⁵⁹⁰

В деяких випадках і замість провіанту козакам на постах виплачувалась грошова компенсація. При цьому гроші могли спочатку надійти у Кіш, а уже він розсилав їх в прикордонні команди⁵⁹¹.

Не завжди провіант відразу після його отримання з магазинів відправлявся на пости. Інколи його складували в куренях, котрі потім постачали ним своїх козаків на постах. А в деяких випадках прикордонні команди отримували його в паланках. При цьому, через відсутність вагів, паланкові полковники могли його видавати вельми приблизно, як мовиться, на око⁵⁹².

Ускладнювало отримання постачання те, що запорожцям доводилось стикатись з бюрократичними перепонами. В січні 1759 р. самарський полковник доніс в Кіш, що йому було відмовлено в видачі провіанту з магазину в Богородицькому ретраншементі. Якщо раніше продукти видавали за “требованиєм” запорозького полковника, то тепер стали вимагати резолюції російського коменданта Переволочні. Отримавши відповідне прохання Коша, обер-комендант звернувся за дозволом в Головну гарнізонну канцелярію. І лише у квітні того ж року в паланку надійшов дозвіл на отримання провіанту⁵⁹³.

А в травні 1770 року російські інтенданти відмовились видавати провіант натурою за “зимние місяці” на 560 козаків, які несли службу на форпостах в Кам’янці, по Дніпру і в Кічкасі. Натомість їм була запропонована грошова компенсація. І лише через кілька місяців Кошу вдалося отримати ордер на цей провіант⁵⁹⁴.

Крім того, під час війни уряд постачав козакам порох і свинець, а для артилерії ядра, картеч, гноти і інші матеріали. Проте забезпечувати запорожців в повній мірі боєприпасами, як і провіантом, російське командування не бралось. Наприклад, під час походу у 1770 р.

---

⁵⁸⁹ Там само. – Арк. 121–121 зв.

⁵⁹⁰ Там само. – Арк. 123.

⁵⁹¹ Там само. – Спр. 324. – Арк. 418–418 зв., 419; Спр. 332. – Арк. 223.

⁵⁹² Там само. – Спр. 268. – Арк. 74 зв., 84; Спр. 324. – Арк. 407–407 зв.; Спр. 332. – Арк. 223.

⁵⁹³ Там само. – Спр. 70. – Арк. 1–9 зв.

⁵⁹⁴ Там само. – Спр. 268. – Арк. 62–63 зв.

командуючий російською армією відмовив козакам в отриманні потрібних для їхньої артилерії “фитиля и армяку”, і пообіцяв, що їх видадуть після облоги, якщо вони ще залишаться⁵⁹⁵. Тому бували випадки, що козаки з прикордонних команд погрожували не рушити з місця, якщо їм не видадуть свинцю і хоч по “хунту или полхунту” пороха⁵⁹⁶.

Слід зазначити, що разом з традиційним самопостачанням для забезпечення своєї прикордонної служби Кіш застосовував майже всі відомі на той час способи постачання військ – утримання за рахунок населення, магазинну систему, трофеї та конфіскації. Не використовувалось лише постачання шляхом “войсковых реквизиций” і “правильных реквизиций”⁵⁹⁷, які по своїй суті були більш чи менш організованим грабунком населення. Природно, що січові прикордонні команди, котрі дислокувались на запорозькій території, не могли вчиняти таких дій проти власного населення. Тим більше, що й невелика щільність заселення Запорозьких Вольностей не дозволяла практикувати такі види постачання.

Забезпеченість козаків на постах продовольством, а їх коней фуражем не завжди були достатніми. Тому бувало, що козаки з прикордонних команд змушені були купувати хліб в борг, продавали своїх коней, наймитували в зимівниках замість несення служби⁵⁹⁸. Як уже згадувалось, інколи вони намагались “самовільно” стати на пості до “обитателей”, користувались сіном, заготовленим для “артилерійських” коней, а то і відправлялись великими групами на богомілья в Нехворощанський монастир, і “провіантом и сеном монастирским пользовались”⁵⁹⁹. Природно, що недостатня забезпеченість запорожців продуктами породжувала дезертирство і негативно впливала на сторожову службу запорожців.

Підсумовуючи, можна зазначити, що в новосіченській системі охорони кордонів поруч з новими елементами збереглися традиційні для запорозької прикордонної служби прикриття напрямків вірогідного руху противника, рейди з метою його виявлення та знищення, спостереження за ним. Але питома вага використання їх в охороні кордонів змінилися.

---

⁵⁹⁵ Там само. – Арк. 68–68 зв.

⁵⁹⁶ Там само. – Арк. 78.

⁵⁹⁷ Клаузевиц. К. О войне. – С.412–417.

⁵⁹⁸ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. – С.242–243.

⁵⁹⁹ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 38 зв.

Так, у “пошуки” запорожці відправлялись лише під час війни. Деякі з цих елементів зазнали суттєвої трансформації. Прикриття вірогідних напрямків руху противника на Новій Січі еволюціонувало в практику посилення охорони загрожених ділянок кордону додатковими козацькими командами.

Традиційне спостереження за противником перетворилось в систему прикордонних постів, котрі виставлялись на кордонах і в мирний час, і під час війни, та стали основою новосіченської сторожової служби.

При цьому, в мирний час сторожова служба більше нагадувала традиційну. Зазвичай пости виставлялись поблизу Січі і в районах скупчення козаків на промислах. І основним їх завданням швидше було не спостереження за татарами, а захист козаків-промисловців. Проте і в мирний час, коли виникала загроза нападу противника, пости виставлялись на кордоні, його охорона посилювалась шляхом висунення додаткових команд.

Під час війни сторожова служба більше була орієнтована на оповіщення основних сил про наближення татар. Хоча завдання знищення противника, котрий здійснював напад, їй теж ставилось. Але зважаючи на відносно невелику кількість козаків на цих постах, “поражати” вони могли лише дрібні загони ворогів. А проти значних за чисельністю орд були безсилі.

Слід зазначити, що найбільш повно принцип охорони кордонів по периметру був реалізований в новосіченській сторожовій службі під час війни. Адже саме в цей період на її функціонування значний вплив мало російське командування. Виходячи з власних інтересів, воно визначало дислокацію форпостів, мінімальну кількість козаків, котрих задіювали на цих постах, порядок несення служби. Запорозька старшина, котра вела листування з російськими генералами з цього приводу, навіть запозичила російську військову термінологію – “форпосты”, “отводные караулы”.

Проте не можна однозначно стверджувати, що принцип охорони кордону по його периметру був запозичений запорожцями ззовні. Адже він здавна був відомий в Україні. Саме на таких засадах була організована уже згадувана мережа козацьких спостережних пунктів, про яку писав Боплан. Крім того, в Гетьманщині городові козацькі полки при потребі розміщувались на її кордонах, перепиняючи шляхи вторгнення для татар.

В діяльності паланок був втілений новий для січової прикордонної служби принцип захисту всієї території Запорозжя. Саме паланки охороняли кордони, котрі проходили по їх території, і свої землі від

нападів противника, контролювали у себе прикордонний режим, прикривали запорожців, котрі вирушали на промисли в турецькі володіння. При цьому захист території паланок організовувався їхньою старшиною паралельно з адмініструванням неї. Завдяки цьому Кіш зумів вирішити новопосталу проблему і при цьому уник створення окремої управлінської структури.

В паспортній системі Нової Січі частково був реалізований принцип нагляду за населенням та контроль за його пересуваннями. Її становлення теж обумовлювалось новими вимогами часу і відбувалось під тиском імперських управлінських структур. Проте основою її була стара запорозька паспортна система, котру Кіш пристосував до нових вимог. Зроблено це було так, щоб шкоди для товариства від запровадження паспортів було якомога менше. І в цьому випадку теж Кіш уник створення окремої управлінської структури, поклавши контроль за паспортами на всю січову адміністрацію, включаючи командирів окремих військових підрозділів та отаманів населених пунктів.

Принципових змін не відбулось в запорозькій розвідувальній службі. Проте інтенсивність розвідувальної діяльності значно збільшилась, і Нова Січ стала основним постачальником розвідувальної інформації про Крим та Туреччину для російського командування. Багато в чому це було обумовлене тим, що Кошу вдалося пристосуватись до нових умов і розвинути агентурну розвідку. Слід зазначити, що і в цьому випадку не було створено окремої розвідувальної служби. І навряд чи це заслуговує позитивної оцінки. Адже така важлива та специфічна діяльність, як розвідка, мала б організовуватись спеціалізованою структурою.

Певні принципові зміни відбулись і в управлінні прикордонною службою, в її комплектуванні та постачанні. В управлінні прикордонною службою Нової Січі посилювався вплив російських урядових структур. Кіш змушений був діяти в межах повноважень, окреслених російським урядом. Але січова адміністрація не перетворилася в звичайну ланку для передачі наказів згори донизу. І не можна стверджувати, що запорозька прикордонна служба “перейшла під повний контроль генералітету”⁶⁰⁰. Віддаленість російського командування від Запорозжя, незнання ним місцевих особливостей, відсутність точних карт і оперативних засобів зв’язку обумовили те, що повноваження Коша були достатніми для того,

---

⁶⁰⁰ Шпитальов Г.Г. Зимова прикордонно-сторожова служба Запорозького Війська в ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. – С.30.

щоб захищати власні інтереси, інколи саботувати шкідливі для товариства розпорядження уряду, проводити власну політику.

Також в керівництві охороною кордонів Нової Січі проявилась тенденція обмеження виборності старшини. Кошем призначалось керівництво паланками, команди окремих прикордонних постів і команд, козацькі отамани деяких населених пунктів. Це посилювало вплив Коша на керівництво цих служб, сприяло зміцненню управлінської дисципліни. В той же час зберігався принцип виборності вищого керівництва Січі, а це обумовило те, що воно діяло в інтересах переважної більшості товариства. Паралельно із цим ще частково збереглась стара практика виборності командирів деяких прикордонних підрозділів. Це робило управління прикордонною службою більш мобільним та демократичним, дозволяло уникнути деяких негативних наслідків централізації.

Комплектування новосіченської прикордонної служби в основному відбувалось за становим принципом. Кожен запорожець традиційно був зобов'язаний нести військову службу. Проте тривала війна та розвиток економіки Нової Січі сприяли тому, що частина козаків стала уникати служби, з'явилися випадки дезертирства. В комплектуванні прикордонних команд зустрічались випадки найманства. Інколи Кіш, порушуючи становий принцип, залучав до охорони кордонів навіть посполитих.

В постачанні теж зберігався старий запорозький принцип самозабезпечення. Паралельно із цим Кіш застосовував всі можливі методи постачання прикордонної служби. Частково вона фінансувалась російським урядом і постачалась з урядових магазинів. Зустрічались випадки постачання козаків в прикордонних командах за громадські кошти, утримання їх населенням.

Таким чином кількасотлітній досвід боротьби козаків з татарською агресією, втілений в традиційну запорозьку прикордонну службу, не був відкинтий при становленні системи охорони кордонів Нової Січі. В ній збереглися всі елементи старої прикордонної служби, які органічно поєдналися з нововведеннями. Завдяки цьому запорожці на Новій Січі зуміли створити таку систему охорони кордонів, яка не потребувала великих витрат і була спроможна вирішувати всі, в тому числі і новопосталі, завдання.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ТАКТИКА ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ НОВОЇ СІЧІ

Зважаючи на те, що на Новій Січі була відсутня окрема спеціалізована прикордонна служба, при організації охорони її кордонів значну роль відігравали багатофункціональність новосіченських інституцій та служб, їхня взаємодія та використання ними під час охорони кордонів різних тактичних прийомів. Адже при вирішенні конкретних завдань по охороні кордонів Кошем використовувались ті із запорозьких структур, які якнайкраще могли розв'язати посталу проблему. При цьому, з арсеналу методів, прийомів та засобів всіх цих служб застосовувались найбільш ефективні для вирішення даного конкретного завдання.

Разом з тим, найчастіше для вирішення реальних проблем по охороні новосіченських кордонів Кіш одночасно задіявав або всі свої інституції та служби або лише кілька з них. Тому багато в чому від взаємодії всіх запорозьких служб і структур залежала успішність охорони кордонів.

Так, на Новій Січі в її сторожовій службі поєднувались і нагляд за кордоном, власною територією, і розвідка прилеглих ділянок татарських володінь. Основним тактичним прийомом було візуальне спостереження з бекетів за ділянками кордону в зоні їх відповідальності. При його організації запорожці уміло використовували особливості рельєфу, смотрові вишки.

Проте вночі, в туман та під час дощу ефективність візуального спостереження падала. Крім того, слід відзначити, що нагляд за противником вівся без застосування оптичних приладів. Хоча вони були відомі на Новій Січі. В описі конфіскованого майна кошового отамана Калнишевського відзначена “трубка подзорная в кожаном чехле”⁶⁰¹. Але висока вартість цих приладів не дозволяла оснастити ними всіх спостерігачів, що набагато б покращило вірогідність виявлення противника.

Для компенсації цих недоліків спостереження з бекетів доповнювалось наглядом патрульних команд за всією ділянкою кордону. Вони могли виявити факт проникнення на запорозьку територію

---

⁶⁰¹ Полонська-Василенко Н. Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічних досліджень історії Запорожжя // Полонська-Василенко Н. Запорожжя XVIII ст. та його спадщина. – Т.1. – Мюнхен, 1965. – С.292.

противника, який рухався по тих ділянках місцевості, які не проглядалися зі спостережних пунктів, чи якого не помітили “бекетові” козаки через неуважність.

Зазвичай прорив противника патрульні команди виявляли по “тасьмі”, смузі столоченої ним під час руху трави. Проте цей метод мав і певні недоліки. Кількісний склад загону противника можна було оцінити лише приблизно. Наприклад, коли навіть невеликий татарський загін рухався широким фронтом, то могло скластися враження, що пройшов більш значний підрозділ. Саме так сталося у 1769 р., коли А.Порохня вважав, що “на 20 верст самої тасьми, а її (орди) ціле царство пішло”, і не став атакувати противника. А фактично в тому районі прорвалось не більше трьох тисяч татар⁶⁰². Крім того, противник міг підпалити степ, і тоді вже не можна було визначити напрямку руху ворожого загону⁶⁰³.

При висуненні додаткових команд на zagrożені ділянки кордону на них покладалась така ж функція, як і на сторожові. Проте вони в основному патрулювали кордон, вели розвідку прилеглих територій противника, й в більшій мірі були орієнтовані на відбиття нападу противника і готові до цього, зважаючи на свою чисельність.

Січові сторожові пости, які виставлялись по периметру Запорозьких Вольностей, не тільки охороняли і захищали кордон та російські війська на зимівлі від несподіваного вторгнення противника. При потребі на них покладалась і інші обов'язки. Як уже згадувалось, їм тимчасово було наказано возити кур'єрів та листи. Фактично, паралельно вони виконували і обов'язки військової пошти.

Також вони були зобов'язані виловлювати полонених, котрі втекли із Січі та пробирались до Очакова. Адже організувати їх пошук у вигляді переслідування спеціальними командами, котрі б рухались слідом за втікачами і намагались їх наздогнати, було майже неможливо. Переслідування втікачів у малозаселених та придатних для переховування місцевостях, якими були Вольності Війська Запорозького, було малоефективним. Вже не кажучи про те, що це потребувало б швидкого комплектування та спорядження таких пошукових команд. Тому в 1773 р. Кіш використав розміщені внизу Буга і Дніпра пости для перехоплення турків-втікачів. В одному випадку в пониззя Дніпра був

---

⁶⁰² Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994. – С.459-460.

⁶⁰³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 2003. – Т.3. – С.454.

посланий нарочний, який мав об'їхати пости і команди, які там розміщувались, та ознайомити їх з наказом про пошук полонених. Крім того, до пошуку бранців закликалися і козаки-промисловці, які перебували в тій місцевості. Всім козакам пропонувалось втікачів “пересматривать”, а при виявленні бранців їх під караулом треба було доставити в Січ. Кошовий отаман, з походу, враховуючи зручність водного шляху для втечі, додатково наказав посилити охорону човнів, що повинно було перешкодити втікачам скористатись ними. Командир посту копії наказу про пошук втікачів розіслав на всі “ставки”. В іншому випадку окремі ордери про пошук втікачів біли надіслані в усі команди, які перекривали очаківський напрямок. В одному з цих документів був наведений словесний портрет втікача. Вказувалось, що полонений середнього зросту, “лицом смаглявий, лет срослых, на бороде и на усах волосов нет”⁶⁰⁴.

Крім того, сторожові команди здійснювали і рейди на територію противника. Як уже згадували, взимку 1770 року зі сторожової команди в урочищі Скалозубовому був здійснений такий “пошук”. 360 піших козаків на чолі з полковником Летючим вирушили на човнах в низ Дніпра “для поиска и поражения” противника. Переправившись на берег противника, вони частину козаків залишили охороняти човни. Це мало забезпечити відхід рейдуєного підрозділу на свій берег.

Заглибившись у степ, загін захопив чабанів з худобою. Потім козаки зустріли і розгромили татарську караульну команду⁶⁰⁵. Після чого з трофеями відступили на свою територію.

В іншому випадку тактика здійснення рейду мала певні відмінності. Козаки, які теж забажали піти в рейд, просили в Коша дозволу взяти “військові байдаки” і артилерію. Кіш погодився і дав дозвіл скористатись човнами. При цьому було наказано, щоб рейдуєний загін висаджувався на берег противника в “скрытых местах”, а човни після переправи “і хвилини” не стояли на тому боці. Відносно гармат було зазначено, що вони призначені для оборони укріплень, а не для використання в “поиске”. Проте взяти їх теж було дозволено. Але Кіш наказав гармати берегти, а видати їх під відповідальність отаманів, котрих оберуть козаки⁶⁰⁶.

---

⁶⁰⁴ Центральний державний історичний архів України (Київ) (ЦДІАУК). – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 165, 166, 168, 183, 284, 389.

⁶⁰⁵ Там само. – Спр. 268. – Арк. 33–33 зв.

⁶⁰⁶ Там само. – Арк. – 17–18 зв., 41–41 зв.

Вимога повернення байдаків на свій берег після переправи рейдуючого загону потребувала налагодження чіткої співпраці між тими козаками, хто йшов у “поиск”, і тими, які залишались на човнах. Вони повинні були узгодити місце, куди для переправи загону при його поверненні мали бути подані байдаки. Також їм треба було домовитись і про сигнали, за якими надійдуть човни для переправи команди, котра поверталась з рейду. При цьому таких сигналів мало бути, як мінімум, два. Окремі і для світлої частини доби, і для нічного часу. Також козаки з човнової команди повинні були вести постійне спостереження за протилежним берегом, щоб помітити ці сигнали.

Очікування човною командою повернення рейдуючого загону на своєму березі погіршувало умови для відступу підрозділу, який повертався з “поиска”. У випадку його переслідування противником, переправа мала зайняти більше часу. Адже човнам, перш ніж забрати козаків, котрі відступали, спочатку треба було переплисти Дніпро.

Запропоновані Кошем зміни у тактику проведення рейду аж ніяк не були обумовлені лише намаганням зберегти військово майно (байдаки) за будь-яку ціну, навіть за рахунок ускладнення умов для відступу рейдуючого загону. Адже січове командування пішло на ризик втрати такого цінного виду озброєнь, як гармати, щоб посилити вогневу міць команди, яка йшла в рейд. Якщо б Кіш прагнув зберегти військово майно за рахунок безпеки козаків, то такого дозволу не дав би. Швидше за все, запропонована Кошем тактика проведення рейду була більш обережною і ефективною. Адже якби навіть невеликий підрозділ противника зумів захопити човни біля ворожого берега, то козацький підрозділ після проведення рейду взагалі б втратив можливість переправитись на свій бік. Тим більше, що рейд мав відбутися в холодну пору року. А відступ за запропонованим січовим командуванням планом був гарантований. Навіть якби рейдуючий підрозділ відходив з боєм, то і тоді хоч частина загону змогла б переправитись на свій бік.

В інтересах сторожової служби використовувалась і паспортна система. Як уже згадувалось, обмеження виїзду козаків з запорозьких володінь та більш жорсткі паспортні правила, введені січовою адміністрацією під час війни, сприяли мобілізації запорожців на службу, в тому числі і в сторожові команди, боротьбі з дезертирством.

Крім того використав Кіш паспортну систему і для повернення запорожців, які мали сім'ї в Гетьманщині, Слобожанщині та інших регіонах. Місцева адміністрація намагалась притягнути таких козаків до служби в городових полках. Кіш же, бажаючи зберегти кількісний склад

Війська Запорозького, намагався зберегти їх під своєю владою. Тому паспорти, які Кіш давав таким козакам після завершення кампанії, підкреслювали січову юрисдикцію над ними, акцентували несення козаками служби у Війську Запорозькому. В деяких таких паспортах вказувалось, що козак відправляється в Гетьманщину лише на зимівлю. Зазначалось, що навесні він має прибути в Січ⁶⁰⁷. В інших випадках зазначалось, що козак має спорядитись всім необхідним і повертатися на службу⁶⁰⁸.

При переселенні запорожців з сім'ями на Запорожжя кошові паспорти мали санкціонувати і проїзд козака до родини, і її виїзд на Січ, і перевезення майна. Типовим для таких випадків був паспорт, виданий Кошем Грицьку Липовому 27 січня 1774 р. В цьому документі було зазначено ім'я козака, якому він був виданий, його приналежність до певного куреня. Зазначалось, що козак з парокінним возом має їхати в село Липове Лубенського полку. Вказувалось, що цей запорожець звідти має виїхати з жінкою і людьми, які будуть при ньому, з “скількима случитя” возами, кіньми і рогатою худобою. Висловлювалась вимога “чинить свободный пропуск”⁶⁰⁹. Те, що не була вказана точна кількість майна, яке мав право вивезти козак, вірогідно, було пов'язане з тим, що він і сам цього не знав. Така ситуація була типовою для запорожців, і в багатьох паспортах зустрічається вислів “скількима случитя возами”⁶¹⁰.

В деяких паспортах зазначались всі перешкоди, які чинила місцева адміністрація переселенню козаків. В цих паспортах, з метою подолання спротиву, Кіш вказував, що переселення ведеться за наказами російського генералітету⁶¹¹. Завдяки цьому такі документи перетворювались в щось середнє між паспортом і промеморією.

За допомогою паспортів намагалась січова адміністрація вирішити і інші проблеми, які виникали у козаків при переселенні. В деяких паспортах Кіш вимагав, щоб козакам дозволили продати їхні ґрунти “вільною ціною”⁶¹².

---

⁶⁰⁷ Там само. – Спр. 357. – Арк. 64–64 зв., 69–69 зв.

⁶⁰⁸ Там само. – Арк. 42–42 зв.

⁶⁰⁹ Там само. – Арк. 11–11 зв.

⁶¹⁰ Там само. – Арк. 14–14 зв., 15–15 зв., 17–21 зв., 48–57 зв., 59–63 зв., 67–68 зв., 80–83 зв.

⁶¹¹ Там само. – Арк. – 22–24, 28–30, 32–32 зв., 39–41 зв.

⁶¹² Там само. – Арк. 78, 88, 112.

На початку російсько-турецької війни 1768–1774 рр. січова адміністрація застосувала ще один прийом, котрий мав уберегти населення від нападу противника. Була проведена евакуація запорожців з найбільш наближених до Криму паланок. Відповідні ордери Коша були в листопаді 1768 р. надіслані в Кальміуську паланку та полковнику в Кам'янці. Кальміуський полковник з командою мав відійти в Самарську паланку. Перед цим він мав наказати козакам із зимівників туди ж відігнати скот і вивезти майно. Тих, хто б не підкорявся, наказувалось висилати. З Кам'янки команда мала відійти на річку Осокорівку, куди мали перевезти і церкву з “Омелового”. На місці нової дислокації їм пропонувалось організувати роз’їзди на вказаних Кошем ділянках⁶¹³.

Цей захід не можна вважати звичайним виїздом мешканців з території, котрим загрожував напад противника. Адже населення зазвичай виїжджало за власним бажанням і на власний розсуд. А ця евакуація здійснювалась організовано і примусово. Прикордонним командам були визначені місця нової дислокації, а населенню вказана місцевість для переселення і перегону худоби.

Значних зусиль, використання різних тактичних прийомів, поєднання дій всіх запорозьких інституцій потребувала на Новій Січі і боротьба з гайдамацтвом. Для протидії цьому явищу Кіш використовував певні адміністративні і виховні заходи, поліцейські і військові операції.

Насамперед адміністрації Нової Січі довелося вирішувати проблему “професійних” гайдамаків, для котрих цей промисел став засобом здобування коштів на прожиття. Звичайних кримінальних злочинців, котрі грабували козаків, ватажан та купців. Традиційно на Запорозжі таких карали смертю. Але в 1749 році указом Сенату було заборонено чинити “казни тяжким преступникам” в Січі. Їх потрібно було висилати до київської губернської канцелярії⁶¹⁴. За часів гетьмана Розумовського, котрий зумів повернути деякі повноваження українським органам управління, “воров и разбойников” з Січі відсилали в Генеральну військову канцелярію⁶¹⁵. Але відбувши покарання, гайдамаки повертались знову на Запорозжя. І це збільшувало на Січі кількість досвідчених і запеклих кримінальних злочинців. Крім того, їх приклад

---

⁶¹³ Там само. – Спр. 226. – Арк. 50–51 зв., 54, 62, 64–64 зв., 76.

⁶¹⁴ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) – СПб., 1830. – Т. 13: 1713–1719 гг. – С.25.

⁶¹⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 2006. – Т.4. – С.406.

лише применшував страх покарання у всіх, хто був схильний до гайдамацтва. Тому у 1760 р. Кіш звернувся до гетьмана з проханням не присилати їх у Січ, а селити в Гетьманщині. Розумовський підтримав прохання січової адміністрації і послав відповідний ордер генеральному військовому судді⁶¹⁶.

Намагався Кіш і з допомогою певних виховних заходів зменшити гайдамацтво. Тих із них, хто розкався і присягнув вести добропорядне життя, прощали⁶¹⁷. Покарання за гайдамацтво накладались в залежності від тяжкості скоєних злочинів. Іноді покаранних гайдамаків відпускали або віддавали в курінь⁶¹⁸. Проте кари на Січі не відзначались м'якістю. Іноді від них гинули навіть ті злочинці, котрі вчинили не такі вже й тяжкі злочини. Взимку 1754 р. на Новій Січі четверо таких гайдамак померли від голоду і холоду біля ганебного стовпа та в пушкарні⁶¹⁹.

В боротьбі Коша з гайдамацтвом дотримання паспортного режиму теж відіграло певну роль. У 1750 р. кошовий отаман в листі до очаківського паші запропонував обом сторонам не брати в найми безпаспортних осіб. Крім того, Кіш часто наказував місцевій адміністрації слідкувати за появою в зимівниках сумнівних і безпаспортних волацюг⁶²⁰.

В деяких випадках свої дії по боротьбі з гайдамацтвом Кіш узгоджував з російським командуванням, керівництвом Нової Сербії, організував співпрацю з ними своїх антигайдамацьких команд⁶²¹.

Але найбільш широко в боротьбі проти гайдамацтва адміністрація Нової Січі застосовувала поліцейські та військові методи. Саме їх використовувала команда з двохсот козаків на чолі з полковником Стягайлом, надіслана навесні 1758 р. в район найбільшої концентрації гайдамацьких загонів – на Буг та Інгул. Вірогідно, для того, щоб гайдамаки завчасно не розбіглись, було наказано розбити цю команду на кілька частин, які б мали рухатись на місце поодиночі. Адже пересування

---

⁶¹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 3237. – Арк. 2, 3–4.

⁶¹⁷ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.317; Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768. – Одесса, 1845. – С.175–177.

⁶¹⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.4. – С.236, 248, 251.

⁶¹⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.3. – С.439–440.

⁶²⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 2000. – Т.2. – С.404; Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – К., 1956. – С.98–99.

⁶²¹ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 23 зв., 25, 27–29.

окремого, відносно невеликого підрозділу, навіть якщо б його рух і виявили гайдамаки, їх би не надто стурбувало.

Облаштувавшись на місці, провівши перепис команди, надіславши доповідь про некомплект, її командування мало організувати патрулювання місцевості окремими підрозділами. Маршрути, за якими потрібно було посилати “разъезды”, не були вказані Кошем. Вірогідно тому, що мова йшла не про охорону певної ділянки кордону, а про зачистку певної території. Крім того, команда повинна була вести розвідку. При виявленні гайдамацьких загонів мали їх переслідувати по “тасьмі”, “разбивать и ловить”. Єдине обмеження, яке поставив Кіш, не переходити кордони з Польщею чи Кримом.

З тими гайдамаками, які б чинили збройний опір, було наказано “поступать так, как с неприятелем”. Захоплених же в полон треба було відсилати за караулом в Січ.

Разом з тим, Кіш наказав об’їхати всі зимівники на Інгулі та переписати всіх мешканців зимівників та худобу. Вимагати від всіх мешканців “годовые паспорта”. Це мало допомогти виявити гайдамака, які б там переховувались, та крадений скот. Власників же зимівників треба було “понуждать” не тримати злодіїв та волоцюг. Тих, хто їх “передерживал” чи купував у них крадену худобу, мали арештовувати, а їх майно, конфіскувавши, описувати і тримати у себе до резолюції Коша.

Вірогідно тому, що боротьба з гайдамацтвом була не надто популярною серед козаків, Кіш потурбувався про підтримання суворої дисципліни в команді. Заборонив козакам переобирати призначену старшину. Командуванню цього підрозділу за “потачку” ворами пообіцяв “штраф и жесточайшее наказание”. Порушникам дисципліни загрожувало биття киями до смерті біля стовпа в Січі та конфіскація їхньої худоби, а їх куреням “вина и поругание”.

Зважаючи на те, що команда мала діяти тривалий час, кошовий наказав їй заготовляти для себе на зиму сіно. Дав дозвіл ловити рибу в Бузі. Командуванню цієї команди було заборонено претендувати на традиційні доходи паланкової старшини. Але Кіш дозволив їм в своїй команді торгувати. Всім іншим це, а особливо шинкарство, заборонив.

Захоплені у гайдамака крадену худобу і “вещи” треба було відсилати в Січ. Все особисте майно “воров” мало йти “на общество”. Старшина із команди могла забирати собі лише те, що відбила у гайдамака особисто⁶²².

---

⁶²² Там само. – Арк. 5–9 зв.; Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768. –С.177–183.

В боротьбі з великими гайдамацькими загонами Кошу доводилось проводити і військові операції. Запланований Кошем напад цієї команди на Мигійський острів, де скупчились гайдамаки, був саме такою операцією. Та й тактика його нічим не вирізнялась від тієї, котру запорожці застосовували на війні. В своєму ордері Кіш наказав полковнику Стягайлу перед операцією посилити свій підрозділ за рахунок козаків, які там “сиділи зимівниками”. Крім того, він мав послати в розвідку “искусных” козаків, котрі таємно мали вивідати кількість противника, вивчити систему його укріплень, дізнатись, де розміщені гармати.

Підійти до противника команда повинна була “без разглашения” і вибрати найбільш доцільний напрямок атаки. Головним її об’єктом мала стати артилерія, котра була найбільш важливим елементом в обороні противника. Діяти козаки мали рішуче, несподівано, щоб гайдамаки не встигли підготуватись до відсічі. В першу чергу треба було захопити гармати, з яких відкрити вогонь по злочинцям, що мало посилити вогневий тиск на них і посяяти серед гайдамак паніку. Мабуть, єдиною відмінністю від звичайних бойових дій було те, що Кіш пропонував не стріляти по тим гайдамакам, котрі будуть розбігатись. Знищувати належало тільки тих, хто чинив опір⁶²³.

В деяких випадках очищувати певні місцевості від гайдамаків Кіш наказував місцевим козакам. Робилось це для того, щоб зимівникам від посланих команд не “последовало налогов”. Саме такий наказ був відданий в 1759 р. запорожцям, які мешкали на річках Базавлуці, Саксагані і Солоній. До них був посланий військовий пушкар, котрий мав очолити цю операцію. Особливо Кошем було наказано не тільки ловити “воров”, а й дошукуватись, особливо в шинках, тих, хто їх переховував⁶²⁴.

Боротьба із захопленням січових земель сусідами та протидія незаконному господарському використанню зайдами дач Війська Запорозького потребували концентрації всіх ресурсів Нової Січі.

На жаль, закінчились невдачею спроби січової адміністрації вирішити земельні суперечки за допомогою російського уряду. Не надто великими були і успіхи Коша, котрий намагався офіційно добитись виведення урядових збройних команд і постів з території Нової Січі. На численні

---

⁶²³ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 13– 13 зв.

⁶²⁴ Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768. –С.183–185.

звернення керівництва запорожців російське командування майже не звертало уваги. Не змігши “по команді” вирішити цю проблему, Кошу не залишалось нічого іншого, крім застосування всіх інших, в тому числі і силових, методів. Але побоювання репресій з боку уряду змусили січову адміністрацію підстрахуватись. Було ініційовано проведення загальновійськових рад, на котрих приймались рішення про “виведення” зайд із запорозьких територій та протидію їм із застосуванням сили⁶²⁵. Це мало перекласти “провину” за такі дії на все Військо Запорозьке, уберегти вище керівництво Нової Січі від спрямованих проти конкретних старшин урядових покарань. Крім того, вірогідно, саме з цією метою виконавцям акцій проти зайд Кіш наказував нікому не показувати ордери з відповідними розпорядженнями, ніде не залишати ці документи, відсилати їх після виконання завдання в Січ⁶²⁶.

В боротьбі із загарбниками запорозьких земель січовою адміністрацією широко застосовувалась практика об’їздів певних ділянок північного кордону. Слід зазначити, що, вірогідно, цей тактичний прийом був пристосуванням традиційного патрулювання кордону (роз’їздів) до нових завдань. Адже організувати нагляд за прикордонними місцевостями за допомогою мережі спостережних пунктів було неможливо. Для надійного прикриття північного кордону, з огляду на його довжину, їх потрібно було б надто багато. Крім того, паралельно з ними потрібно б було постійно утримувати і більші за чисельністю спеціальні команди, які б реагували на порушення. Охорона ж північних меж Нової Січі за допомогою таких об’їздів потребувала менше сил.

Організовували об’їзди паланкові полковники чи надіслані з Коша спеціальні представники. Їх посилали тоді, коли порушення січового кордону було дуже серйозним чи потрібно було зібрати достовірну інформацію про становище, що склалося⁶²⁷. В одних випадках в об’їзди посилалась частина паланкової команди, очолювана представником паланкової старшини⁶²⁸. Команди ж для надісланих з Січі представників

---

⁶²⁵ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.382, 525.

⁶²⁶ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 119–119 зв.

⁶²⁷ Там само. – Арк. 49; Новицкий Я.П. Материалы для истории запорожских козаков. (Из запорожского сечевого архива за 1770 и 1771гг.) //Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Вып.V. – Екатеринослав, 1909. – С.22.

⁶²⁸ Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии (1715-1774), извлеченные из старых дел киевского губернского архива

надавалися з тієї паланки, на території якої вони мали діяти⁶²⁹. Якщо ж сили порушників були значними, з Коша надсилались додаткові підрозділи чи посилювались команди паланок⁶³⁰.

Об'їзді команди теж рухались по визначеному маршруту. При цьому вони не тільки виявляли порушення кордонів, а й припиняли їх. Адже чисельність цих підрозділів була такою, що зазвичай дозволяла відразу реагувати на порушення.

В 1761 р. полковнику Бугогардової паланки було наказано не допускати мешканців Новослобідського полку за “Глебовську лінію”. В ордері було окремо наголошено, що потрібно не допускати навіть урядові військові підрозділи для заготівлі дров, якщо у них нема дозволу Коша.

Пропонувалось робити “ежечастние” роз'їзди, а спійманих зайд відправляти під конвоєм в Січ.

Додатково було наказано, зважаючи на те, що для захисту захоплених запорозьких земель бригадир Муравьев виставив пости, зібрати “довольную” команду казаків, направити когось із старшин в об'їзд, не допускати нікого до користування запорозькими землями.

Вірогідно для того, щоб у разі конфлікту ордери не мали такого вже антиновослобідського забарвлення, в чернетку документа дописали ще одне завдання – “искоренение воровства”. Адже боротьба з гайдамаками не повинна була викликати заперечень навіть у вищого російського командування⁶³¹.

На користь припущення, що антигайдамацька боротьба була лише прикриттям захисту від урядових зайд, котрі захоплювали запорозькі землі, свідчить і слабе озброєння деяких об'їздних команд. В уже згадуваному випадку арешту поручником Яснецьким 24 козаків із такого запорозького об'їздного підрозділу, у них було відібрано всього 11 рушниць, пара пістолетів та 8 списів, один з яких був без наконечника. При цьому одна рушниця була захоплена не під час арешту, а вже після інциденту в зимівнику її власника. Тобто, відправляючись в об'їзд, він її не взяв з собою. Фактично, половина козаків була беззбройна і могла бути корисною лише під час звичайної бійки на кулаках. Зважаючи на те, що гайдамаки не вагались застосовувати зброю проти тих, хто їх

А.А. Андриевским. – Одесса, 1886. – С.348; Новицкий Я.П. Материалы для истории запорожских козаков. – С.6.

⁶²⁹ Там само. – С. 40.

⁶³⁰ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 48, 49.

⁶³¹ Там само. – Спр. 103. – Арк. 41.

переслідував, ця запорозька “об’їздка” була неспроможною боротись із злочинцями. А все ж таки Кіш стверджував, що команда мала завдання не тільки берегти землі від слобожан, а й “пересматривать воров”⁶³².

В деяких випадках об’їзді команди виконували різноманітні завдання. Уже згадуваний полковник Я.Біда не тільки знищив незаконні прикордонні знаки, а й розкидав новозаведений зайдами хутір. Крім того, його командою було виявлено ще 8 незаконних хуторів на Сугаклії Кам’януватій і 5 – на Чорному Ташлику. Був складений їх опис із зазначенням основних місць мешкання їх власників⁶³³. Крім того, об’їздки мали пильнувати, щоб сусіди не пустошили байраків, не ловили в запорозьких річках рибу, не косили сіно, не полювали на дичину⁶³⁴.

Проводились об’їзди не дуже часто. В деяких місцевостях навіть не кожного року. Бували випадки, що об’їзді команди виявляли на своїх землях вже засіяні сусідами поля, побудовані укріплення⁶³⁵. Але попри ці недоліки ефективність об’їздів була достатньою в боротьбі з таким тривалим в часі порушеннями кордонів, яким було незаконне господарське використання запорозьких земель. Адже для протидії таким порушенням не потрібна була миттєва реакція, як при боротьбі з татарськими наскоками.

Додатково січова адміністрація використовувала і інші методи для припинення незаконного користування запорозькими землями сторонніми. В першу чергу Кіш намагався обмежити в’їзд сторонніх з метою господарського використання січових земель. На Новій Січі навіть розпорядження керівних урядових структур, пов’язані із господарським використанням запорозьких земель, були дійсні лише після їх підтвердження Кошем. Так, у 1747 р. на Запорожжя прибула з паспортом від Генеральної військової канцелярії команда мисливців, яка мала вести відстріл дичини для царського двору. Але зайнятись полюванням вони змогли лише після відповідного розпорядження Коша паланковому полковнику⁶³⁶.

Крім того, для контролю за господарським використанням запорозьких земель Кіш практикував видачу спеціальних письмових

---

⁶³² Там само. – Спр. 127. – Арк. 2, 8–9зв., 25–25 зв., 31–31 зв.

⁶³³ Там само. – Спр. 151. – Арк. 48–49.

⁶³⁴ Там само. – Спр. 127. – Арк. 16.

⁶³⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.3. – С.320; Новицкий Я.П. Материалы для истории запорожских козаков. – С.6.

⁶³⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.2. – С.585.

дозволів для перебування на території Запорозьких Вольностей. Саме такий документ отримав козак Лубенського полку у 1769 р. В цьому дозволі вказувалось ім'я особи, якій він був виданий, зазначався вид дозволеної господарської діяльності – випас табуна, і термін, на який він був дійсний⁶³⁷. Зважаючи на те, що цим документом регулювалось право певної особи перебувати на Запорозжжі, можна вважати, що він виконував функцію паспорта. Хоча практика регулювання за допомогою спеціальних дозволів господарської діяльності чужинців на Запорозжжі ще не усталилася. І в деяких випадках Кіш міг санкціонувати таку діяльність ордером. Саме ордером Коша до полковника Бугогардової паланки мешканцю Катерининського шанця було дозволено випасати худобу протягом 10 днів на запорозьких землях⁶³⁸.

Крім того, практикувало керівництво Нової Січі обкладання податками тих сусідів, котрі незаконно користувались запорозькими землями, висилку зайд, конфіскацію та знищення їх майна, арешти порушників, виведення урядових підрозділів, котрі їх прикривали і самі виступали в ролі порушників.

Перш ніж застосовувати силові методи, зазвичай Кіш намагався вирішити проблеми мирним шляхом. Наприклад, власникам 13 незаконних хуторів в Бугогардовій паланці, котрих виявив полковник під час об'їзду, було запропоновано звернутись до січового керівництва за дозволом⁶³⁹. Знищувались лише ті поселення та майно, власники котрих відмовлялись переходити в підданство Війська Запорозького. Зазвичай будівлі розкидалися, а дерево, з якого вони були побудовані, спалювалось. Природно, що робилось це для того, щоб колишні мешканці не могли повернутись і претендувати на своє майно на запорозькій території. Але російському командуванню Кіш пояснював це бажанням позбавити гайдамак прихистку в покинутих оселях⁶⁴⁰.

Проте інколи, коли порушення було кричущим, а командир прикордонної команди рішучим, то силу застосовували відразу, навіть не чекаючи ордера від Коша. Саме так вчинив в 1755 р. полковник Кальміуської паланки Павло Нагай із караулом Бахмутської митної

---

⁶³⁷ ЦДІАУК. – Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 380. – Арк. 14.

⁶³⁸ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 80.

⁶³⁹ Там само. – Спр. 151. – Арк. 50 зв.

⁶⁴⁰ Російський державний архів давніх актів (РДАДА). – Ф. 13. – Оп. 1. Спр. 56. – Арк. 39 зв.; Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.383.

застави, котрий незаконно розташувався в гирлі Волновахи. Запорозький полковник спалив їхній курінь, конфіскував зібране з подорожніх, шнурову книгу і прогнав їх. За здириства ж, які караульні чинили подорожнім, він чотирьом бахмутським козакам і одному “москалю” “штраф плетями учинил”. А вже потім звернувся до кошового отамана з листом, в якому прохав інструкцій на випадок того, що ж йому робити, якщо митники будуть ще намагатись там розміститись. Слід зазначити, що Кіш підтримав полковника і наказав в майбутньому не дозволяти ставити митний караул на запорозькій території⁶⁴¹.

Широко практикувалась конфіскація майна та худоби зайд, що мало відшкодувати збитки Війська від “покористування” його землями та угіддями. Крім того, такі дії мали віднадити інших бажаючих “власити” в запорозькі угіддя. Більше того, іноді Кіш проводив конфіскацію з урахуванням особи власника, і використовував її як певний “виховний” інструмент. Так, у 1774 р. січовики захопили отару ротмістра Гегелі, котру той випасав на запорозьких землях. Власник звернувся до кошового отамана з листом, в якому повідомив, що його вівці зимували біля купленого ним сіна. Крім того, ротмістр висловив здивування, що на нього впав гнів із запорозької сторони, хоча він по своїй “природній приятности” нікому ніякої образи не завдав. Кіш наказав полковнику Чорному повернути вівці, але лише при умові, що на ротмістра немає скарг і він вишле в Січ запорожців, які у нього оженилися⁶⁴².

Іноді худобу у зайд конфіскували для того, щоб добитись від них певної плати за користування угіддями, повернення майна, захопленого у козаків. Так, коли сусіди таємно вивезли незаконно накошене сіно, запорозька команда захопила їх худобу і тримала її, поки ті не привезли його назад⁶⁴³.

Проте конфіскація майна і худоби у зайд не була звичайним грабунком. На Новій Січі проводили її лише після того, як незаконні користувачі відмовлялись виселитись. Крім того, існувала певна процедура, за якою її здійснювали. Зазвичай конфіскація проводилась по ордеру кошового отамана, при цьому складався опис захопленого, а подальшу долю конфіскації вирішував Кіш. В деяких випадках паланковим полковникам наказувалось тримати “заарештованну” худобу “без изнурения”, слідкувати за тим, щоб ніщо з конфіскованого

---

⁶⁴¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.4. – С.514–516, 520–523.

⁶⁴² ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 342. – Арк. 8, 11, 12.

⁶⁴³ Там само. – Спр. 332. – Арк. 169.

майна не пропало⁶⁴⁴. Разом з тим, бувало, що конфіскації не завжди старанно обліковувалися. Особливо в тих випадках, коли його вилучали у заїд силою. Зустрічались випадки не надто дбайливого зберігання конфіскованого майна, його псування⁶⁴⁵.

Часто в боротьбі з незаконним господарським використанням запорозьких земель прикордонним командам доводилось застосовувати всі ці методи комплексно, долати протидію урядових підрозділів, котрі захищали заїд. Типовим був випадок з орлянським сотником Черниченком, котрий в 1761 р. поставив біля гирла Мігейського Ташлика свій гард. Запорозька команда, котра туди прибула, об'явила, що споруда поставлена незаконно, і змусила робітників розібрати греблю і конфіскувала 27 возів риби.

Сотник не заспокоївся і запропонував паланковому полковнику хабара за дозвіл ловити рибу – по бочці пшона і борошна, три “конвиці” горілки. Але паланковий полковник переслав лист з пропозицією хабара в Кіш і повідомив, що сотник відновив гард, поставив свою команду для його охорони.

Крім того, до Коша звернувся комендант фортеці святої Єлизавети, котрий просив повернути рибу, котру, як він стверджував, ловили для його столу. Але в Січі не зважили на прохання можновладця, а лише написали йому, що треба було спитати дозволу у власників землі.

Закінчилось все тим, що з Січі в бугогардову паланку надійшов ордер з наказом зібрати команду в двісті козаків і розорити незаконний гард, дерево попалити чи кинути у річку⁶⁴⁶.

По такій же схемі проводилось і виведення урядових збройних формувань із запорозьких земель. В деяких випадках, зважаючи на важливість проблеми, очолювали такі акції курінні отамани, котрі користувались великим авторитетом. При потребі застосовувалась сила, але не зброя. Кровопротиття козаки уникали. І це природно. Адже навіть урядові підрозділи поступались, коли козаки діяли настільки рішуче, що спинити їх можна було, лише застосувавши зброю. Адже скільки б не потурало російське командування своїм військам, але за вбивство союзника довелось би відповідати. А якби такого допустилися запорожці,

---

⁶⁴⁴ Там само. – Спр. 324. – Арк 248; Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768. –С.180–181.

⁶⁴⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.3. – 321, 341.

⁶⁴⁶ ЦДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 4, 14, 14 зв., 16, 16 зв., 17, 18, 20, 27.

то з них би спитали ще суворіше. Тому сторони конфлікту не йшли далі кулачних бійок і погроз.

Тому виведення урядових підрозділів було війною нервів. Зазвичай Кіш намагався зібрати “довольную” команду, кількість козаків в якій змушувала урядові війська поступитись. Коли виявлялись непоступливі підрозділи, то Кіш надсилав підкріплення, наказував масувати сили.

В боротьбі проти захоплення сусідами запорозьких земель Кошем використовувалась і запорозька паспортна система. Одним із дієвих заходів, який дозволяв перешкодити захопленню земель, було створення запорозьких поселень на спірних територіях. Характерним в цьому плані був паспорт, виданий у 1772 р. Кошем козакам П. Гаркуші, Г. Швецю і Д. Безчастному. В цьому документі зазначалось, що “показатели сего” запорозькі козаки, які після закінчення кампанії мають “воинским прибором поисправиться”. Вказувалось, що жити ці козаки будуть на запорозьких землях поблизу Катерининського шанцю. Застерігалось, що козаки перебуватимуть у підпорядкуванні полковника Бугогардової паланки, а іншим до них “никакого дела не иметь”. Крім того, зазначалось, що П. Гаркуша “определен” отаманом для всіх жонатих запорожців, які мешкають на запорозьких землях поблизу Катерининського шанця. Документ був підписаний кошовим отаманом П. Калнишевським і завірений печаткою Війська Запорозького⁶⁴⁷.

Кількаразові згадки в документі приналежності Війську Запорозькому земель поблизу Катерининського шанця засвідчують те, що козаки мали мешкати на спірних територіях. Підкреслення ж січової юрисдикції над цими козаками свідчить, що цей паспорт мав бути для них охоронною грамотою в їхньому протистоянні з російською військовою адміністрацією цього укріплення.

В іншому випадку Кіш уник відповідальності за покарання уже згадуваного проурядового шпигуна теж за допомогою паспортних правил. В арсеналі засобів поземельної боротьби не останню роль відігравало переманювання Кошем населення сусідніх регіонів і поселення їх на запорозьких землях. Керівництво ж суміжних адміністративних структур не мирилось зі втратою своїх підлеглих і намагалось їх повернути. У 1773 р. з Китайгородського ротного правління на Запорожжя таємно був посланий П. Продан, який переписував населення в Протовчанській, Кодацькій, Самарській і Орільській паланках. Він був спійманий і покараний киями в усіх

---

⁶⁴⁷ Там само. – Спр. 357. – Арк. 1–1 зв.

паланках. В рапорті В. Долгорукову Кіш пояснив покарання П. Продана не тільки проведенням несанкціонованого перепису, а й тим, що той в'їхав на Запорозжя без паспорта⁶⁴⁸. Мотивація репресій проти шпигуна порушенням ним паспортного режиму дозволила Кошу здійснити їх, не вступаючи в конфлікт з російським командуванням.

Таким чином, Кіш, шляхом використання при охороні кордонів всіх своїх інституцій та їхньої взаємодії, зумів успішно їх захистити без створення окремої спеціалізованої прикордонної служби. Завдяки цьому січовій адміністрації вдалось з найменшими видатками мобілізувати на охорону кордонів всі свої ресурси, забезпечити використання при цьому найбільш відповідних тактичних прийомів і методів.

Оцінюючи ж ефективність новосіченської системи охорони кордонів, слід зазначити, що вона забезпечувала успішну боротьбу із загонами противника, котрі чисельно не набагато перевищували запорозькі команди на постах чи чатах. У випадку рівності сил, зважаючи на більш високий у запорозців рівень військового мистецтва та бойової ефективності війська, січовики перемагали навіть досить значні татарські загоны. Так, у 1769 р. човнова команда П. Стягала, котра знаходилась “на чатах” внизу Дніпра, розгромила двохтисячний татарський загін, котрий намагався переправитись поблизу Кам'янки⁶⁴⁹.

В цілому успішно спрацьовувала прикордонна служба і проти дрібних загонів противника. Запорозькі пости навіть були спроможні вилучувати поодиноких полонених, котрі втікали із Січі чи козацьких зимівників і рухались на територію противника. Природно, що бували окремі випадки вдалих нападів турків і татар, вони захоплювали в полон окремих рибалок, козаків тощо. Але такі прикрі факти не були масовим явищем. Природно, що із переліку поразок запорозької прикордонної служби слід вилучити всі напади татар на козаків, котрі відбувались в мирний час на території Кримського ханства. Адже Кошу було категорично заборонено посилати озброєні команди на територію ханства, і у нього, за виключенням Прогнойської паланки, просто не було можливості захищати там запорозців.

Крім того, зважаючи на технічні можливості XVIII ст., більшого досягти в той час було неможливо. Організувати надійнішу охорону кордону, котра майже повністю виключала прориви його порушниками,

---

⁶⁴⁸ Там само. – Спр. 324. – Арк. 114–114 зв., 257.

⁶⁴⁹ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.457.

стало можливим лише через два століття. Така існувала в СРСР. Але при її створенні використовувались засоби сигналізації, системи зв'язку, оптичні та електронні системи спостереження, інженерні загорождення, автомобільний і авіаційний транспорт. І при всьому цьому багатому технічному арсеналі 5-6 кілометрів рівнинного кордону зазвичай охороняло 40-50 прикордонників. Уже не кажучи про технічні можливості, навіть виставити співставиму кількість козаків для охорони кордону на Новій Січі не було можливим.

Двічі уже сформованій новосіченській системі охорони кордонів довелося стикнутись із фактами вторгнення на запорозьку територію багатотисячних татарських орд. У 1769 р. кілька десятків тисяч татар, посилені турецькими військами, вдерлись на запорозьку територію в районі Гарду. На маршруті їх руху знаходилась запорозька прикордонна команда Бугогардівської паланки з 400 козаків. Природно, що цей підрозділ не міг зупинити противника, котрий переважав їх чисельно. Під удар татарських військ зразу ж попали і запорозькі зимівники на Інгулі, Корабельній, Мертвих Водах і Єлизаветградська провінція (колишня Нова Сербія).

Інші значні татарські сили під командуванням калги-султана через Кальміуську паланку атакували лівобережні паланки. Татари прорвались через війська генерала Берга, котрі стояли на кордоні з ханством, а потім знищили теж невелику прикордонну команду Кальміуської паланки. Після цього вони попустошили Орільську, Проточанську та Самарську паланки⁶⁵⁰.

Слід зазначити, що боротьба з головними силами противника не є завданням прикордонної служби. Ці напади повинні були відбити основні сили Війська Запорозького. Але в той час вони вирушили в похід за наказом російського командування, і у Коша просто не було можливості захистити свою територію.

Разом з тим, після налагодження охорони кордонів Нової Січі жодного разу татари не прорвались на територію Гетьманщини. Хоча під час війни 1735–1739 рр., коли система охорони запорозьких кордонів ще не була відпрацьована остаточно, такі випадки траплялись. Крім того, не ризикував противник нападати і на дислоковані за лінією запорозьких постів російські війська на зимових квартирах. Вірогідно, татари побоювались, що козаки з форпостів повідомлять про їх наближення, і це дозволить російським військам організуватись до відсічі.

---

⁶⁵⁰ Там само. – С.453–459.

Тому слід визнати, що новосіченська система охорони кордонів виявилась достатньо ефективною для боротьби з нападами татарських загонів.

Також достатньо успішно захищала запорозька прикордонна служба і північні кордони Запорозьких Вольностей. Вона забезпечувала контроль за землями на півночі, була спроможна виявляти факти їх захоплення, витісняла із них зайд, навіть якщо їх прикривали урядові збройні сили. В тих же випадках, коли не вдавалось відновити контроль за захопленими територіями, то виною цього була не недосконалість запорозької системи охорони кордонів, а чисельна перевага зайд і підтримка їх урядом.

Потенціал новосіченської прикордонної служби дозволяв підтримувати прикордонний режим на запорозьких територіях та боротись із гайдамацтвом. Природно, що повністю покінчити з цим явищем вона була неспроможна. Адже в основі гайдамацького руху лежали соціально-економічні чинники, і це робило неможливим ліквідацію його тільки за допомогою силових методів. Але новосіченська система охорони кордонів не дозволила розвинутись гайдамацтву до таких меж, щоб воно стало помітною перешкодою для транзитної торгівлі Запорожжя і розвитку його економіки. Крім того, постійна боротьба з гайдамацтвом не дозволила йому стати причиною значних міжнародних конфліктів з сусідніми державами.

Таким чином, незважаючи на складні умови, обмежені сили і можливості, запорозьке товариство зуміло створити достатньо ефективну систему охорони новосіченських кордонів, яка забезпечила існування і розвиток запорозької громади у ворожому оточенні.

